

CZECH
SOCIOLOGICAL
REVIEW



*Sociologický
časopis*

Volume 38 (2002): 5

Sociologický časopis

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

*Vydává Sociologický ústav
Akademie věd České republiky*

České vydání:

Marek Skovajsa, *šéfredaktor*

Redakční rada:

Marie Čermáková
Ludmila Fialová
Hana Havelková
Michal Illner
Jan Jandourek
Martin Kreidl
Věra Majerová
Radim Marada
Jiří Musil
Miroslav Novák
Miloslav Petrusek
Ladislav Rabušic
Jan Sedláček
Ján Sopóci
Jadwiga Šanderová
Jiří Šubrt
Jiří Večerník
Klára Vlachová-Plečtitá
Ivan Vodochodský
František Znebežánek

*Published by the Institute of Sociology
Academy of Sciences of the Czech Republic*

English issues:

Jiří Večerník, *Editor-in-Chief*

Editorial Board:

Joseph S. Drew (*Washington and Prague*)
Zdenka Mansfeldová (*Prague*)
Petr Matějů (*Prague*)
Georges Mink (*Paris and Prague*)
Marek Skovajsa (*Prague*)
Ivan Szelényi (*Yale and Budapest*)
Georg Vobruba (*Leipzig*)

Redakce/Editorial Office

výkonná redaktorka/Managing Editor
Jitka Stehlíková
anglická redaktorka/English Editor
Robin Cassling
sekretariát/Secretary Petra Řežábková
sazba/Typeset by Martin Pokorný – REKOSA,
Hostouň
tisk/Printers: Ústav jaderných informací,
Praha 5

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288). Objednávky přijímá A.L.L. production, s.r.o., P.O.B. 732, 111 21 Praha 1, tel. (02) 683 5821, fax (02) 684 7731, e-mail: katka@predplatne.cz a redakce. Objednávky do zahraničí přijímá redakce. Vychází 6 čísel ročně (4 česky, 2 anglicky). Cena 44 Kč, v zahraničí 14 € (12 \$), Slovensko 65 Kč, roční předplatné v ČR 264 Kč.

Časopis je citován v *Current Contents/Social & Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information, USA. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic. Orders: Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: prodej@soc.cas.cz. One issue costs 14 \$ (14 €).

The Review is cited in publications of the Institute of Scientific Information, *Current Contents/Social & Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, *Social SciSearch* and in *Research Alert*.

Contents of the Review (since 1993) are published on the Internet URL <http://www.soc.cas.cz>

<i>Slovo úvodem (Marek Skovajsa)</i>	533
--	-----

STATI

<i>Georg Vobruba: Evropská unie v krizi z rozšíření. Meze dialektiky evropské integrace a expanze</i>	535
<i>Zdeněk R. Nešpor: Problém subjektivního smyslu jednání v díle Maxe Webera, Clifforda Geertze a Rudolfa Bultmanna</i>	553

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Martin Kreidl: Trendy ve výběru střední školy v socialistickém Československu</i>	565
--	-----

ESEJ

<i>Martin Fafejta: K některým strategiím feministické politiky: dekonstrukce rodové/genderové symboliky</i>	593
---	-----

STUDENTI PÍŠÍ

<i>Lucie Ehrenbergerová: Stáří v populárně naučné literatuře - interpretativní analýza</i>	607
---	-----

RECENZNÍ STATĚ

<i>Karel Müller: Průvodce možnými budoucnostmi české společnosti</i>	621
--	-----

<i>Ivo Možný - sedmdesátník (Jiří Musil)</i>	631
--	-----

RECENZE

<i>Ivo Možný: Česká společnost. Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života (Miloslav Petrušek)</i>	635
<i>Ján Mišovič: Víra v dějinách zemi Koruny české (Zdeněk R. Nešpor)</i>	637
<i>Hana Maříková (ed.): Proměny současné české rodiny. Rodina - Gender - Stratifikace (Dana Sýkorová)</i>	641
<i>Petr Sak: Proměny české mládeže. Česká mládež v pohledu sociologických výzkumů (Radomír Havlík)</i>	644
<i>Jiří Kunc: Stranické systémy v re/konstrukci (Miroslav Novák)</i>	647
<i>Michal Hrčka: Sociální deviace (Gerlinda Šmausová)</i>	651
<i>Jürgen Habermas: Strukturální proměna veřejnosti (Petra Gümplová)</i>	655
<i>Jürgen Habermas: Problémy legitimacy v pozdním kapitalismu (Daniel Toth a Martina Tothová)</i>	659
<i>Włodzimierz Winclawski: Słownik biograficzny socjologii polskiej (Jan Sedláček)</i>	661
<i>Naomi Wolf: Mýtus krásy (Marcela Linková)</i>	663
<i>Pierre Bourdieu: Nadvláda mužů (Marcela Linková)</i>	666
<i>Historická demografie 25 (Dana Hamplová)</i>	668

<i>Břetislav Horyna: Idea Evropy (Jan Keller)</i>	670
<i>Robert K. Merton: Studie ze sociologické teorie (Jan Keller)</i>	671
<i>Marcel Mauss: Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech</i> <i>(Josef Kandert)</i>	674

ZPRÁVY

<i>Strategie revitalizace východoevropských měst (Dan Čermák, Jana Stachová)</i>	677
<i>Věda v Československu v období normalizace. 1970-1975 (Anna Čermáková)</i>	678
<i>Náboženství a modely společenské transformace (Ján Mišovič)</i>	679
<i>Kvantitativní metody ve společenských vědách v Evropě</i> <i>(Petr Hebák, Markéta Bělická)</i>	680
<i>Fifth Workshop of Parliamentary Scholars and Parliamentarians (Lukáš Linek)</i>	684

Sociologický časopis/CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW (ISSN 0038-0288) vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR v Praze, a to 6 čísel ročně (4 čísla česky a 2 čísla anglicky).

Cíl a poslání

Sociologický časopis/CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW je recenzovaný oborový časopis zaměřený na oblast sociologické teorie a metodologie, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá tři tištěné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, recenzní řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla a e-mailové adresy. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana. V elektronické podobě se příspěvky zasílají redakci buď na disketě formátu IBM PC, nebo e-mailem, text a tabulky v editoru Word pro Windows. Pokud příspěvek obsahuje grafy a obrázky, vyžadujeme zdrojové soubory (soubor, v němž byly vytvořeny), grafy nejlépe v programu Excell, obrázky nejlépe ve formátu TIF nebo EPS. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam citované literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do osmi týdnů od data přijetí rukopisu.

Adresa redakce: *Sociologický časopis/CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW*, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon (02) 2222 1761, 221 183 217–218, fax 221 183 250, e-mail: sreview@soc.cas.cz. Návštěvní dny v redakci jsou pondělí a čtvrtek 10–16 hod.

Sociologický časopis/CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW (ISSN 0038-0288) is published 6x annually (4 issues in Czech with abstracts and article summaries in English and 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague.

Scope and Mission

Sociologický časopis/CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW is a scholarly review focusing on the field of sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic policy.

Manuscript Submission

The editors require three legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the review process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number and e-mail address. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the *SC/CSR*, is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations. Manuscripts should be submitted on diskette in IBM PC format or by e-mail. Submit text and tables in Word for Windows, and graphs and illustrations as separate files in the format in which they were created; graphs preferably in Excell, illustrations preferably in TIF or EPS. Along with the manuscript please submit a twenty-line *abstract*, a complete *bibliography*, and a brief up-to-date *curriculum vitae*.

Editorial decisions: Decisions are generally made within eight weeks from the date of the manuscript's arrival.

Postmaster: *Sociologický časopis/CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW*, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, fax +420 2 2118 3250, e-mail: sreview@soc.cas.cz

Výzva

Obnova Knihovny Sociologického ústavu AV ČR, Praha

V týdnu 12.–18. srpna letošního roku postihla Českou republiku a Prahu největší povodeň za posledních více než sto let. Přestože byla podniknuta ochranná opatření, nebylo možné se připravit na vše – v době kulminace byla hladina Vltavy sedm metrů nad normálem. Vedle mnoha historických památek utrpěly při povodni také knihovny – Národní knihovna, Městská knihovna v Praze a Knihovna Sociologického ústavu AV ČR.

Skladovací prostory knihovny Sociologického ústavu AV ČR, společně s knihovnou Filozofického ústavu AV ČR byly zcela zatopeny a voda dosahovala výše 2,75 metru. V době, kdy policie povolila vstup do budovy, byla již velká část fondu zaplavena.

Před svým zničením měla knihovna přibližně 120 tisíc svazků, z nichž okolo 90 tisíc bylo umístěno v podzemních skladovacích prostorech. Zachránit se podařilo jen malou část knih, zamrazeno bylo přibližně 25 tisíc knih. Je otázkou, jakou část bude možné po rozmrazení znovu vrátit jejich původnímu účelu, odhady jsou však v tomto ohledu velmi skeptické.

Velkou část knihovny se nepodařilo zachránit vůbec. Jedná se mimo jiné o cenné publikace z posledních dvou století a ucelené řady domácích i zahraničních odborných periodik. Současný stav je tedy možné shrnout jako totální zničení pravděpodobně největší kolekce sociologické a příbuzné literatury v České republice. S touto ztrátou se bude knihovna a Sociologický ústav vyrovnávat jen s obtížemi. Nejen proto, že finanční prostředky jsou velmi omezené, ale také proto, že knihovna s největší kolekcí sociologické a příbuzné literatury v České republice sloužila nejen pracovníkům Sociologického ústavu a Akademie věd, ale rovněž širší akademické obci a studentům.

V případě zájmu nám můžete pomoci jak materiálně, poskytnutím knižních a časopiseckých darů, tak finančně poukázáním částky na konto Sociologického ústavu AV ČR, Jilská 1, Praha 1:

korunový účet: 18038031/0710

účet EUR: 478665183/0300

Kontaktní osoba: Petra Rakušanová

e-mail: rakusan@soc.cas.cz,

telefon: 2 2222 0682

dostává se Vám do rukou již poslední české číslo *Sociologického časopisu* v roce 2002. Po monotematickém dvojčísle věnovaném situaci české sociologie a po dalším monotematickém čísle zasvěceném sociolingvistice toto číslo SČ předkládá průřez námětově i žánrově velmi různorodou nabídkou textů od domácích i zahraničních autorů.

Ač můžeme s potěšením konstatovat, že *Sociologický časopis* vyvázl ze srpnových katastrofálních záplav bez újmy, chceme upozornit na to, že velká voda si v naší bezprostřední blízkosti přece jen našla jednu sociologickou oběť – je jí část sociologického fondu společné knihovny Sociologického a Filozofického ústavu AV ČR. Při stále ještě neutěšených poměrech, jež vládnou v českých společenskovědních knihovnách, co se týče dostupnosti sociologické literatury, to je citelná rána nejen pro pracovníky Sociologického ústavu, ale i pro širší sociologickou obec. Jakákoli iniciativa našich čtenářů v tomto směru bude přínosem pro všechny sociology a sociální vědce vůbec, a to jak pro výzkumníky, tak i pro studenty a učitele, kteří se ve své práci neobejdou bez dobře vybavených a fungujících sociologických knihoven.

V dvojčísle 1-2/2002, věnovaném kromě jiného také připomenutí témat, kterým by měla patřit zvýšená pozornost české sociologie, byla jako jedno z takových témat zmíněna problematika evropské integrace. Aktuální z tohoto hlediska je v tomto čísle stať *Evropská unie v krizi z rozšíření* (G. Vobruba), která analyzuje rizika pro další pokračování evropské integrace zejména s ohledem na kandidátské země střední a východní Evropy. Je realistické očekávat, že se Česká republika a další kandidátské státy stanou členy EU v roce 2004? Nehrozi, že i v případě vstupu v plánovaném termínu se nové členské země ocitnou v postavení členů druhé kategorie? Vzájemné posilování mezi prohlubováním evropské integrace a rozšiřováním EU se zejména kvůli stále rostoucím problémům v sociální oblasti zdá být věcí minulosti, otázkou pak je, zda je EU schopna provést radikální reformu svých institucí a politik, která by jí umožnila krizi brzdící její další rozšiřování překonat.

Koncept sociálního jednání je bezpochyby v sociologii 20. století jedním z konceptů klíčových. Druhá stať tohoto čísla, nazvaná *Problém subjektivního smyslu jednání v díle Maxe Webera, Clifforda Geertze a Rudolfa Bultmanna* (Z. Nešpor), pojednává o přístupu k sociálnímu jednání skrze jeho subjektivní smysl, jak byl vypracován nejvlivněji u sociologického klasika Maxe Webera. Weberovo pojetí subjektivního smyslu jednání, které na jedné straně ovlivnilo např. Parsonsův strukturní funkcionalismus a na straně druhé různé verze interpretativních přístupů v sociálních vědách, je uvedeno do souvislosti a srovnáno s pojetím amerického sociálního antropologa Clifforda Geertze a německého protestantského teologa a sociologa náboženství Rudolfa Bultmanna.

O tom, že česká společnost je stále poznamenána dědictvím komunismu, se všichni, kdo v ní žijí, mohou přesvědčovat prakticky neustále. Nepřístupným každodenní zkušenosti však zůstává skutečný průběh sociálních procesů ovlivňujících naši současnost, které byly v komunistickém období skryty pod neprůhlednou ideologickou fasádou. Článek *Trendy ve výběru střední školy v socialistickém Československu* (M. Kreidl) se zabývá problematikou vzdělanostní reprodukce v podmínkách ideologicky podmíněného tlaku na prefe-

renční zacházení se žáky z nižších sociálních tříd a snaží se ukázat, do jaké míry se komunistickému režimu skutečně podařilo dosáhnout rovnosti v přístupu k různým typům středních škol.

Opět velmi odlišným tématem – zpochybňováním převládajícího způsobu konstrukce ženské identity – se zabývá esej *K některým strategiím feministické politiky – dekonstrukce rodové/genderové symboliky* (M. Fafejta). Autor v ní ukazuje, jak se současný feminismus snaží podkopávat některé zažitě stereotypy v (sebe)vnímání žen, jako jsou sexuální orientace, vztah žen k násilí, které je na nich pácháno, diktát krásy a mateřství.

Problému sociální konstrukce, tentokrát normativního obrazu životního stylu ve stáří, je věnován studentský příspěvek *Stáří v populárně naučné literatuře – interpretativní analýza* (L. Ehrenbergerová). Rozbor příruček životního stylu pro seniory ukazuje, jak i tuto sféru stále více prostupují postmoderní či postmaterialistické motivy.

Recenzní rubrika, která je tentokrát rozsáhlejší, než bývá pravidlem, se snaží nastavit zrcadlo zejména původní české sociologické produkci z poslední doby. SČ chce důrazem na původní české studie dosáhnout toho, aby se o pracích českých sociologů, o přístupech a metodách v nich uplatňovaných a výsledcích, jichž dosáhli, více vědělo a aby se také nad nimi rozproudila živá a věčná diskuse. SČ tak činí s přesvědčením, že má smysl usilovat o to, aby se česká sociologická obec stále více blížila ideálu vědecké komunity, v níž jsou její členové informováni o práci svých kolegů a v níž se uplatňování kritických standardů na výsledky vědecké práce bere jako samozřejmost a nutná podmínka dalšího rozvoje poznání v oboru.

Recenzní rubriku doplňují recenze překladů několika dlouho postrádaných, a konečně přeložených prací světových sociologů.

Co říci závěrem s vyhlídkou na blížící se rok 2003? Snad jen tolik, že SČ se bude snažit i v příštím ročníku přinést svým čtenářům co možná nejkvalitnější české i zahraniční sociologické texty různorodého zaměření. SČ také v příštím roce hodlá pokračovat v osvědčené politice monotematických čísel, pravděpodobnými kandidáty jsou témata sociologie města, sociologie kultury nebo politické kultury. Nabídky jednotlivých příspěvků a stejně tak návrhy na monotematická čísla jsou vítány.

Marek Skovajsa
šéfredaktor

Evropská unie v krizi z rozšíření Meze dialektiky evropské integrace a expanze

GEORG VOBRUBA*

Institut für Soziologie, Universität Leipzig, Německo

The Enlargement Crisis of the European Union Limits of the Dialectics of Integration and Expansion

Abstract: The enlargement crisis of the EU has been triggered by problems related to enlargement towards the East, but its roots extend far beyond that issue. To date, European integration has developed in a structure of a wealthy core territory and concentric circles around this centre. The emergence of this pattern has been driven by the dialectics of integration and expansion. But the institutional obstacles and legitimation problems linked to EU enlargement to the East indicate that very little room to manoeuvre will remain for future expansion of the EU. As the expansion process reaches its limits, differentiated forms of EU integration, creating different classes of EU members, are likely to appear.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2002, Vol. 38, No. 5: 535–552

I. Úvod

Každá krize v zásadě sestává ze dvou prvků: Za prvé, instituce (nebo soubor institucí) čelí většímu množství problémů, než je schopna v daném stavu zvládnout. Za druhé, existuje tlak, aby se problémy této instituce vyřešily v poměrně krátkém časovém období její transformací nebo vývojem, a tak se zabránilo jejímu nenapravitelnému poškození [Habermas 1976]. Projekt rozšíření Evropské unie na východ vytváří problémy, které výrazně převyšují kapacity pro jejich zvládnutí, jež unii poskytuje její současná institucionální podoba. Vzhledem k velkým očekáváním kandidátských zemí spojeným se vstupem do EU se reforma EU ukazuje jako naprosto nezbytná. Tato konstelace odhaluje, že EU se nachází v hluboké krizi. Rozšíření na východ způsobí náklady jak členským zemím EU, tak vstupujícím státům, a to vytváří konflikty o prostředky mezi členskými zeměmi a kandidátskými státy stejně jako uvnitř obou skupin zemí. Rozšíření EU na východ tedy bude tvořit rámec evropské sociální politiky, jejich nevyhnutelnosti i příležitosti. Avšak současnou krizi EU nevyvolává jen rozšíření na východ.

Až donedávna se stabilita Evropské unie opírala o její vnitřní dynamiku, tedy o vzájemné posilování evropské integrace a expanze. V současnosti tento proces dosáhl svých vnitřních mezí, jež jsou definovány institucionálními zdroji pro zvládnutí komplexity, kterými EU disponuje. Stejně tak tento proces dosáhl svých vnějších geografických hranic.

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Prof. Dr. Georg Vobruba, Institut für Soziologie, Universität Leipzig, Burgstrasse 21, 04109 Leipzig, BRD, e-mail: vobruba@rz.uni-leipzig.de

Důsledkem obou těchto faktů je, že EU rovněž dospěla k mezím své legitimacy. Jinak řečeno, EU se dnes musí vyrovnat s narušením dominantního vzorce svého historického vývoje, což je také důvod, proč používám výrazu „krize EU z rozšíření“.

V tomto textu nejdříve analyzuji vzorec, podle kterého dosud probíhal vývoj EU. Ačkoli tento vývoj podněcovaly různé kombinace ekonomických a politických faktorů, výsledkem vždy byla trvalá interakce mezi integrací a expanzí. Krizi rozšiřování EU na východ je nutné chápat v tomto širším rámci, máme-li porozumět historickému rozměru narušení dialektiky expanze a integrace, ke kterému v současnosti dochází. Poté se budu zabývat vnitřními a vnějšími limity rozšíření EU a některými legitimizačními problémy, jež jsou spjaty s rozšířením na východ, konkrétně narůstajícími obtížemi spojenými s dosahováním konsensu, jejichž jádro tvoří vážné konflikty o prostředky. Příčinou těchto problémů je neschopnost institucí EU zvládat nárůst diverzity související s procesem rozšíření. Dále se budu věnovat otázce, jaká rizika pro další postup evropské integrace vyplývají z narušení dialektiky integrace a expanze. V této závěrečné části vysvětlím, proč je současná situace EU skutečně krizí: vyřešení krize z rozšíření vyžaduje institucionální reformy a značnou míru přerozdělování (prostřednictvím sociální politiky). Vleklá krize nevyhnutelně povede k neúnosnému zatížení sociální politiky a k destabilizaci EU.

II. Dialektika integrace a expanze

Až do nedávné doby se zóna vlivu EU vyvíjela podle následujícího vzorce:

Střed EU tvoří politicky stabilní bohatá oblast. S narůstající vzdáleností od tohoto středu bohatství ubývá. Zóny bohatství jsou od sebe odděleny hranicemi, jež se vyznačují různou mírou prostupnosti, přičemž tato prostupnost klesá, čím dále od centra se nacházíme. Bohaté centrum je tedy chráněno hned dvakrát: přichozí zvenčí čelí jak úbytku po-bídek, tak nárůstu překážek. Jak tento vzorec vznikl? Existují dva hlavní mechanismy:

(a) Politická nestabilita a velké rozdíly v blahobytu, jež jsem podrobil důkladné analýze jinde [Vobruba 1998], jsou zdrojem problémů *jak* pro nestabilní a chudou, *tak i* pro stabilní a bohatou stranu. Je tedy třeba sledovat různé kombinace politických a ekonomických motivů expanze.

Rozšíření EU do jižní Evropy započaté v polovině 70. let bylo z velké části motivováno politickými faktory a jeho cílem bylo především stabilizovat mladé středomořské demokracie po dlouhém období diktatur [Leggewie 1979: 181]. Tyto politické cíle však byly úzce provázány s ekonomickými ohledy, protože bohatý střed EU profitoval z ekonomického rozvoje své chudší periferie. I přesto však bylo nutné překonat některé překážky. Protože zisky a ztráty takovéto politiky integrace jsou nerovnoměrně rozloženy, ti, kteří mají následkem rozšíření utrpět ztráty, se staví proti němu. A skutečně, v roce 1978 se někteří lidé v EU obávali nárůstu počtu přistěhovalců za prací z nových členských zemí a současně zvýšení plateb směřujících do nových členských zemí [Leggewie 1979: 177].¹

¹ Leggewie [1979: 177] cituje z dopisu redakci listu *Frankfurter Rundschau* (z 22. prosince 1978): „Většinu obyvatelstva se vůbec nelíbí, že se do Evropského společenství dostává stále více lidí z jižní

Jak ukazuje zkušenost, alespoň v dlouhodobém horizontu politická a ekonomická dynamika rozdílů v blahobytu směřuje k jejich zmenšení. Růst bohatství v chudší zemi však nejen zmenšuje rozdíl v blahobytu oproti bohatší zemi, ale současně také zvětšuje rozdíl v blahobytu ve vztahu k ještě chudším sousedům. Je-li tedy bývalá chudá periferie postupně integrována do bohatého středu, rozdíl v blahobytu se přesouvá směrem ven. Tento vzorec v sobě skrývá vestavěnou tendenci k expanzi, neboť každý nově integrovaný člen bohatého středu se snaží vytvořit kolem sebe bezpečný a prosperující vnější okruh, *cordon sanitaire*. Vnější oblasti jsou s to chránit bohatý střed, jen pokud samy nemusí čelit vážným politickým a ekonomickým problémům. Proto „pro EU ... rozšíření není nespojitou záležitostí, ale stále probíhajícím procesem“ [Croft et al. 1999: 56]. V důsledku toho je postupující integrace důležitým motivem pokračující expanze EU. Tento mechanismus nazývám „expanze rozsáhlejší integrací“.

(b) Vyšší intenzita integrace uvnitř EU mění vnější vztahy unie; bohaté jádro se stále častěji přímo zapojuje do dění na její periferii a roste také jeho zájem na zabezpečení společné vnější hranice a na politické a ekonomické stabilizaci sousedních oblastí.

Tou měrou, jak se evropská integrace prohlubuje a vnitřní hranice uvnitř EU jedna po druhé mizí, stává se společný zájem států EU na udržení vzorce soustředných kruhů v oblasti vně hranic unie stále patrnějším. Tento mechanismus nazývám „expanze hlubší integrací“.

Proces integrace však může mít pro expanzi EU i problematické důsledky. To se jasně ukáže, zamyslíme-li se nad zásadní dvojznačností občanství, a to zejména sociálního, jež má současně inkluzivní i vylučovací implikace [Holz 2000]. Na evropské úrovni zřejmě vyplývá jistá převaha vylučovacích důsledků občanství ze specificky evropského způsobu konstruování kolektivních identit, jež se tradičně zaměřoval na význam hranic [Eisenstadt 1999: 378]. V případě sociálního občanství to je tím pravděpodobnější, že inkluze a vyloučení jsou zde přímou příčinou nákladů vedoucích ke konfliktům o prostředky. Je docela dobře možné, že všechny proklamace o „společné evropské identitě“ ve skutečnosti naklánějí misky vah na stranu čisté exkluze: vzývání evropské identity pramálo přispívá k vnitřní kohezi EU; namísto toho ale posiluje její uzavřenost vůči vnějšku.

III. Exkluze

Procesy probíhající napříč hranicemi mohou být vnímány jako hrozba, pokud nerovnosti v rozdělení nákladů a zisků, jež je doprovázejí, stále porostou, a pokud stále méně lidí bude schopno a ochotno nést jejich náklady. Klasickou reakcí na takovou situaci je volání po uzavření hranic, zejména v případě migrace. Politika zavřených hranic je v bohatých ekonomikách nejčastěji podporována nekvalifikovanými dělníky a podniky a odvětvími neschopnými konkurovat druhým. Společně vytvářejí aliance proti otevření hranic a požadují

Evropy, což znamená, že je máme na krku jako uchazeče o práci a kromě toho je musíme finančně podporovat. To u nás zvyšuje daně a v oněch zemích zvyšuje ceny dovolených. Většinu Němců nebaví stále jen platit za celou Evropu.“ Toto prohlášení zní velmi „moderně“.

dovozová omezení nebo přísné kontroly přistěhovalectví. Ač se jejich zájmy a požadavky zcela neshodují, společné jim je to, že vnímají národní stát jako ochranný val proti hroživým vnějším vlivům a snaží se ho odpovídajícím způsobem využívat. Vztahy EU k transformujícím se zemím střední a východní Evropy to dokládají mnoha příklady. V rozporu s různými programovými prohlášeními dohody uzavřené s EU reformní státy nezvýhodňují, ale naopak je staví do nevýhodné pozice. „Výhodnost pro přidružené země důsledně snižovaly pojistné klauzule, vyloučení zemědělství a dalších sektorů...“ [Croft et al. 1999, 65; Stawarska 1999: 825; Stadler 1994]. Naděje, že tato diskriminace zmizí, představuje důležitý motiv jejich snahy vstoupit do EU.

V posledních letech je patrná silná snaha o zvýšení bezpečnosti vnějších hranic EU. Současně s tím vedla koncepce „první hostitelské země“ k ustavení řetězců zpětného vydávání. To je i případ německo-polské hranice. Na jednu stranu zde fungují nově vybudované bezpečnostní systémy používající nejnovější technologii a spolu s nimi také účinné procedury trestního stíhání. Na straně druhé však byl problém kontroly a deportací přesunut z východních hranic Německa na východní hranice Polska. Po uzavření „dohody o zpětném vypovídání osob“ s Německem (či spíše EU) „polská vláda uzavřela další dohody s Českou republikou, Ukrajinou, Slovenskem, Rumunskem a Bulharskem, aby vytvořila vhodný právní základ pro mezinárodní systém transportů a deportací“ [Ohne Papiere in Europa 2000: 159]. Tímto způsobem se politické náklady politiky exkluze přesouvají ze středu na periferii EU. Je „dilematem polské vlády, že se na jedné straně chce stát členem EU, ale na straně druhé si musí udržet dobré vztahy se svými sousedy“ [Ohne Papiere in Europa 2000: 167n; Lavenex 2001; Leggewie 1979: 193].

IV. Expanze rozsáhlejší integraci

Zkušenost či zjištění, že politika vyloučení je jen částečně úspěšná, podporuje politiku kalkulované inkluze. Kalkulovaná inkluze se řídí logikou „sobecké pomoci“ [Vobruba 1996]. Sobecká pomoc vychází ze snahy řešit problémy u jejich počátku a předejít tak negativním vedlejším účinkům. To může zahrnovat poskytování podpory politice ochrany životního prostředí chudého souseda, aby se předešlo přeshraničnímu znečištění, nebo podporu transformace a modernizace bývalých plánovaných ekonomik s cílem oslabit faktory posilující nadnárodní migraci. Sobecká pomoc se zakládá na politickém zjištění bohatého středu, že „vaše problémy jsou také našimi problémy“ – heslo, které západoevropští politici často používali, zejména v prvních letech pro roce 1989, aby přesvědčili své voliče, že finanční pomoc reformním zemím střední a východní Evropy je legitimní. Politici aktéři z reformních zemí tomuto tvrzení přizvukovali, když zdůrazňovali, že „naše problémy jsou také vašimi problémy“ [Oduškin 2001].

Z hlediska zájmů EU se expanze inkluze směrem na východ stala uskutečnitelnou a žádoucí díky pádu železné opony.

Sjednání Německa lze pokládat za předchůdce rozšíření EU na východ, a může být tedy použito jako dobrý příklad způsobu fungování, jež nazývám „expanzí rozsáhlejší integrací“. Po roce 1989 se Německo náhle stalo obhájcem zájmů svých východních sou-

sedů, zejména jejich snahy stát se členy EU a NATO. „Je zřejmé, že vzhledem ke svému geopolitickému postavení si sjednocené Německo uvědomovalo, jak je důležité, aby na jeho východních hranicích velmi brzy opět nezačalo docházet k napětí. Německá politika evropské bezpečnosti se tak od roku 1990 stala do jisté míry politikou stabilizace. Základním principem této politiky je export stability, aby se zabránilo importu nestability. Jak zdůraznil německý ministr obrany Volker Rühe, jeden z prvních stoupenců rozšíření NATO, německým zájmem je „mít kolem sebe stabilní demokracie, mít kolem sebe společníky a partnery. Nechceme být státem na okraji západní Evropy““ [Létourneau, Hébert 1999: 111].

Tuto myšlenku dále rozvinul polský prezident Alexander Kwaśniewski v odpovědi na otázku „Co může Polsko nabídnout Evropě?“. „Naše strategické geopolitické postavení, jež nám způsobilo velké škody, ale také nám dalo značnou míru dovednosti jednat s našimi sousedy, zejména východními. Polsko významně přispívá ke stabilitě tohoto regionu“ (*Der Tagesspiegel*, 11. 3. 2000, 6).² Početné programy EU na podporu ekonomického a sociálního rozvoje východních a – nověji – též jižních částí EU fungují podle stejné logiky.

Země usilující o členství v EU se zjevně dělí na dvě skupiny podle vzorce soustředěných kruhů vyplývajícího z logiky „sobecké pomoci“. K prvním kandidátům patří bezprostřední sousedi EU Polsko, Česká republika, Maďarsko a Slovinsko, v druhé vlně – s méně jistými vyhlídkami na členství v unii – jsou vzdálenější země jako Bulharsko a Rumunsko. Tyto dvě skupiny vytvářejí dva kruhy kolem bohatého středu.

Jaké bude mít tento typ integrace důsledky? Vstup do EU je vázán na řadu podmínek, jež mají zajistit přijetí ekonomických, sociálních a ekologických standardů EU. Faktory podporující migraci zeslábnou důsledkem podílu kandidátských zemí na materiálním bohatství EU. To jsou praktické výsledky inkluze podle logiky sobecké pomoci.

V. Expanze hlubší integrací

Současnou intenzitu integrace definuje (a) společná měna spolu s maastrichtskými kritérii, tzv. „eurozóna“, a (b) rozsáhlé území bez hranic, tzv. „Schengenland“.

(a) Společná měna spolu s maastrichtskými kritérii konvergence zásadně napomohly prohloubení evropské integrace ve třech ohledech. Zaprvé, zúžily prostor k politickému manévrování jednotlivých členských států. V nedávné době (v dubnu 2002) jsme sice viděli, že přinejmenším větší a vlivnější státy jsou schopny úspěšně ignorovat oficiální upozornění, že mají plnit maastrichtská kritéria. Avšak kroky tohoto druhu vyžadují vynaložení značného politického úsilí vůči domácí politické opozici, vůči druhým členským zemím a vůči Evropské komisi. Vzhledem k vysokým politickým nákladům tohoto úsilí je pravděpodobné, že zůstane výjimkou. Za druhé, zavedení společné evropské měny, eura, je symbolem evropské sounáležitosti, třebaže jeho výsledky jsou rozporuplné. Na jedné stra-

² 83,5% příslušníků německých a 61,5% příslušníků polských elit se domnívá, že „bezpečnost německé východní hranice se vstupem Polska do EU zlepší“ [Eberwein, Reiter 1999: 33].

ně společná měna přispívá k utvoření kolektivní evropské identity. Na počátku roku 2002 byla tato dimenze neustále zdůrazňována politickými aktéry všude v Evropě. Na straně druhé však společná měna povede ke zvýraznění problematických ekonomických a sociopolitických vztahů mezi některými členskými zeměmi. To nás přivádí ke třetímu důsledku společné měny.

Se zavedením společné měny v roce 1999 se přestal používat nástroj měnové devaluace. Důsledkem toho byly méně výkonné ekonomiky uvnitř EU vystaveny neomezené konkurenci výkonnějších ekonomik. Stane-li se, že ekonomický sektor jednoho členského státu v tomto konkurenčním boji neuspěje, vzroste nezaměstnanost a zřejmě se objeví požadavek na vyrovnání mezi členskými zeměmi unie. V konečném důsledku si společná měna může vynutit zavedení evropské sociální politiky, na kterou EU není připravena. „Podle konkrétní formy, kterou na sebe měnová unie vezme, budou možná nezbytné obrovské přesuny prostředků, které by vyrovnaly rozdíly v příjmech. Alternativou je regionálně koncentrovaná masivní nezaměstnanost, vysoká migrace v rámci EU, nebo obojí“ [Hama 1996: 79; Eichengreen 1993; Spahn 2001: 169nn; Vobruba 2000a: 275nn].

(b) Schengenská dohoda zrušila z velké části vnitřní hraniční kontroly uvnitř EU. To mělo za důsledek, že bohatý střed EU – zejména Německo – začal okamžitě projevovat zvýšený zájem o situaci ve všech oblastech podél vnějších hranic EU. Před Schengenskou dohodou se osoby, které vstoupily na španělskou půdu ze severní Afriky, ocitly právě jen ve Španělsku; po Schengenu se vstup do Španělska v zásadě rovná vstupu do „Schengenlandu“, včetně Německa, Francie, Skandinávie atd.

Vývoj situace ve dvou španělských enklávách v Africe, Ceutě a Melille, může posloužit jako užitečný indikátor důsledků posunu hranic. Tamní pohraniční služba uvádí, že před deseti lety, než vstoupila v platnost schengenská dohoda, byla tato oblast klidná, ale poté se situace zásadně změnila. Dnes jsou tyto enklávy cílem obrovské imigrační vlny z jihu, kterou se stát snaží zastavit budováním nákladné bezpečnostní techniky.³¹ Po Schengenu prudce vzrostla nejen imigrace z jihu, ale také profesionální pašování lidí přes Středozemní moře a počet násilných incidentů na hraničních přechodech. Zprávy o situaci ve středomořské oblasti se stále více podobají zprávám o situaci v karibské oblasti a na mexicko-americké hranici.

Hlubší integrace EU na jedné straně způsobila, že nejbohatší státy získaly společný zájem na vysokých standardech kontroly na vnější hranici EU, což vedlo k pokusům o zasahování do bezpečnostní praxe členských zemí s vnější hranicí. Na straně druhé však postupující evropská integrace také vedla bohatý střed EU k tomu, aby se snažil pomoci zlepšit ekonomiku a stabilizovat politickou situaci oblastí sousedících s unií. Integrace EU je tedy předpokladem sobecké pomoci vnějším sousedům EU, jak dokládá nedávný vývoj vztahů mezi EU a severní Afrikou.

V roce 1995 Evropská unie nastartovala tzv. barcelonský proces [Schlotter 1999], jehož cílem je vybudovat intenzivnější partnerství mezi Evropou a středomořskou oblastí. Tento proces zahrnuje členské státy EU, 12 středomořských partnerů, tj. všechny státy le-

³¹ *Süddeutsche Zeitung*, 30. listopadu 1999, 3.

žící při Středozezemním moři kromě Libye (která má status částečného pozorovatele) a Mauritánie. I když srovnání s finanční podporou EU určenou státům střední a východní Evropy ukazuje, že dosud bylo partnerství mezi Evropou a středomořskými zeměmi věnováno mnohem méně prostředků, tato iniciativa se řídí stejnou logikou. Zmenšením rozdílů v blahobytu mezi EU a jejími sousedy se EU snaží oslabit tlaky způsobující migraci. V roce 2010 by měla vzniknout v oblasti Středomoří zóna volného obchodu.

Z hlediska EU má politika inkluze vůči jihu oproti pokusům o uzavření vnějších hranic dvě výhody:

Za prvé, EU může jednat (a uskutečňovat politiky, v nichž se projevuje dominantní role severních členských zemí), aniž by byla přímo závislá na členech, jejichž hranice jsou vnějšími hranicemi EU. To je ku prospěchu (bohatého centra) EU, jež nemůže považovat za jisté, že členské státy na periferii EU budou schopny a ochotny své hranice důkladně střežit. Například zájmy EU a Španělska v otázce migrace se výrazně rozcházejí [Huntoon 1998: 431; *Ohne Papiere in Europa* 2000]. Španělští zemědělci využívají legální i nelegální přistěhovalce jako pracovní sílu a naprosto nesouhlasí s restriktivní imigrační politikou EU. Za druhé, inkluze zmenšuje rozdíly v blahobytu a politickou nestabilitu na vnější hranici EU. Vzorec soustředných kruhů se tak rozšiřuje a zájem EU na politické stabilitě je naplněn.

Současně však již ve stejné oblasti probíhá další kolo vyloučení. Jakmile se jižní sousedi EU stanou „koridorem do EU“ [Huntoon 1998: 439] pro přistěhovalce z jiných částí světa, EU zřejmě tyto sousedy donutí, aby jim uzavřeli své hranice a vytvořili řetězce deportací – analogicky ke konstelaci existující mezi prvním a druhým kruhem východních sousedů EU. Tento důsledek má pro periferní oblasti dialektiku expanze a integrace působící v evropské sféře zájmů.

Naše analýza jasně ukazuje, že EU se až donedávna vyvíjela podle výše nastiněné dialektiky. Hranice se postupně posouvaly směrem ven a současně se vytvářely řetězce zpětného vydávání, což vedlo k novým konfliktům zájmů mezi částečně integrovanou periferií EU a jejími vnějšími sousedy. Zároveň se směrem ven posouvaly také rozdíly v blahobytu mezi centrem a periferií, což dávalo členům na periferii naději, že se dočkají opožděné integrace do bohatého středu EU. Během uplynulých desetiletí se tento vývojový vzorec stal pravidlem a ovládl politickou představivost politických aktérů uvnitř EU.

Mohou se však tito aktéři i nadále spoléhat na týž vzorec vývoje EU? Bude proces expanze EU pokračovat? Předložím nyní dva argumenty zdůvodňující, proč tomu tak není.

VI. Meze rozšíření

1. Vnější meze

Dialektika integrace a expanze naráží na své prostorové meze. Geografické možnosti dalšího rozšiřování EU jsou téměř vyčerpány, přinejmenším pokud jde o rozšíření pod hlavičkou „Evropa“. Dalším krokem bude integrace sousedních oblastí do evropské sféry zá-

jmů, ale v případě těchto oblastí politika inkluze nepovede k jejich úplné integraci do EU. Jak zdůraznil Günter Verheugen, evropský komisař pro rozšíření EU: „Neměli bychom uvažovat o žádném dalším rozšíření kromě právě probíhajícího kola [...] Co se týče zemí v kavkazské oblasti a severní Africe, Ukrajiny a Ruska, pohybujeme se v říši spekulací. Mé stanovisko zní následovně: v případě Ukrajiny je ještě příliš brzy, abychom se k čemukoli zavazovali. V případě všech ostatních států musíme říci: přistoupíme na jedinečnou a úzkou formu spolupráce, ale nikoli na jejich členství v Evropské unii“ [Verheugen 2000: 14].

V kontextu naší analýzy není podstatné, zda se konkrétní země mají nebo nemají stát kandidáty na členství v EU. Předmětem našeho zájmu je předvídatelné narušení obecného vzorce vývoje EU. Jak se dialektika integrace a expanze blíží ke svým mezím, všechny země mimo EU, které *dnes* tvoří její *cordon sanitaire*, již nemohou doufat, že se *zítra* stanou periferií EU, aby se *pozitíři* staly součástí jejího bohatého středu. Následkem toho se EU ostře odliší od svých sousedů a vyvstanou mezi nimi pevné hranice. Pak ale vzniká otázka, proč by tyto sousední státy měly i nadále chtít fungovat jako *cordon sanitaire*; v každém případě už nebudou motivovány vyhlídkou na budoucí začlenění do EU.

Jedno je zřejmé: jak se expanze EU blíží ke svým mezím, současný mechanismus zabezpečení bohatého středu EU ztrácí na účinnosti.

2. Vnitřní meze

Existence vnitřních mezí rozšiřování EU je jednak důsledkem absence institucionalizovaných mechanismů pro demokratické rozhodování v EU a jednak narůstajících vnitřních rozporů, jež vedou k neřešeným problémům a latentním konfliktům o prostředky. Tyto problémy se nejspíše projeví v průběhu rozšiřování EU směrem na východ, protože na rozdíl od předchozí vlny rozšíření, jež do EU přivedla několik nových čistých přispěvatelů, skupinu příštích členů tvoří čisti příjemci.

Obrovský problém rozdělování prostředků v EU má svou institucionální a materiální stránku. Institucionální stránka souvisí s problémem budování konsensu, zatímco materiální stránka se týká získávání a rozdělování fondů pro EU. Pokud jde o budování konsensu, jsou důležité dvě věci. Za prvé, po dalším rozšíření nebudou instituce EU schopny reprezentovat všechny členy unie. I přes (váhavou) reformu zastoupení jednotlivých států, k níž došlo na summitu v Nice [Antola 2002: 77], ohroží již sám nový počet členů práce schopnost všech agentur a institucí EU. Omezení příležitosti reprezentovat národní zájmy se tedy jeví jako vhodné opatření. To by znamenalo zejména rozšíření většinového hlasování na stále další a další i vysoce kontroverzní politické oblasti. Avšak, za druhé, rozšíření EU nedoprovázené odpovídajícím nárůstem příležitostí pro reprezentaci národních zájmů by současně vytvořilo konflikty o prostředky, které by EU byla sotva s to zvládnout.

Ze skutečnosti, že rozšíření EU na východ se týká poměrně chudých a poměrně malých států, vyplývají dva klíčové problémy. *Za prvé*, rozšíření na východ přesáhne finanční možnosti EU, pokud budou zachovány současné způsoby rozdělování prostředků, zejména v oblasti zemědělství. Zřejmě vznikne dvojí konflikt o prostředky, a sice mezi čistými přispěvateli a čistými příjemci, a také mezi starými příjemci (jihoevropskými členskými

státy EU) a novými příjemci (východoevropskými členy). Za druhé, jakmile se takové závažné problémy spojené s rozdělováním prostředků objeví (ne-li už dříve), získá na naléhavosti otázka přiměřeného uznání zájmů (nebo toho, co za svůj zájem považují) velkých členských států. Jak se zdá, „pevný úmysl větších států omezit bonusy menších států se stal jedním z ústředních témat úpravy dosažené v Nice“ [Neunreither 2001: 188, 189].

Takzvaný následný proces po summitu v Nice ukazuje, že řešení tohoto dvojího problému je stále v nedohlednu. A co více: Konvent, ustavený v roce 2002 jako fórum pro odstraňování vnitřních překážek bránících další integraci a rozšiřování EU, je zjevně pod kontrolou politických zástupců národních států, a poskytuje tak politický prostor pro manévrování ve službě národním zájmům, nikoli rámec pro jejich překonání.

3. Důsledky

Jak správně upozorňují Dauderstädt a Lippert [1995: 7], „zda‘ a jak‘ rozšíření na východ bude určovat ‚konečnou orientaci‘ EU silněji než dřívější rozšíření. To je jeho historickým rozměrem.“ Mělo by být zřejmé, proč tomu tak je: v průběhu rozšiřování směrem na východ EU opustí vzorec, který až dosud určoval její historický vývoj. Jaké důsledky to bude mít pro dvě hlavní hybné síly vývoje EU – pro dialektiku expanze a integrace?

(a) *Expanze hlubší integraci*: S prohlubováním evropské integrace se integrované jádro EU stále více zajímá o to, co se odehrává u hranic EU. Jakmile se expanze zastaví, zmizí i teritoriální vzorec soustředných kruhů, který byl dosud vždy reprodukován další expanzí. Lze si samozřejmě představit, že po nějakou dobu může vzorec expanze přetrvávat díky uplatňování pozdržovací strategie a financování periferie jako *cordon sanitaire*. Od této strategie se však nedá očekávat, že by byla udržitelná dlouhodobě. Za prvé, symbolická hodnota kandidátsství na vstup do EU by se snížila. I když je přijetí pouze slibem pro vzdálenou budoucnost, kandidátský status odlišuje ty, kteří „patří do Evropy“, od těch, kteří nepatří. Za druhé – a v úzké souvislosti s prvním bodem – je třeba vzít v úvahu nově vznikající soupeření globálních politických bloků. To je případ Turecka. V reakci na neúspěch turecké přihlášky do EU někteří příslušníci tureckých politických elit⁴ navrhuji, aby Turecko přeorientovalo svou politiku směrem ke svým islámským sousedům. Obecně řečeno, s nárůstem soupeření mezi politickými bloky se udržování *cordon sanitaire* pouze ekonomickými prostředky a bez vyhlídek na politickou integraci stává stále méně realistickým.

Nabízejí se zde dva možné scénáře vývoje. Prvním je tvrdá politika exkluze vůči sousedům EU. Protože však dlouhodobější uzavření hranic je technicky obtížně proveditelné, nezdá se, že by toto byla jediná reakce. Alternativou je udržení vzorce soustředných kruhů – avšak v odlišné podobě.

⁴ Generál Tuncer Kilinc, generální tajemník Národní bezpečnostní rady [*Süddeutsche Zeitung*, 9.–10. března 2002, 7].

(b) *Expanze rozsáhlejší integrací*: Až donedávna mohly všechny státy nacházející se na částečně integrované periferii EU pokládat své postavení za přechodné a mohly je jako takové přijímat s vyhlídkou na budoucí integraci. Dnes, kdy se expanze EU zastavuje, tento zdroj legitimizace mizí. V takové situaci získává na důležitosti udržení vzorce soustředných kruhů, sloužícího ochraně bohatého středu EU, jinými prostředky než expanzí.

Geopolitický vzorec bohatého jádra chráněného stále méně bohatými vnějšími zónami lze rovněž uskutečnit vydělením středové zóny z mnohem většího integrovaného území. Pokud jádro členských zemí prohloubí a urychlí svou integraci, ostatní státy se stanou nárazníkovou oblastí. Následkem toho dojde k tomu, že převládající vzorec vývoje EU se obrátí směrem dovnitř a vytvoří systém různých úrovní evropské integrace kolem jádra privilegovaných členů. Toto je společným jmenovatelem projektů další integrace „à deux vitesses“, „smlouvy v rámci smlouvy“, „Evropy-jádra“ nebo „gravitačního středu tvořeného několika státy“.⁵ Nesporně platí, že „Evropa rozdílných rychlostí, dočasně rozdělená na jádro a periferii, může rovněž usnadnit řešení problémů spojených s rozšířením na východ“ [Habermas 2001: 127]. Jak však lze zaručit, že toto rozdělení nebude nezvratné?

Mnohé svědčí o tom, že politické elity bohatého středu EU již přijaly tento nový vzorec vnitřní diferenciací za svůj [Chirac 2000; Verheugen 2000]. Kandidátské země však i nadále chápou rozšíření na východ v souladu s tradiční logikou integrace a expanze. Očekávají, že k jejich úplné integraci do EU dojde v blízké budoucnosti a následně bude oblast evropských zájmů expandovat za jejich hranice.

Kandidátské státy se dnes již netají svým zklamáním. V roce 1995 se zdálo, že k prvnímu rozšíření dojde v roce 2000. V roce 2000 již někteří pozorovatelé z východu považovali vstup v roce 2002 nebo 2003 za obtížně přijatelný [Csaba 1999: 56, 57]. Z pohledu EU je však za nejbližší možné datum vstupu označován rok 2005 [Verheugen 2000]. Odkud pochází tato nová neochota k rozšíření uvnitř EU? Nejdůležitější příčinou vzrůstající váhavosti unie v otázce rozšíření na východ je nová citlivost k legitimizačním problémům, které jsou s rozšířením na východ úzce spjaty.

VII. Rozšíření EU na východ a problémy jeho legitimacy

1. *Morálka a zájmy*

Problémy legitimacy spojené s rozšířením na východ byly po velmi dlouhou dobu přehlíženy a podceňují se i nadále, a to zejména ze dvou důvodů. Za prvé, východní i západní politické elity prezentují – a částečně i chápou – rozšíření na východ jako morální nezbytnost. Za druhé, političtí aktéři interpretují toto rozšíření jako hru s kladným součtem.

Uvnitř EU a rovněž v kandidátských zemích je rozšíření na východ chápáno jako

⁵ V tomto světle lze také chápat napjatá očekávání vyvolaná exkluzivním setkáním Tonyho Blaira, Jacquese Chiraka, Lionela Jospina a Gerharda Schrödera vpředvečer summitu EU v belgickém Gentu v říjnu 2001.

svého druhu historické „vyrovnání za Jaltu“ [Stawarska 1999; Létourneau, Hébert 1999: 110; Eberwein, Reiter 1999: 40] a za desetiletí nedobrovolné izolace. Rozšíření na východ je také pokládáno za vyjádření historické vděčnosti Západu (a zejména Německa) za mírový průběh revolucí v roce 1989. Tento moralizující pohled hraje rozhodující roli v dynamice projektu východního rozšíření, pokud jde o politické elity a jejich aktivity. Přistoupí však na toto moralizující stanovisko také občané členských zemí EU?

V moderních diferencovaných společnostech lze předpokládat existenci širokého spektra morálních přesvědčení. Je tedy empiricky nepravděpodobné, že by elity a veřejnost uznávaly zcela stejné morální hodnoty. Problém vzniká tehdy, když elity podlehnou pokušení nerespektovat rozdíly mezi svým vlastním (morálním) přesvědčením a morálkou a zájmy většiny. Tyto potenciální rozdíly nás přivádějí k druhému typu legitimizace, tj. politické interpretaci východního rozšíření jako hry s kladným součtem.

Na rozdíl od vnímání rozšíření jako morální povinnosti se tato interpretace soustředí na zájmy, čímž většině obyvatelstva podsouvá značně omezenou perspektivu rozšíření. Avšak současně také zastírá konflikty zájmů s rozšířením související, protože ve hře s kladným součtem nakonec budou uspokojeny zájmy všech. Napomáhá však tato interpretace tomu, aby rozšíření přijali občané?

2. Hra s kladným součtem?

V jakém smyslu je rozšíření na východ prezentováno jako hra s kladným součtem? Jaké jsou zde hlavní argumenty?

Podle prvního argumentu je evropská integrace doslova v zájmu každého, protože znamená konec dlouhé tradice evropských válek. To byl od samého počátku základní motiv rozvoje Evropského společenství. Žádný jiný důsledek evropské integrace není tak viditelný jako tento.

Druhý argument zní, že evropská integrace je také v zájmu (téměř) všech z ekonomického hlediska, protože vede k vytvoření rozsáhlého ekonomicky integrovaného regionu. To má několik výhod. Důsledkem intenzivnější směny a realokace vzrůstá efektivita. A protože lví podíl zahraničního obchodu zemí EU tvoří obchod v rámci EU, zmenší se jejich ekonomická závislost a naopak vzroste jejich odolnost vůči vnějším šokům.

Pacifikace a prosperita – to jsou skutečně působivé argumenty. Proč nestačí k tomu, aby se z projektu evropských elit stal projekt všech? Proč tyto argumenty neposkytují dostatečnou legitimizaci pokračujícímu procesu evropské integrace? Stručně nastíním dvě vysvětlení toho, proč se na legitimizační potenciál těchto argumentů nelze spoléhat.

Slabina argumentu *pacifikace* tkví ve skutečnosti, že platí pro všechny. Absence válek v Evropě prospívá všem. Avšak tato výhoda není zadarmo. Další evropská integrace obecně a vojenské udržování míru konkrétně jsou nákladné záležitosti. Evropa tak stojí před klasickým problémem kolektivních statků: i když je udržování míru v zájmu všech, nelze se spoléhat na ochotu všech za ně platit, protože z prospěchu plynoucího z udržování míru evropskou integrací nelze nikoho vyloučit. To nás vede k závěru, že argument všezahrnující pacifikace nelze použít ke zdůvodnění oprávněnosti dodatečné finanční zátěže.

Legitimizační dopad *argumentu prosperity* je slabý z jiných důvodů. Tento argument lze uplatnit pouze selektivně. A platí v dlouhodobém horizontu, nikoli v krátkodobém, v souladu s obecným vzorcem rozdělení nákladů a zisků u procesů modernizace a transformace: náklady a zisky jsou rozděleny nerovnoměrně v čase i mezi různými skupinami. V krátkém časovém období převažují náklady, v dlouhém období převažují zisky. Dále někteří lidé končí s čistým ziskem, jiní utrpí čistou ztrátu [Vobruba 2001]. A ukazuje se jako více než „obtížné přesvědčit poukazem na makroekonomické zisky ty, kteří utrpěli ztrátu, že proces vcelku přináší prospěch“ [Inotai 2000: 19].⁶ Například zemědělci, které postihl bankrot, nebudou nijak profitovat z úžasných pracovních příležitostí v oblasti špičkové technologie, jež se mohou objevit o několik let později. Tento problém je alespoň zmíněn v Agendě 2000: „Ekonomické důsledky rozšíření budou nepochybně z dlouhodobého hlediska pro Evropskou unii příznivé (...) Avšak tyto výhody se všechny neobjeví v krátkém časovém období a nebudou rozděleny rovnoměrně“ [Evropská komise 1997: 115]. „Tlak na adaptaci bude zřejmě dosti bolestivý v regionech nebo průmyslových odvětvích, které se již potýkají s nadbytkem zaměstnanců nebo výrobních kapacit v tzv. citlivých sektorech“ [Evropská komise 1997: 116]. Zatímco západněji položené kandidátské země se přibližují evropským standardům ekonomické prosperity [Inotai 2000: 34], země ležící více na východ stále výrazněji zaostávají. Vznik tohoto specifického teritoriálního rozdělení zisků a ztrát z rozšíření obohacuje dynamiku rozdílů v blahobytu o další prvek: zatímco rozdíl mezi sousedními členskými státy EU (Německem a Rakouskem) a východními kandidátskými zeměmi (Polskem, Českou republikou a Maďarskem) se zmenšuje, objevují se rozdíly v blahobytu mezi západní a východní částí skupiny kandidátských zemí, které dále vedou k vyvstání konfliktů zájmů mezi různými regiony.

Projektu rozšíření EU na východ zjevně hrozí, že uvizne v pasti racionality. Z dlouhodobého hlediska je rozšíření EU v zájmu všech a v souladu s kolektivní racionalitou musí být podporováno. Avšak z krátkodobého hlediska rozšíření způsobí jisté menšinu vysoké náklady. Individuální racionalita tedy vede tuto menšinu, aby se stavěla proti rozšíření. Řada pozorovatelů z reformních zemí usilujících o vstup do EU si je tohoto problému vědoma: „(Vládním, stranickým a podnikatelským) elitám záleží na evropské integraci mnohem více než masám s jejich partikulárními krátkodobými zájmy. V důsledku toho pak platí, že čím více jsou masy ve výrazně artikulovaných západních společnostech prostřednictvím svých zájmových organizací zapojeny do rozhodovacích procesů týkajících se rozšíření EU, tím pomaleji tento proces rozšiřování probíhá, nebo se dokonce na určitou dobu úplně zastavuje [Agh 1999: 850].

V souhrnu je zřejmé, že prezentace rozšíření EU jako hry s kladným součtem nepředstavuje příliš přesvědčivou legitimizační strategii. Ač totiž oba argumenty používané v jeho prospěch mohou být pravdivé, argument pacifikace je příliš inkluzivní, zatímco argument prosperity je inkluzivní jen nedostatečně.

^{6/} Ohledně přístupu k politice sociální a politické kompenzace v takových konstelacích srov. Vobruba 1996a; Vobruba 2001: 59nn.

VIII. Způsobilost ke vstupu do EU a přijímací kapacita EU

Diskuse o vstupu zemí střední a východní Evropy do EU se dlouhou dobu soustředila výhradně na jejich způsobilost ke vstupu, kterou musí podle očekávání EU získat a osvědčit. Kandidátské země jsou povinny se přizpůsobit a EU je v jejich úsilí podporuje. To je stanovisko Bílé knihy „Příprava přidružených států střední a východní Evropy na integraci do vnitřního trhu unie“ [Evropská komise 1995] a rovněž Agendy 2000 [Evropská komise 1997]. Toto stanovisko však nedávno prodělalo zásadní proměnu v souvislosti s tzv. kodaňskými kritérii. „Kodaňská kritéria z roku 1993 stanovila, že rozšíření nevyžaduje jen připravenost kandidátských zemí (způsobilost ke vstupu), ale že podstatný předpoklad tohoto procesu představuje také absorpční či rozšiřovací kapacita EU.“ Dokonce „slabá či chybějící ‚způsobilost k rozšíření‘ na straně EU se může ukázat jako větší problém než nedostatečná ‚způsobilost ke vstupu‘ některých rozvinutých kandidátských zemí střední a východní Evropy. Co více, v průběhu předstupního procesu se rozpor mezi rostoucí způsobilostí ke vstupu pěti kandidátských zemí a klesající způsobilostí k rozšíření EU stále prohluboval. To jasně prokázal vídeňský summit EU v prosinci 1998“ [Agh 1999: 849; Brusis 2000].

Existují přinejmenším dva důvody pro změnu diskursu týkajícího se rozšíření na východ. Za prvé, EU si začala jasněji uvědomovat, že jí chybí institucionální předpoklady pro toto rozšíření a že její přijímací kapacita je nedostatečná. Za druhé, všechny kandidátské země poznaly EU nejen jako poskytovatele podpory, ale také jako egoistického partnera, protože všechny tyto země zažily zklamání v podobě asymetrických obchodních dohod, které jim měly pomáhat, ale v praxi pro ně byly nevýhodné.

Je mylné domnívat se, že neochota EU v otázce rozšíření je výsledkem „nedostatku politické vůle“ [Agh 1999: 849], a svalovat odpovědnost na politiky, protože by se tak podceňovala závislost politiků na organizovaných zájmech a voličích. Čím pevněji je určitá zájmová skupina přesvědčena, že v procesu rozšíření ztratí, tím intenzivněji se bude proti němu stavět. Tou měrou, jak konflikty o prostředky nabývají na intenzitě a sociální a politické problémy se stávají naléhavějšími, klesá ochota a schopnost podílet se na nákladech rozšíření. Není pochyb o tom, že vnitřní problémy EU, zejména problémy související s krizí konvenční plné zaměstnanosti [Vobruba 2000], oslabují výkon EU v oblasti utváření zahraničních vztahů. „Se zřetelem k vysokým mírám nezaměstnanosti v celé Evropě bude politicky obtížné uskutečnit adaptační opatření vedoucí ke ztrátě pracovních míst. Pokud důsledkem změn v ekonomické struktuře vznikají nové pracovní příležitosti v jiných regionech a sektorech, dokonce i čistý nárůst zaměstnanosti může mít z pohledu politiků jen velmi pochybnou hodnotu“ [Evropská komise 1997: 116]. Nevyřešené vnitřní problémy spjaté s rozdělováním prostředků činí prozíravou vnější politiku mnohem obtížnější.

IX. Škodlivé propletence zájmů

Jelikož elity zemí střední a východní Evropy se shodují v názoru, že ke vstupu do EU neexistuje alternativa, požadavky týkající se jejich přizpůsobení EU ukládají kandidátským zemím přísný režim [Tews 1999]. Je tomu tak tím spíše, že přizpůsobení se pravidlům uza-

vřeneho klubu je zvláště důležité pro pozdě přichází a pro malé nové členy. „Oba účinky se spojují v případě zemí střední a východní Evropy, které jsou malé a současně přicházejí pozdě“ [Agh 1999: 840; Brinar, Svetličić 1999]. Je ironií situace, že přesunutí politické pozornosti od způsobilosti ke vstupu zemí střední a východní Evropy k přijímací kapacitě EU nevedlo k ulehčení pozice kandidátských zemí. Ač kandidátské státy mohou hrát v otázce přizpůsobení EU jistou aktivní a autonomní roli (i navzdory vestavěné svévolnosti posuzování jejich úsilí ze strany EU), utváření přijímací kapacity EU leží zcela mimo jejich dosah. Kandidátské státy se tedy nacházejí v situaci, kdy jejich zájem na vstupu do EU může být naplněn, jen pokud EU sama pro to dokáže vytvořit vhodné podmínky. Proměna, již se stěžejním předpokladem rozšíření na východ stala přijímací kapacita EU místo způsobilosti ke vstupu kandidátských zemí, narušuje základy všech společných strategií zemí střední a východní Evropy vůči EU. Vznikají tak propletence zájmů, spojené s řadou příležitostí ke – skutečným či domnělým – obstrukcím „z druhé strany“ nebo ze strany spolukandidátů. Obavy druhého sledu kandidátských zemí z toho, že jim vstup do EU zcela unikne, se mohou potvrdit. „Německá vláda, kterou pohlcují domácí sociální a ekonomické problémy, jež je méně oddaná myšlenkám evropské integrace a jejíž sousedi již jsou členy unie, by nemusela podporovat rychlé přijetí problémových zemí jihovýchodní Evropy nebo bývalého Sovětského svazu“ [Brusis 2000: 281]. Podle průzkumu provedeného v roce 1998 většina příslušníků německých a také polských elit jednoznačně odmítla vstup Bulharska, Rumunska, Turecka, Ruska a Běloruska [Eberwein, Reiter 1999: 38].

Evropská unie byla od samotného počátku projektem elit. Elity, které se snaží uskutečnit rozsáhlé politické projekty, musí vždy odolávat pokušení, aby se nepřestaly zajímat o schopnost a ochotu většiny obyvatelstva se do projektu zapojit. Takovým projektem je i rozšíření EU na východ. Mezi politickými elitami a obyvatelstvem existuje vážné napětí jak v členských státech EU, tak v kandidátských zemích. Silné indicie nasvědčují tomu, že postoje k EU jsou téměř výhradně určeny zájmy obyvatel, nikoli morálkou. U otázek týkajících se jejich obecných postojů respondenti vyjadřovali souhlas s pokračováním integrace, jakmile se však přešlo k posouzení jejich konkrétních životních podmínek, začal převládat skepticismus.

Postoje k rozšíření se rovněž mění v závislosti na očekávaných výhodách a nevýhodách. Nejvyšší podporu má rozšíření mezi mladými a vzdělanými lidmi z měst, naopak nejnižší je tato podpora u dělníků v zastaralých odvětvích a u staršího a venkovského obyvatelstva. Tyto postoje přesně odpovídají typické diferenciaci mezi vítězi a poraženými, jaká se u takových procesů dá předpokládat [Vobruba 2001: 58]. V členských zemích EU podpora rozšíření také jasně⁷ závisí na tom, zda daný stát je čistým plátcem nebo čistým příjemcem plateb z EU [Immerfall 2000].

Také v kandidátských zemích existují značné rozdíly mezi postoji k rozšíření EU u elit a u zbytku obyvatelstva [Stawarska 1999: 834, 835]. „Členství v EU se stalo měřítkem úspěšnosti politických elit“ [Brinar, Svetličić 1999: 805]. „Poevropštění“ pokročilo dále mezi vyššími státními úředníky než mezi členy parlamentu [srov. pro Polsko Stawarska 1999: 831n; pro Maďarsko Agh 1999: 844]. To může být zapříčiněno tím, že mnoha

⁷ S výjimkou Itálie a Nizozemí.

členům parlamentu se nedostává know-how a jazykových schopností s pozoruhodnou výjimkou Slovinska [Brinar, Svetlečić 1999: 811]; jinou příčinou může být přímější vazba členů parlamentu na zájmy lidí, jejich skepticismus a strach ze vstupu do EU a rovněž jejich větší závislost na nich. Případné veto proti vstupu do EU v některé kandidátské zemi by se však neopíralo jen o (domnělé) zájmy poražených, ale také by je živily a posilovaly protizápadní kulturní tradice [Spohn 2000: 229].

Rozdílné postoje k EU u elit a u obyvatelstva jako celku ústí v jedno základní dilema. Elity se mohou pokoušet zájmy a postoje veřejnosti ignorovat či překonat, protože je považují za „krátkozraké“. Důsledkem by byla integrace nepřihlížející k zájmům lidí, nebo dokonce působící proti nim, což může vést k posílení (pravicových) populistických hnutí. Nebo se elity mohou snažit integrovat postoje veřejnosti k EU do své politiky. Snad alespoň zčásti díky úspěchu pravicových populistických stran v členských zemích EU se toto dnes jeví jako převládající strategie. Avšak tato strategie také není bez rizik.

X. Pragmatismus

Přizpůsobili-li elity v členských státech EU a v kandidátských zemích své strategie postojům veřejnosti, může vzniknout následující problém:

Na jedné straně, integrují-li postoje obyvatelstva do svých strategií elity států EU, budou muset zpomalit tempo procesu rozšíření. Z pohledu elit v zemích střední a východní Evropy se to bude jevit jako projev odmítavosti. Elity kandidátských zemí si navíc uvědomují, že podpora jejich obyvatelstva pro vstup do EU je váhavá a stále se snižuje. Výsledkem bude, že elity kandidátských zemí se ocitnou pod časovým tlakem a začnou prosazovat strategie typu „všechno, nebo nic“ („ted“, anebo nikdy“). Například (dřívější) snaha Polska vstoupit do EU v roce 2003 „je prvotně důležitá s ohledem na vnitřní záležitosti země. To je datum, ke kterému Polsko chce být připraveno na vstup. Bez takového data by nastaly vážné mobilizační problémy.“⁸

Na straně druhé elity zemí EU vnímají strategii kandidátských elit jako projev netrpělivosti. Uvědomují si, že obyvatelstvo jejich zemí má k rozšíření skeptický postoj a že je přijme, jen pokud bude postupovat pomalým tempem a s řadou přechodných dohod. Tyto postoje se dnes již staly součástí strategie elit EU.

V této konstelaci hrozí nebezpečí, že postoje k rozšíření EU jak v členských zemích EU, tak v kandidátských státech povedou k tomu, že elity budou uplatňovat navzájem neslučitelné strategie. Dokud budou kandidátské země chtít vstoupit do EU, přijímací kapacita EU bude nepřiměřená, a jakmile přijímací kapacita EU bude adekvátní, ochota kandidátských zemí vstoupit do EU zmizí. „Lidé si možná řeknou, že Evropa opět porušila dané slovo.“⁹ Toto však je nejhorší možný scénář a s největší pravděpodobností se neuskuteční. Spíše dojde k tomu, že se v EU objeví diferenciacie, a to současně ze dvou stran.

^{8/} Olaf Osica, Centrum mezinárodních studií Varšava (*Süddeutsche Zeitung*, 23. srpna 2000, 9).

^{9/} *ibid.*

Za prvé, jak to naznačuje následný proces po summitu v Nice, EU provede pouze polovičatou reformu svých institucí, a nebude tedy v dohledné budoucnosti schopna řešit své vnitřní konflikty o prostředky. Příjímací kapacita EU zůstane i nadále nedostatečná, což povede k neplnohodnotnému členství kandidátských zemí. Nové členské státy budou mít zcela jistě jen velmi omezený přístup k fondům EU, zejména v rámci Společné zemědělské politiky EU. „Země střední a východní Evropy budou do zemědělské politiky EU integrovány postupně“ [Fischler 2000: 9]. Je také nanejvýš pravděpodobné, že noví členové se budou muset smířit s restrikcemi pro své občany hledající zaměstnání v EU [Evropská komise 1997: 58; Verheugen 2000: 14]. A je rovněž možné, že neschopnost EU provést zásadní institucionální reformu způsobí omezení hlasovacích práv nových členských zemí.

Za druhé, vyjednávání o přijetí kandidátských zemí budou zdlouhavá, protože dosažení konsensu v otázce omezeného členství bude obtížné. Snížené tempo rozšiřování zpomalí celkové prohlubování integrace, čímž vytvoří další podněty pro politické projekty diferencovaného vývoje a selektivního prohlubování evropské integrace. Problémy spojené s rozšířením EU na východ tedy zřejmě promění současný vzorec soustředných kruhů kolem bohatého jádra a učiní z něj obraz vnitřní diferenciace EU – takřkajíc obrátí tento vzorec směrem dovnitř. Krize rozšiřování EU tak bude znamenat konec dialektiky integrace a expanze. Vzorec soustředných kruhů zůstane zachován a vytvoří první, druhou a možná i třetí třídu členských zemí EU.

Z angličtiny přeložil Marek Skovajsa

GEORG VOBRUBA pracoval jako výzkumný pracovník v berlínském vědeckém centru, v Hamburku v Ústavu pro sociální výzkum a od roku 1992 je profesorem sociologie na univerzitě v Lipsku. Zabývá se sociální politikou, politickou sociologií a teorií sociologie.

Literatura

- Agh, Attila 1999. „Europeanization of Policy-making in East Central Europe: the Hungarian Approach to EU Accession“. *Journal of European Public Policy*, 6: 839–854.
- Antola, Esko 2002 „The Future of Small States in the EU“. Pp. 69–85 in Farrell, Mary et al. (eds.) *European Integration in the 21st Century*. London: SAGE.
- Brinar, Irena, Marjan Svetličić 1999. „Enlargement of the European Union: the Case of Slovenia“. *Journal of European Public Policy* 6 (5): 802–821.
- Brusis, Martin 2000. „Internal Problems of the European Union That Might Obstruct an Enlargement toward the East“ Pp. 265–289 in Tang, Helena (ed.), *Winners and Losers of EU Integration*. Washington, D.C.: The World Bank.
- Chirac, Jacques 2000. „Die Erweiterung darf keine Flucht nach vorne sein.“ Rede des französischen Staatspräsidenten Jacques Chirac vor dem Deutschen Bundestag am 27. Juni 2000“. *Blätter für deutsche und internationale Politik* 8: 1017–1021.
- Croft, Stuart et al. 1999. *The Enlargement of Europe*. Manchester, New York: Manchester University Press.

- Csaba, László. 1999. „Mitteleuropa auf dem Weg zum EU-Beitritt“ Pp. 44–67 in Wagener, Hans-Jürgen, Heiko Fritz (eds.), *Im Osten was Neues*. Bonn: J. H. W. Dietz Nachfolger.
- Dauderstädt, Michael, Barbara Lippert 1995. *Differenzieren beim Integrieren. Zur Strategie einer abgestuften Osterweiterung der EU*. Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, *photocopied manuscript*.
- David, Charles-Philippe, Jaques Lévesque (eds.) 1999. *The Future of NATO*. Montreal, Kingston: McGill-Queen's University Press.
- Eberwein, Wolf-Dieter, Janusz Reiter 1999. *Die deutsch-polnischen Beziehungen. Eine Interessen- und Wertegemeinschaft?* Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin, *photocopied manuscript*.
- Eichengreen, Barry 1993. „European Monetary Unification, and Regional Unemployment“. In Ulmann, Lloyd, Barry Eichengreen, William Dickens (eds.), *Labor in an Integrated Europe*. Washington, D.C.: The Brookings Institution.
- Eisenstadt, Shmuel N. 1999. „Kollektive Interessenkonstruktionen in Europa, den Vereinigten Staaten, Lateinamerika und Japan. Eine vergleichende Betrachtung“. Pp. 370–400 in Viehoff, Reinhold, Rien T. Segers (eds.), *Kultur, Identität, Europa*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Evropská Komise 1997. „Agenda 2000. Eine stärkere und erweiterte Union“. *Bulletin der Europäischen Union*, Beilage 5/97. Luxemburg: Amt für amtliche Veröffentlichungen der Europäischen Gemeinschaften.
- Habermas, Jürgen 1976. *Legitimation Crisis*. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, Jürgen 2001. *Zeit der Übergänge*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Hama, Noriko 1996. *Disintegrating Europe. The Twilight of the European Construction*. Westport, Conn.: Praeger.
- Holz, Klaus 2000. „Einleitung. Die soziale Position der Staatsbürger“. Pp. 7–29 in Holz, Klaus (ed.), *Staatsbürgerschaft. Soziale Differenzierung und politische Inklusion*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Huntoon, Laura 1998. „Immigration to Spain: Implications for a Unified European Union Immigration Policy“. *International Migration Review* 32 (4): 423–450.
- Immerfall, Stefan 2000. „Europäische Integration und Europäische Identität“. Pp. 6–12 in Henschel, Thomas, Stephan Schleissing (eds.), *Europa am Wendepunkt. Arbeitspapiere der Forschungsgruppe Jugend und Europa*, vol. 6. München: Eigenverlag.
- Inotai, András 2000. „The Czech Republic, Hungary, Poland, the Slovak Republic, and Slovenia“. In Tang, Helena (ed.), *Winners and Losers of EU Integration*. Washington, D.C.: The World Bank.
- Lavenex, Sandra 2001. „Migration and the EU's New Eastern Border: between Realism and Liberalism“. *Journal of European Public Policy* 8(1): 24–42.
- Leggewie, Claus 1979. „Die Erweiterung der Europäischen Gemeinschaft nach Süden“. *Leviathan* 7(2): 174–198.
- Létourneau, Paul, Philippe Hébert 1999. „NATO Enlargement: Germany's Euro-Atlantic Design“. Pp. 108–118 in David, Charles-Philippe, Jacques Lévesque (eds.), *The Future of NATO. Enlargement, Russia, and European Security*. Montreal, Kingston: McGill-Queen's University Press.
- Neunreither, Karlheinz 2001. „The European Union in Nice: A Minimalist Approach to a Historic Challenge“. *Government and Opposition* 36(2): 184–208.
- Oduškin, Ostap 2001. „The Acceptance of Ukraine to the European Union: Integrating and Disintegrating Factors for the EU“. *Polish Sociological Review* (4): 365–378.
- Ohne Papiere in Europa* 2000. Berlin: Schwarze Risse, Rote Straße, VLA.

- Schlotter, Peter 1999. „Der Maghreb und Europa“. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B (17/1999): 3–10.
- Spahn, Heinz-Peter 2001. *From Gold to Euro. On Monetary Theory and the History of Currency Systems*. Berlin, Heidelberg: Springer.
- Spohn, Willfried 2000. „Die Osterweiterung der Europäischen Union und die Bedeutung kollektiver Identitäten. Ein Vergleich west- und osteuropäischer Staaten“. *Berliner Journal für Soziologie* 10 (2): 219–240.
- Stadler, Andreas 1994. „Funktioniert die asymmetrische Handelsliberalisierung der ‚Europaabkommen‘?“ *ÖZPW* 23 (4): 395–406.
- Stawarska, Renata 1999. „EU Enlargement from the Polish Perspective“. *Journal of European Public Policy* 6(5): 822–838.
- Verheugen, Günter 2000. „Das Volk soll über die EU-Erweiterung entscheiden“ (interview). *Süddeutsche Zeitung*, 2/3 September, 2000: 14.
- Vobruba, Georg 1996. „Self-interested Aid: Belated Modernization and Interwoven Interests between East and West“. *Crime, Law and Social Change* 25(1): 83–93.
- Vobruba, Georg 1996a. „The Additional Use of Social Policy in the Modernization and Transformation of Societies“. Pp. 161–173 in Angus Erskine (ed.), *Changing Europe. Some Aspects of Identity, Conflict and Social Justice*. Aldershot, England: Avebury.
- Vobruba, Georg 1998. „The Social Dynamic of Welfare Gaps. Prolegomena to the Transnationalization of Sociology“. *Sociological Analysis* 1(3): 27–40.
- Vobruba, Georg 2000. *Alternativen zur Vollbeschäftigung. Die Transformation von Arbeit und Einkommen*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Vobruba, Georg 2000a. „Měnová unie, sociální politika a problém evropské identity odolné vůči přerozdělování“. *Sociologický časopis* 36 (3): 275–284.
- Vobruba, Georg 2001. *Integration + Erweiterung. Europa im Globalisierungsdilemma*. Wien: Passagen.

Problém subjektivního smyslu jednání v díle Maxe Webera, Clifforda Geertze a Rudolfa Bultmanna

ZDENĚK R. NEŠPOR*

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Issue of the Subjective Justification of Actions in the Works of Max Weber, Clifford Geertz and Rudolf Bultmann

Abstract: Max Weber, Clifford Geertz, and Rudolf Bultmann are often cited by anthropologists and sociologists who are trying to determine the essence of human sciences through a deep analysis of the subjective meanings that the actor sets to his/her behaviour. This article provides an analysis of theoretical and epistemological conceptions of the three thinkers mentioned above, and the author concludes that each of them uses the construction of subjective justification in a different way. Weber distinguishes behaviour itself from its meaning, which is constituted by a subjective reference to the values of the actor, and also of the recipient (or researcher). In Weber's point of view someone else's meaning of behaviour is eventually undeterminable and the only possibility the researcher has is to come close (but only close) to the subjective meaning through an ideal-typical construction, although Weber eventually does not refuse such ideal-typical constructions which are behind the cognitive possibilities of the actor. On the other hand, Geertz's attempt at an orientation of a description according to the actor primarily leads to the view of cultural and social facts from a bird's-eye perspective, to a presumably deeper understanding than the actor is able to have. In this article the author argues that the differences between Weber's and Geertz's theoretical constructions originate in their contrasting conceptions of the nature of culture. Another such case is Bultmann, owing to the fact that he does not concentrate on the subjective meaning of action in a narrow sense, while he aims at, in his eyes, all human existential experience of reality.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2002, Vol. 38, No. 5: 553-564

V každodenním životě a jeho prožívání si vždy znovu na příkladu nás samých uvědomujeme různost našich *úmyslů* od z nich plynoucích *důsledků*, vnějších průběhů našeho jednání. V neposlední řadě – avšak zřejmě nejvýrazněji – v onom „nenávistném šklebu“ zvrácených nadějí, kdy zamýšlející dobro konali jsme zlo. Vystává tím filozoficky a teologicky významná otázka, „zda má naše osobní existence ještě nějaký skutečný smysl, když nám naše činy takřikajíc nepatří“ [Bultmann 1994: 11], když stojí (nebo stát mohou) proti „nám“. Podstatné přitom je již ono uvědomění si fundamentální různosti osobních záměrů, subjektivně vnímaného smyslu jednání od vlastního jednání. Tato obecně zjevná dife-

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Mgr. Zdeněk R. Nešpor, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: nespor@soc.cas.cz

rence ostatně tvořila jednu ze zásad římského práva, neboť „*cogitationis poenam nemo patitur*“ (Ulpianus: Digesta 48, 19, 18), zatímco křesťanské teologické myšlení dávalo významu přednost před aktem (např. Tomáš Akvinský: Sth II, 2, Q 5, A3).

Rozdílnost vnějších průběhů jednání, sociálních praktik (nemluvě o jejich sociálních reprezentacích, jež namnoze nejsou než jejich tu méně, tu více matným odleskem [Horský 1999: 10n.]) od smyslu, který mu jednající subjekt přikládá, však na druhou stranu nezbytně vyvolává touhu poznat právě i – nebo dokonce zejména – tento subjektivně zamýšlený smysl jednání. Touto svou snahou jít „za“ vnější průběhy se pak podle mnohých myslitelů odlišují vědy, jež jsou nazývány kulturními, společenskými či duchovními od věd přírodních, respektive od „přírodopysné“, „empiricky“ či „filologicky“ založených metodologií (jiné) části společensko-vědních badatelů. S obzvláštním zřetelem pak tuto snahu cítíme v určitých epistemologických koncepcích obecné antropologie či v „antropologizaci“ mnohých společenskovědních oborů, patrně zejména od 60. let 20. století (vznik historické antropologie, rekonstrukce filozofické antropologie, průnik kulturní a sociální antropologie do německé oblasti atd.). Za hlavní předmět tohoto studia totiž někteří badatelé pokládají právě odkrývání – nebo lépe: konstruování – subjektivně zamýšleného smyslu (ciziho) jednání [viz Nešpor 1999: 232].

Mezi autory, na které se takto vymezená obecná antropologie odvolává nejčastěji, nepochybně patří Max Weber, Clifford Geertz a Rudolf Bultmann. Vzájemné komparaci těchto klíčových autorů, jejichž díla se stala paradigmatickými nejen v kontextu jejich „domácích“ vědních oborů, bude věnováno následující zamyšlení, jakkoli by samozřejmě bylo možné klást otázky po dalších možných zpracováních sledované problematiky (v rámci sociologického diskursu se k problematice subjektivního smyslu jednání dále vyslovili především A. Schütz a – ze zcela jiného úhlu pohledu – N. Luhmann). Přítomná studie je jednak pokusem o rozbor toho, v čem jsou jejich pokusy o odhalování a případné odhalení subjektivního smyslu jednání shodné a v čem se naopak liší. Vedle toho však budu sledovat i neméně zajímavou otázku, hovoří-li totiž uvedení autoři vlastně vůbec o stejném smyslu jednání [viz Havelka 1998: 95–97], nebo rozumí-li každý z nich tímto smyslem cosi jiného.

Max Weber

Weber v tradici německého idealismu rozlišuje obecně živočišné „chování“ a čistě lidské „jednání“, přičemž tímto „jednáním“ (*Handeln*) se rozumí jakékoli „chování“ (*Verhalten*) – a přirozeně také ne-jednání – pokud s ním je *spojen* jednajícím subjektem zamýšlený smysl (*Sinn*). Je-li takové jednání svým zamýšleným smyslem vztaženo k jinému či jiným osobám, můžeme hovořit o jednání sociálním [Horský 1997: 155–157]. Právě toto sociální jednání je pak podle Webera ústředním *předmětem sociologického studia*. To ovšem vede ke značným epistemologickým problémům, neboť sestává-li jednání nejen ze svého „zjevného“ vnějšího průběhu, ale i z nezjevného smyslu, který tvoří vlastní esenci tohoto jednání, poprávu se naskytá otázka, jak se tohoto smyslu vlastně dobrat? Věc je komplikována ještě jednou skutečností, že totiž „počet a druh příčin, které nějakou individuální událost (a takový charakter mají podle Webera všechny události, srv. [Weber 1998: 28]) určovaly, je přece vždy *nekonečný*“ [ibid.: 33].

Redukce nekonečnosti poznatelného jsoucna (reálné i intencionální povahy) na konečný charakter jsoucna poznatelného však vyplývá z podstaty našich kognitivních schopností. „Veškeré lidské poznání nekonečné skutečnosti konečným lidským duchem ...spočívá na nevysloveném předpokladu, že předmět vědeckého uchopení (i jakéhokoli jiného poznání, pozn. ZRN) této skutečnosti tvoří v určitém okamžiku vždy jen jedna její konečná část, že pouze tato část má být ‚vědění hodná‘ a v tomto smyslu ‚podstatná‘“ [Weber 1998: 27–28]. Tato „podstatná“ povaha poznávaného (toho, co je poznávajícím „vybráno“ jako poznání hodné) přitom tkví v apriorním *předporozumění*, v zastávaných hodnotách. Každé poznání je podle Webera totiž především rozpoznáním „*vztahu* (poznávaného) k *idejím kulturních hodnot*, s nimiž ke skutečnosti přistupujeme“ [Weber 1998: 33], stejně jako každé jednání je „*zastávání* určitých hodnot, a (...) tím zpravidla jejich zastávání *proti jiným hodnotám*“ [ibid.: 10].

Toto selektivní posuzování určitých jevů, jejich vztažení k hodnotám (*Wertbeziehung*) pramenící ze skutečnosti, že člověk je nadán „schopnosti a vůlí zaujímat ke světu *postoj* a propůjčovat mu *smysl*“ [Weber 1998: 35], nutně vede k tomu, že „porozumění“ (*Verstehen*) těmto jevům či konkrétně našemu (cizímu) jednání znamená jeho (jejich) „uchopení výkladem“ (*deutende Erfassung*) [Weber 1972: 4; srv. Havelka 1998: 97–98]. Jakékoli porozumění sociálnímu jednání je tedy *konstrukcí smyslu*, který mu jednající přikládá, a to ať jsme jednajícímu „tváří v tvář“, ať se snažíme konstruovat (a tím se přiblížit jeho nalezení, nikoli však toto dosáhnout) tento smysl v jednání člověka synchronně, či diachronně nám vzdáleného.

Weber prohlašuje, že kultura „je konečný výsek ze smysluplné nekonečnosti světového dění, obdařený smyslem a významem z lidského hlediska“ [Weber 1998: 35], čemuž dlužno rozumět i tak, že kultura je povýtce individuální. Kulturní a sociální svět je podle tohoto autora *hypotetickým konstruktem*, kdy v každém jednotlivém okamžiku cizímu jednání „podsouváme“ námi uvažovaný smysl v naději, že tento smysl nebude „příliš odlišný“ od smyslu subjektivně vnímaného jednajícímu. S tímto teoretickým závěrem není nijak kolizní „praktická“ úvaha, že každá kultura (kulturní okruh) je definována společně sdílenými hodnotami, že totiž její příslušníci si stojí blíže, rozumějí si více a lépe mezi sebou než s „obyvateli“ jiných kultur, míst a dob. Bezvýhradně si totiž podle Webera nerozumějí nikdy.

Je-li již rozumění „tváří v tvář“ ve své plnosti problematizováno, je zřejmé, že jakmile se pokusíme (vědecky) porozumět, tedy opět výkladem uchopit jednání osob místně či časově nám vzdálených, dostaneme se do ještě větších nesnází. Jedinou oporou nám může být přesvědčení, že i tato snaha porozumět je metodicky zcela shodné povahy, i toto porozumění je snahou teoretickou konstrukcí se přiblížit subjektivně vnímaného smyslu dávných či vzdálených jednajících. V tomto případě však nejde tolik a jen o porozumění tomuto subjektivnímu smyslu, o „dějinný psychologismus“, který Weber vícekrát kritizoval [viz Horský 1999a: 49], jako o smysl „objektivní“, určující ten který historický vývoj. „*Základní povinnosti vědecké sebekontroly*,“ píše Weber, je „ostře odlišovat *srovnávání* skutečnosti s ideálními *typy* v logickém smyslu od hodnotícího *posuzování* skutečnosti na základě *ideálů*“ [Weber 1998: 51]. Myslí tím přitom nejen nemístnost hodnotících soudů (nikoli hodnotových uchopení) v kulturních vědách, ale také z povahy kognitivního procesu plynoucí *různost* ideálních typů (jakožto našich teoretických konstrukcí) od dobových ideálů (subjektivně vnímaných

smyslů), jimž se tyto sice mnohdy blíží, jimiž však nejsou. Ideální typ totiž je (zcela v „nominalistickém“ duchu) něčím odlišným od subjektivního smyslu, kdy třeba v případě asketické nitrosvětské protestantské etiky její zastánci spatřovali smysl v sebezpotvrzení vlastní soteriologické naděje časnými úspěchy, zatímco Weber o tomto jejich jednání uvažoval jako o zdroji kapitalistických hospodářských vztahů [Weber 1996].

Co tedy je ideální (čistý) typ? Podle Webera výsledek naší apriorní úvahy o tom, co je na dané skutečnosti typické, který je pak aplikován na nekonečnou mnohost zkoumané skutečnosti. Jde tedy o logický *nástroj* určený k její *systemizaci*, jenž bere do úvahy některé její rysy, které poznávající považuje za podstatné, tím ji zjednodušuje a umožňuje její schopnost „být poznána.“ Je ovšem zřejmé, že ideálních typů popisujících jednu každou skutečnost může být nekonečné množství (jinak řečeno, že poznání je neukončitelné), že jejich „výpovědní hodnota“ je založena na (zatimní) funkčnosti jimi prostředkovaného výkladu. To plyne z toho, že „objektivní platnost všeho zkušenostního vědění je založena na tom a jen na tom, že je daná skutečnost uspořádána podle kategorií, které jsou ve specifickém smyslu *subjektivní*, tvoří totiž *předpoklad* našeho poznání a jsou vázány na předpoklad *hodnoty* té pravdy, již je nám s to poskytnout zkušenostní vědění“ [Weber 1998: 61–62]. Vědecké poznání ve weberovském smyslu tedy (oproti víře) neusiluje o empiricky nemožný důkaz „pravdivosti“ ideálních typů, namísto poznání *sensu stricto* se spokojuje s adekvátním (a jen dočasným) *porozuměním* zkoumané skutečnosti.

Weberovy úvahy o jednání tedy můžeme shrnout: 1. jednající jedná právě tak, jak jedná, poněvadž svému jednání přikládá určitý smysl (vztahuje je ke svým subjektivně vnímaným hodnotám), 2. pozorovatel (účastný, dobový) nebo (pozdější) badatel posuzující toto jednání tak činí opět konstrukci, vztažením sledovaného jednání ke svým apriorním hodnotám a 3. hodnotové ideje obou se vždy více či méně liší a tedy se různí i významy, přikládané tomu kterému jednání. I Weber sice dále říká, že duchovním procesům, o které nám ve společenských vědách jde, „rozumíme“ znovuprožíváním“ [Weber 1998: 29], myslí tím však něco značně odlišného od pozdějších německých „rozumivých“ duchovních věd, zejména sociologie a fenomenologie náboženství, psychologie a literární vědy, nezbytnost badatelovy apriorní ideálně-typické konstrukce onoho smyslu. K této otázce se ještě vrátím.

Clifford Geertz

Geertz poeticky říká, že kulturní antropologie je pokusem „čist“ text jiné kultury, přičemž „to, co nazýváme našimi daty jsou ve skutečnosti naše vlastní interpretace interpretací jiných lidí“ ([Geertz 2000: 19]; [S. Kužel 1999: 93] by raději překládal: „teoretické rekonstrukce konstrukcí“). Antropologie se tedy v jeho optice snaží – Geertz tomu říká „orientace popisu podle aktéra“ – „rekonstruovat ‚smysl‘, ‚význam‘, který dávají aktéři svému jednání“ [Geertz 2000: 17, 25]. Přitom Geertzův „zhuštěný popis“ sledovaných skutečností, snaha dobrat se toho, co leží za sociální reprezentací, významu toho kterého jednání v daném historickém a sociokulturním kontextu, zdánlivě upomíná na – autorem ostatně citovaného – Maxe Webera, neboť i jemu přeci šlo o subjektivně vnímaný smysl sociálního jednání. Ve skutečnosti však jde v obou případech o něco značně *odlišného*.

Nejde přitom jen, jak se nám snaží namluvit S. Kužel [1999: 102] – a vlastně vůbec ne – o Geertzovu snahu „rekonstruovat“ myšlení jiného, proti Weberově „konstrukci“ tohoto, poněvadž v tomto případě jde jen o nešťastné vyjádření. I Geertz si totiž uvědomuje fundamentální *nemožnost* dobrat se cizích subjektivních smyslů, odlišnost aktérské a receptivní interpretace, respektive „empirického“ a ideálního typu, toho že popis těchto významů je pouhou naší interpretací v naději, že „aktérské významy“ budou součástí etnografem zachyceného dění ... [třebaže] jsou neoddělitelné od etnografovy autorské interpretace významů aktérského jednání v etnografem vytvářeném „hustém popisu“ [Kužel 1999: 108; srv. Geertz 2000: 26–27]. Navíc „čtením kultury jako textu může podle Geertze etnograf objevit významy a struktury ... skryté i před samotnými „natives““ [Kužel 1999: 109], jinak řečeno ony weberovské ideální typy, které neodrážejí sociální jednání a jeho smysl. Zásadní rozdíl je však někde zcela jinde, tkví v naprosto *odlišném pojetí kultury* u obou autorů.

Weber kulturu chápal jako hypotetický konstrukt, jako množinu příbuzných interpretací subjektivních smyslů přisuzovaných jednání někoho jiného, která trvá dotud, dokud existuje alespoň dílčí shoda (nebo alespoň vzájemná nekolisnost) těchto interpretací s původními významy, dokud existuje alespoň jistá míra vzájemného porozumění odvíjející se od společně sdílených hodnot. Naproti tomu kulturní vzorce podle Geertze jsou *vnějšími* zdroji informace, ležícími za hranicemi jednoho organismu, a to ve společně sdíleném intersubjektivním světě [Geertz 2000: 108n.]. Jinak řečeno geertzovská kultura je *objektivně existující nadindividuální duchovní entita* sdílená svými nositeli, z jejíž podstaty pramení vzájemné rozumění, zatímco kultura ve Weberově pojetí existuje jen ve svých členech a je každým jejich jednáním *vždy znovu* vytvářena (dojde-li k přiblížení subjektivního smyslu jednajícího s jeho interpretací recipientem). S tím souvisí i autory naznačený „barevný“ rozdíl obou pojetí kultury, kdy v prvním případě ve společnosti (respektive v jednání jejich příslušníků) není žádný ne-kulturní prvek, všechno má nějaký kulturní význam, je danou kulturou „zabarveno.“ Naproti tomu Weberovi je empirická sociální skutečnost „bezbarvá“, kulturní zabarvení ji dává teprve vztahem k hodnotám a to jen té její části (z původní nekonečné mnohosti), která je tohoto vztahem „hodná“ ve výše uvedeném smyslu. Odtud i epistemologický rozdíl: Geertz i Weber se cítí s to rozumět kultuře i jinak – a v jistém smyslu lépe – než její příslušníci, avšak Geertz proto, že *holisticky* pojímá cizí kulturu jako celek (a posuzuje jednání toho kterého participanta z hlediska „správnosti“ v rámci tohoto konečného celku), zatímco Weber svou konstrukcí ideálního typu, zohledňující i ty důsledky sociálního jednání, s nimiž jednající „nepočítali“, respektive je vzhledem ke svým kognitivním schopnostem a axiologickým schémátům nebyli s to nahlédnout.

S. Kužel [1999: 98] v návaznosti na Geertzovo vlastní sebepochopení charakterizuje geertzovskou interpretativní antropologii čtyřmi body: 1. je interpretativní v tom smyslu, že zachycuje pouze něco ze sledované skutečnosti (to, čeho si badatel „všiml“), a to tak, aby byl patrný význam popsaného, 2. jde o snahu zachytit takový význam, jaký jednající subjekt svému jednání připisuje, tato snaha je však již badatelovou konstrukcí, 3. zároveň tato snaha vychází z holistického pojetí kultury, a tedy 4. „malá fakta potvrzují velké otázky ...protože je to v jejich přirozenosti“ [Geertz 2000: 35], jinak řečeno jde o jednotný a konečný systém (kulturu), jehož každý prvek nějakým způsobem vypovídá o celku. S epistemologickými úvahami Maxe Webera přitom Clifford Geertz sice je v leccém ve

shodě, v jiném je však překračuje, ač tento rozdíl si Geertz (a mnozí jeho interpreti) zřejmě příliš *neuvědomuje*. Ve svém pojetí kultury (nikoli již v epistemologii) totiž stojí blíže jinému novokantovci, Ernstu Cassirerovi.

Cassirer [1996] sice s Weberem soudil, že jevu je přikládán význam na základě souhrnu apriorních duchovních funkcí, avšak tyto funkce jsou podle něj v daném kulturním kontextu shodné na základě kolektivní (kulturní) povahy myšlení, které se děje v rámci symbolických forem (mytologie, umění a jazyka). Cassirerovské symboly tedy jsou ze své definice té povahy, že jejich prostřednictvím dochází ke kolektivnímu myšlení, že tvoří „kulturu“, která má svébytný ontologický status. Cassirerovi (a shodně i Geertzovi) tudíž kultura nebyla „jen“ hypotetickým konstruktem, jako tomu bylo v pojetí Weberově, nýbrž reálně existující, svými participanty vytvářenou, ale je přesahující „samobytnou“ duchovní entitou.

Rudolf Bultmann

Ještě jinak o povaze subjektivně uvažovaného smyslu jednání a možnostech jeho prozkoumání v myšlení jiných uvažoval R. Bultmann. V tomto kontextu zřejmě stojí za to alespoň letmo se zastavit u „vnitřně rozumivých“ fenomenologů a sociologů náboženství druhé čtvrtiny 20. století.

Asi nejvýznamnějším představitelem této školy byl Holanďan Gerardus van der Leeuw, který navíc – na rozdíl od dalších – precizně popsal vlastní badatelskou metodu [1967: 671–678]. Van der Leeuw vyšel z weberovské představy chaosu skutečností, které se našemu vědomí zjevují, v němž se toto vědomí snaží na základě vlastního předporozumění (apriorně přijímaných hodnot) o vytvoření ideálně-typické struktury. K tomuto porozumění konstrukci však podle van der Leeuwa vede nejen již zmíněné, ale *především* vlastní *nazření logu*, znovuprožití celku a tím i vnitřního významu sledované skutečnosti (vzpomeňme ostatně, že i Cassirer se v mnohém nechal inspirovat někdejší gestalt-psychologií). Podle autora značně ambiciózního příměru dokonce v té míře, že subjektivní smysl 4000 let mrtvého Egypťana lze znovuprožít stejně dobře (nebo stejně málo), jako porozumět jednání souseda či svému vlastnímu, od kterého nás dělí 30 let [van der Leeuw 1967: 672]. Jeho metoda tak sice nepochybně odkazuje na Webera, v lecčems však jde i za tohoto autora. Především v okamžiku onoho znovuprožití skutečnosti, které prý bylo lze i uměle vyvolat, nezbytného k plnému pochopení významu skrývajícího se za jednáním jiného subjektu. Van der Leeuw totiž sice uznával Weberem nastíněnou hypotetickou povahu našich soudů o nám cizí skutečnosti, věřil však, že se může dostat i jaksí „za ní“ její hypostazi. Pozorující subjekt totiž podle něj vždy nalézá jen částečné významy, což jej prý nakonec vede k *pochopení posledního, náboženského smyslu*, jenž stojí za všemi patrikulárními smysly, a tedy (v tomášovském smyslu) umožňuje, garantuje jejich bytí [van der Leeuw 1967: 679–682]. Kritika van der Leeuwovi zajisté poprávu vytkla přílišný subjektivismus a nulovou možnost verifikovatelnosti takto získaných poznatků [srv. Waardenburg 1978: 187–247], důležité však je, že velmi podobně pracovali ve stejné době i další autoři, Joachim Wach na poli sociologie náboženství [Wach 1946] nebo Rudolf Otto ve své fenomenologii náboženství [Otto 1917]. Jejich výkladové struktury fenoménů, které se více než

o sociální reprezentace opírají o apriorní duchovní představy pozorujícího subjektu (jež jsou zajisté také fenomény, avšak pouze intencionální povahy), přitom nutně dávají život otázce, nevznášejí-li se mnohdy i tam, kde vůbec nebyly. Celý tento problém přitom zřejmě pramení z druhého (vedle Webera) zdroje jejich úvah, z rodící se existenciálně a fenomenologicky orientované *filozofie*, již tito protestantští teologové a religionisté recipovali mezi prvními [srv. Smolik 1998: 50–53]. Hovoří se zde namísto předporozumění jako předpokladu poznání (W. Dilthey a novokantovci) o *neoddělitelnosti* poznávané skutečnosti od vědomí a vlastní existence subjektu, takže H. G. Gadamer později dokonce prohlásí, že „historické poznání je zároveň historickým věděním a historickým bytím“. Z této intelektuální tradice přitom vyšel i Rudolf Bultmann.

Bultmann soudil, že historické (a jakékoli jiné společensko-vědní bádání) sice je možné v chartierovském „filologickém smyslu“, jako určování „faktů a časů“, že to však nestačí, poněvadž „*dějiny* [jsou vedle individuálních faktů navíc; pozn. Z.R.N.] *pohyb, proces*, v němž nejsou jednotlivé události bez souvislosti, nýbrž jsou propojeny *řetězcem příčin a následků* ...a konečně jsou historické události a činy tím, čím jsou historické, jen společně se svým *smyslem* nebo se svým *významem*“ [Bultmann 1994: 93–94]. Porozumění tomuto smyslu pak je v Bultmannově optice umožněno interpretovým „životním vztahem k věci“, jeho „existenciálním setkáním s dějinami.“ „Dějiny dávají smysl jen poté, co si ho historik, který přece sám žije v dějinách, uvědomuje a dějin se objektivně účastní“ [ibid.: 96].

Protože nestojíme na konci dějin nebo mimo dějiny, *nemůžeme nahlížet jejich smysl přímo*, nýbrž pouze úvahou, co tvoří autentickou *bytnost* dějin, jejich obsah, jádro? Bultmann v duchu rodící se existenciální interpretace evangelia odpovídá: člověk, neboť člověk je stále na cestě k tomu, čím chce být [Bultmann 1994: 118]. V každém jednotlivém okamžiku cítí odpovědnost před budoucností, rozhoduje se pro její podobu i tím, že integruje své (individuální a kulturní) dějiny. Takovému bytí ve světě Bultmann (a s ním i další existenciální teologové, na rozdíl od samotného Heideggera, z něhož vyšli) říkají s odvoláním na evangelijní zvěst a její pavlovskou interpretaci „eschatologické bytí“ [ibid.: 39–42; srv. Smolik 1998: 28n.], protože „každý okamžik má možnost být eschatologickým okamžikem, a v křesťanské víře je tato možnost uskutečněna“ [Bultmann 1994: 129]. V této optice je nahlíženo i dějzpytné a obecně kulturně-vědní studium. S odkazem na novokantovce (či spíše na společný pramen, W. Diltheye) je Bultmannovi historická práce vždy interpretací, její „rozumění“ je podmíněno *znovuprožíváním*, přičemž se na první pohled zdá, že neexistuje nějaký konečný, jednotící smysl, že „souvislost rozumění“ dobově či místně jiným kulturám (a „jejich“ lidem) je umožněna jen „obecně lidskou přirozeností“ [ibid.: 101]. Za touto „obecně lidskou přirozeností“ se však již skrývá její teologický – nebo chcete-li *filozofický* – *předpoklad*, přeci jen trvání čehosi stálého v proměnlivém světě. Tím je co do podstaty se *neměnicí člověk*, jeho existenciální prožívání, bytí ve svých „formách“ zajisté proměnlivé, jak sám Bultmann ukazuje svou grandiózní koncepcí „demytologizace“ evangelijní zvěsti [viz Smolik 1998: 26–28]. Přitom zároveň platí – a v tom je již posun proti „rozumějící“ religionistice – že badatel své znovuprožívání minulého dělá ze sebe a „pro sebe“, neboť „historické fenomény nejsou tím, čím jsou, izolovaně a samy pro sebe, nýbrž teprve ve svém vztahu k budoucnosti, pro niž mají význam“ [Bultmann 1994: 96]. Vzpomeňme ostatně v tomto kontextu, což v autorské zkratce říká totéž, že Bultmann existenciální význam kříže jako svrchovaně pohoršivé události, a tudíž bytostného projevu

paradoxu víry, nazývá významem „dějinným“ (*geschichtlich*) či zároveň „eschatologickým“ [Smolík 1998: 29].

Jednota dějin či různých kultur tedy podle Bultmanna není v kausálním propojení ani v logicky nutném pokroku, kategoriích, jež postulovalo dějepísctví 19. století a liberálně-teologická škola a které Bultmann tvrdě kritizuje [1994: 16, 60–63], nýbrž v jejich imanentním smyslu, „bytnosti“, kterou je vždy shodná odpovědnost jednajícího člověka za vlastní minulost i budoucnost [ibid.: 120–121]. Jeho studium jednání jiných subjektů tedy není nijak „vnější“, přičemž třeba E. Troeltsch je pro svou „nezaujatost“ explicitně odmítán [Smolík 1998: 34], naopak má být pohybem zkoumajícího vybaveného vlastním předporozuměním (eschatologickou existenci) do „vědomí“ zkoumaného subjektu na základě shodné „obecně lidské“ dispozice (existenciálního prožívání) a odtud zpět k integraci takového (znovu)prožitku nejen do vlastního vědomí, ale především do vlastního bytí.

Je přitom zřejmé, že jde o stejný subjektivismus, jaký byl vytýkán již „rozumivým“ fenomenologům a sociologům náboženství. *Neexistuje verifikovatelnost takového prožitku jiného*, stejně jako předpoklad „obecně lidské“ existenciální existence není než filozofickým předpokladem. J. Moltmann [1967: 65] proto, právě s odvoláním na Troeltsche, Bultmanna kritizoval úvahou, že lidské sebeporozumění je vždy podmíněno a zprostředkováváno kulturním kontextem, dějinně a společensky. Jinak řečeno, že tento kontext neovlivňuje jen „formu“ (již Bultmann odstraňuje svou „demytologizaci“, „převyprávěním“ modernímu člověku), ale i „substanci“, se kterou je „forma“ v tomášovském duchu neoddělitelně spojena. Bultmann tomuto nařčení ze subjektivity nemohl čelit než novým poukazem na – vírou objektivovanou – věčnou a neměnnou existenciální podstatu lidského bytí, tím že *o nějaké objektivní poznání v empiricko-vědním smyslu vlastně nejde* [Bultmann 1994: 95–98]. Mají-li totiž dějiny či studium jiných kultur význam *jen* pro naše bytí, pak nemusí být „čteny“ než z jeho úhlu pohledu a pro něj. Fenomenologové náboženství, byť třeba G. van der Leeuw ve své koncepci konečného poznání jako „spásy“ nestál Bultmannovi příliš daleko [van der Leeuw 1967: 677–678], naopak spíše akcentovali alespoň částečnou verifikovatelnost svého poznání pramenným, „archeologickým či filologickým“ materiálem [ibid.: 677]. Tu se však znovu nabízí otázka, nebylo-li takové „domýšlení“ pozitivních pramenů jen „fantazií na volné téma“, shledáváním intencionálních prožitků, o nichž naprosto nebylo lze říci, byly-li i reálnými. Proti Weberovým epistemologickým úvahám je zde přece ten *rozdíl*, že Weber svým ideálně-typickým konstrukcím vždy nárokoval jen *částečnou platnost* (adekvátní porozumění namísto poznání), podmíněnou jejich schopností funkčního vysvětlení, a navíc *platnost jen „intencionální“*, coby vysvětlujících logických principů. Weber zavedl ideální typ jako „hypotetickou entitu“ vytvořenou ke srovnávacím účelům; (která) přestože pochopitelně musí být vztažená k původním skutečnostem, není ani jejich obecnou abstrakcí, ani hodnoticím kritériem, ani jejich souhrnem“ [Swatos 1976: 133]. Navíc ačkoli Weber i Bultmann hovořili o subjektivním smyslu jednání jako o jeho nedílné součásti, jen v prvním případě šlo o subjektivně (a tedy alespoň v potenci jedinečně) zakoušený smysl *sensu stricto*, zatímco ve druhém o subjektivní smysl, který byl vzhledem ke své dějinně bytnosti nezbytně určen *ontologicky*, a tedy *přesahoval* aktérské vědomí. Tato intersubjektivita (či ještě spíše: ontologická ukotvenost) ovšem Bultmannovi nebránila hovořit o subjektivním smyslu jednání, již proto ne, že byla (v teologickém smyslu) jeho jediným „ospravedlněním.“

Závěry

Jaká byla epistemologická východiska a metody poznání subjektivního smyslu cizího jednání Maxe Webera, Clifforda Geertze a Rudolfa Bultmanna, v čem se tito autoři shodovali a v čem naopak rozcházeli, bylo již řečeno výše. Na tomto místě proto zbývá shrnout, jak dalece tito tři zástupci různých tematických okruhů kulturních věd a různých badatelských škol vlastně hovořili o stejném „smyslu“ jednání, do jaké míry si naopak pod tímto, v jejich díle namnoze klíčovým, termínem představovali něco více či méně odlišného. Lecos přitom napoví zamyšlení nad cíli, které svým studiem sledovali.

Max Weber se snažil především o odhalení ve své optice objektivních dějinných zákonitostí, tedy takových, které jsou sice subjektivně a dobově či kulturně (vzhledem k badatelem zastávaným hodnotám) podmíněné, v daném kontextu však nejúplněji a nejlépe vysvětlují určitý individuální historický či společenský vývoj. Šlo mu o postižení ideálních typů, a přestože tyto někdy – jen někdy a jen částečně – souvisely se subjektivně uvažovaným smyslem jednání, tímto se vlastně nezabýval než v oné teoretické konstrukci, kdy upozornil na jeho význam v každém jednání i každé recepci nějakého jednání. Hlavní důvod tohoto praktického nezájmu přitom byl samozřejmě epistemologický, neboť byla-li Weberovi kultura hypotetickým konstruktem, subjektivním výběrem z nekonečné mnohosti skutečnosti, vyplývá z toho nejen neukončitelná povaha jejího zkoumání, ale zejména nulová verifikovatelnost badatelem (či obecně pozorovatelem) konstruovaných cizích subjektivních smyslů přikládaných jednání. Tyto vznikají konstrukci, axiologickým vztahením, které pozorovatel není s to plně nahlédnout, přičemž je navíc omezen svým vlastním vztahováním se k hodnotám.

Cliffordu Geertzovi naproti tomu jeho holistické pojetí kultury, na kterou se na rozdíl od participantů dívá „z ptáčích perspektiv“, umožnilo onu roli „sociologa jako cizince“, k níž od 60. let stále zřetelněji tíhnou některé sociologické školy (A. Schütz, H. Garfinkel). Badatel jakožto „cizinec“ totiž sice jen zvolna, obtížně a vždy neúplně poznává (kulturní) systém, který sleduje, v jistém smyslu však stojí i nad ním, a tedy mu rozumí lépe než jeho nositelé, protože, jak ve srozumitelné zkratce říká M. Disman [1993: 330], zatímco „pro člena skupiny je ‚znalost že‘ dostatečná. Cizinec musí pátrat po ‚znalosti proč‘.“ Aby se přitom této „znalosti proč“ dobral, nemůže se Geertz vyhnout snahám po nahlédnutí subjektivních smyslů jednání, jež jsou tudíž v jeho optice klíčové. Právě proto se hovoří o geertzovské „orientaci popisu podle aktéra.“ Jde však o tenký *interpretační* led, neboť „orientace popisu podle aktéra“ ve skutečnosti není než (badatelovou) konstrukcí (aktérovou) konstrukce nezjevného smyslu toho kterého jednání.

Bultmannův teologický přístup [srv. Nešpor 1999: 228–230, 233] je zcela odlišný, jeho smysl jednání není *de facto* subjektivní, ale subjekt přesahující, nadkulturní a naddějinný. Jakékoli jednání se totiž Bultmannovi jeví jako smysluplné, pouze participuje-li na jedním, *eo ipso* objektivním existenciálním, respektive eschatologickým bytí, které se sice v různých kontextech může projevovat různě, ve své bytnosti však zůstává shodné. Námitky o subjektivismu a neverifikovatelnosti takovýchto úvah jsou přitom zamítány odkazem na jejich existenciálně-filozofický základ, který ovšem není než svého druhu virou. Na její omezenost přitom paradoxně upozornili již Bultmannovi teologičtí kritikové, podle kterých „Bultmannův Selbstverständnis odvozený ze subjektivních předpokladů lidské exis-

tence nevystihuje lidskou existenci v celé její šířce a hloubce ... zužuje [evangelijní] zvěst ... Paradoxně pak platí, že mu filozofický systém existencialismu brání vzít moderního člověka vážně v celé šíři a hloubce jeho existence, kterou ... z lidských předpokladů, z existenciální filozofie není možno poznat“ [Smolík 1998: 31]. Tato teologická kritika Bultmannova existencialismu ovšem neznamená jeho bezproblémové přijetí v kontextu společenských věd, právě naopak. Jeho představa subjektivního smyslu dějin, jehož původcem je Bůh, totiž není z „lidského“ hlediska vědy příliš použitelná, její aplikace nezbytně zůstává omezena na specifický teologický diskurs.

ZDENĚK R. NEŠPOR vystudoval obecnou antropologii na Fakultě humanitních studií UK a religionistiku na Filozofické fakultě UK; je interním doktorandem Ústavu českých dějin FF UK. Pracuje v Sociologickém ústavu AV ČR, externě přednáší dějiny a sociologii náboženství na FHS UK. Soustavně se věnuje sociologii a historické, sociální a kulturní antropologii, zejména problematice moderní české religiosity a teorii a metodologii studia náboženských dějin. Publikoval v různých sbornících a časopisech.

Literatura

- Bultmann, Rudolf [1957] 1994. *Dějiny a eschatologie*. Praha: OIKOYMENH.
- Cassirer, Ernst [1923–1925] 1996. *Filosofie symbolických forem*. Praha: OIKOYMENH.
- Disman, Miroslav 1993. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum.
- Geertz, Clifford [1973] 2000. *Interpretace kultur. Vybrané eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Havelka, Miloš 1998. „Max Weber a počátky sociologie náboženství“. Pp. 13–115 in Max Weber, *Sociologie náboženství*. Praha: Vyšehrad.
- Horský, Jan 1997. „Problém ‚symbolu‘ a ‚smyslu‘. Max Weber a dějepisná práce“. Pp. 147–160 in *Vindemia. Sborník k 60. narozeninám I. Martinovského*. Ústí nad Labem: Albis international.
- Horský, Jan 1999. „Dějepisec a pojmosloví“. Pp. 9–47 in idem (ed.), *Kulturní a sociální skutečnost v dějepisném myšlení*. Ústí nad Labem: Albis international.
- Horský, Jan 1999a. „Myšlení a citění, autonomie vědomí, individuum“. Pp. 48–86 in idem (ed.), *Kulturní a sociální skutečnost v dějepisném myšlení*. Ústí nad Labem: Albis international.
- Kužel, Stanislav 1999. „Zákoutí antropologické ‚orientace popisu podle aktéra““. Pp. 87–118 in Horský, Jan (ed.), *Kulturní a sociální skutečnost v dějepisném myšlení*. Ústí nad Labem: Albis international.
- Leeuw, Gerardus van der [1933] 1967. *Religion in Essence and Manifestation*. Gloucester, Mass.: Peter Smith.
- Moltmann, Jürgen 1967. *Theology of Hope*. London: SCM Press.
- Nešpor, Zdeněk R. 1999. „Pojmy ‚církve‘ a ‚sektu‘ v českém předmarxistickém dějepisectví a sociologii náboženství“. Pp. 204–247 in Horský, Jan (ed.), *Kulturní a sociální skutečnost v dějepisném myšlení*. Ústí nad Labem: Albis international.

- Otto, Rudolf [1917] 1998. *Posvátno. Iracionalita v ideji božství a její poměr k racionalitě*. Praha: Vyšehrad.
- Smolik, Josef 1966. *Současné pokusy o interpretaci evangelia*. Praha 1998²: ISE (OIKOYMENH).
- Swatos, William H. 1976. „Weber or Troeltsch? Methodology, Syndrome and the Development of Church-Sect Theory“. *Journal for Scientific Study of Religion* 15 (2): 129–144.
- Waardenburg, Jacques 1978. „Gerardus van der Leeuw As a Theologian and Phenomenologist“. Pp. 187–247 in *Reflections on the Study of Religion*. The Hague: Mouton de Gruyter.
- Wach, Joachim [1944] 1946. *Sociology of Religion*. Chicago: University of Chicago Press.
- Weber, Max 1904. „Die ‚Objektivität‘ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis“. Český překlad: Pp. 7–63 in Max Weber, *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: OIKOYMENH.
- Weber, Max [1905] 1996. *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Weinheim: Beltz Athäneum Verlag.
- Weber, Max [1922] 1972. *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Mohr.

Letopočet za jménem v hranaté závorce udává první vydání díla.

Summary

Many contemporary social scientists, especially among anthropologists, try to define the subject of their research as the subjective justification of human actions and a tension between it and the actions themselves. In this discourse Max Weber, Clifford Geertz and/or Rudolf Bultmann are frequently cited authors, although each of them work on different fields of study and with dissimilar definitions of the subjective sense of action.

Max Weber distinguished the action and subjective justification of it in the tradition of German idealist philosophy, primarily for epistemological reasons. The sense of an action was, in his eyes, subjectively constructed on the basis of bearing upon values, which are ultimately private. It means that a culture in fact does not really exist, it is constructed in each moment by a particular approach to understanding (which can never be completed) the other in relation to actor and recipient. Scientific comprehension was, for Weber, just the same; our interpretation of somebody's action is nothing but our ideal-typical construction of his or her subjective justification of the action, in the hope that we are approaching his or hers, but which is ultimately based on our own values. On the other hand, Weber also constructed interpretations of human acting which had no relation to a subject's subjectivity (e.g. the ascetic protestant ethic as a foundation of the spirit of capitalism). Both kinds of his ideal types were justified by him as hypothetical, cognitive constructs, which are neither historical or social reality, nor even the true, ultimate reality. Although Clifford Geertz also wants to set his study of culture on only its participant's subjective justifications, in his eyes and contrary to Weber, a culture is a relatively coherent and holistic system which can be scientifically examined; from this point of view it is possible to understand the culture better than the participants do. Geertz tries to apply Weber's methodology, but in fact he mixed up both kinds of Weber's ideal types, which are distinguished above, and his definition of culture is more closely related to Ernst Cassirer. Rudolf Bultmann's theological approach was quite different, the author proceeds from Heidegger's philosophy and also – which is not frequently mentioned – from 'inner-understanding' phenomenology of

religion. He did not attempt to find subjective justifications in the narrow sense, but in the transcendent and omnihuman existential or eschatological sense, which is present, according to Bultmann, in all human being. According to his method, Bultmann was able to find the mythological world outlook nothing but a shell of Evangelium, and 'demythologised' it, and he was able to understand the world outlook as just an instrument of interpretation. On the other hand, he was not able to say that his own existential philosophy and theology was also nothing but a world outlook.

One can conclude that Weber's, Geertz's and Bultmann's approaches to the issue of subjective justification of action were quite different, in short because all of them worked on different although related questions. If we are to use their methodological and epistemological concepts, we should be aware of these differences, their roots and their implications.

Trendy ve výběru střední školy v socialistickém Československu*

MARTIN KREIDL**

Sociologický ústav AV ČR, Praha
a Fakulta humanitních věd, Západočeská univerzita, Plzeň

Patterns of Secondary School Tracking in Socialist Czechoslovakia

Abstract: This paper analyses the historical variation of secondary school tracking in formerly socialist Czechoslovakia. Despite the importance of the transition from primary to secondary school in the Czechoslovak educational system, its previous analyses have been fatally flawed. Using multinomial logistic regression, I focus on the effects of family background on the odds of making the transition to vocational, technical, or academic secondary schools. I also test various hypotheses regarding trends in educational reproduction, socioeconomic inequality in access to secondary education, and the effects of the political status of parents on access to secondary education. Educational expansion, unlike 'communist affirmative action', dramatically reduced educational reproduction at the secondary level. Positive and negative discrimination on the basis of parental occupation, on the other hand, considerably diminished the advantage of higher status children in the transition to *vocational* and *technical* schools in the early 1950s and early 1970s, but never affected access to *academic* secondary schools. The consequences of the political status of parents for their children's education display remarkable variation, which is unmistakably responsive to historical events. The multinomial transition model also reveals the cross-temporal dynamics of tracking in Czechoslovakia. The post-war expansion of the educational system brought about double benefits. While larger numbers of lower class, rural and female students enrolled in secondary schools, their higher enrollments were confined to vocational schools. Though a large number of higher status children were enrolled throughout the 1948–89 period, their enrollments in vocational schools dropped as they began to fill positions in the growing technical and academic schools.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2002, Vol. 38, No. 5: 565–592

* Práce na tomto textu byly laskavě podpořeny Grantovou agenturou ČR (granty 403/99/1129, 403/99/1128, 403/02/1500), Grantovou agenturou Akademie věd ČR (granty B7028202, S7028204) a grantem MŠMT (LA 125). V době práce na tomto textu byl autor dále sponzorován Fulbrightovou komisí v Praze. Rád bych poděkoval zejména Donu Treimanovi a Robertu Mare za jejich pomoc při psaní tohoto textu a Michaelu Johnstonovi, Stevenu Stillmanovi, Matthewovi McKeeverovi, Harry Ganzeboomovi, Robertu Hauserovi, Cameronu Campbellovi a Meredith Phillips za obsáhlé komentáře k předchozím verzím tohoto článku. V neposlední řadě bych rád poděkoval oběma anonymním recenzentům Sociologického časopisu, jejichž připomínky podstatně přispěly ke konečné podobě textu. Dřívější verze textu byla prezentována na setkání Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci a mobilitu Mezinárodní sociologické asociace v Calgary, Kanada, 17.–21. srpna 2000 a na semináři katedry sociologie, FSV UK, Praha, 22. února 2001.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, martin.kreidl@quick.cz.

Úvod

V tomto textu aplikuji multinomiální model vzdělanostních tranzicí [Breen, Jonsson 2000] na analýzu trendů ve výběru střední školy v socialistickém Československu. V sociální stratifikaci dlouho převládal pohled, který pojímal vzdělání jako proces kumulace roků školní docházky [např. Blau, Duncan 1967; Featherman, Hauser 1978; přehled dalších textů v této tradici nabízejí Ganzeboom, Treiman, Ultee 1991]. V tomto textu pracuji se dvěma hlavními kritikami tohoto přístupu. Nejdříve Mare [1981] kritizoval kumulativní povahu procesu dosahování vzdělání a navrhl místo toho svůj 'tranzitivní model', který namísto nerovnosti v *distribuci vzdělání* zkoumá *alokaci vzdělání*, tj. relativní šance různých sociálních skupin na pravděpodobnost úspěchu ve vzdělanostní tranzici. Později Breen a Jonsson [2000] ukázali, že je jednak vzdělávací proces složen ze série následných tranzicí, ale že rovněž existují alternativní paralelní cesty mezi nimi. Kritika, s níž Breen a Jonsson přišli, se týká rovněž socialistických vzdělávacích systémů, v nichž paralelně existovaly různé druhy středních škol. [c.f. Matějů 1993; Róbert 1991; Simkus, Andorka 1982; Szelenyi, Aschaffenburg 1993].

V tomto textu zkoumám dopad národně specifických politických institucí na výběr střední školy. Modeluji dopad socialistických destratifikačních politik ve vzdělávání na míru mezigenerační vzdělávací reprodukce, trendy v socio-ekonomických nerovnostech v přístupu ke střednímu vzdělání a vliv členství rodičů v komunistické straně na progresi jejich dětí ze základní na střední školu.

Hlavní obecné teorie o trendech ve vzdělanostních nerovnostech

O vývoji vzdělanostní reprodukce v moderních industriálních společnostech pojednávají čtyři hlavní teorie. Teorie modernizace [Blau, Duncan 1967; Treiman 1970; Treiman, Yip 1989; Treiman, Ganzeboom, Rijken 1998] předvídá klesající reprodukci v čase. Konfliktualistický pohled [Bowles, Gintis 1976; Bourdieu 1984; Bourdieu, Passeron 1977; Collins 1971; De Graaf 1986] na druhé straně vidí stabilní nebo dokonce rostoucí mezigenerační reprodukci vzdělání. Teorie statusového přetrvání ('trajectory maintenance') rozšiřuje platnost konfliktualistické perspektivy i na socialistické společnosti [Hanley, McKeever 1997]. Nakonec teorie socialistické tranzice [Matějů 1990, 1993] argumentuje, že socialistické společnosti prošly unikátním vývojem (klesající reprodukce vzdělání v padesátých a šedesátých letech a její nárůst v letech sedmdesátých a osmdesátých).

Modernizační teorie předvídá v čase klesající vzdělanostní reprodukci. Tato myšlenka byla poprvé ve stratifikaci systematizována a rozsáhle aplikována Blauem a Duncanem [1967]. Modernizační teorie předpokládá, že industrializace a vyspělejší dělba práce vyžadují stratifikační procesy, v nichž jsou jedinci vybíráni do pozic na základě dovedností, schopností a talentu bez ohledu na jejich přiřazené statusové charakteristiky. V důsledku toho je zlepšování technologických a ekonomických podmínek provázáno klesajícím vlivem rodinného zázemí na dosažený vzdělanostní a zaměstnanecký status dětí [Treiman 1970].

Máme k dispozici jen nejasnou evidenci ohledně vlivu industrializace na mezigenerační vzdělanostní reprodukci. Treiman a Yip [1989] potvrdili, že existuje silná sociální variance ve stupni stratifikační otevřenosti a v povaze stratifikačního procesu. Treiman, Ganzeboom a Rijken [1998] rovněž ukázali, že expanze vzdělanostních systému podpo-

ruje společenskou rovnost v *distribuci dosaženého vzdělání*. Platí, že čím je vzdělání rovnoměrněji distribuováno v jedné generaci, tím větší je rozdíl v kulturním kapitálu mezi dětmi z nízko a vysoko statusových rodin a tím silnější je vzdělanostní reprodukce [Treiman, Ganzeboom, Rijken 1998]. Modernizace zcela jasně nevedla k poklesu nerovnosti v *alokaci vzdělání* ať už v západních nebo v socialistických společnostech [Shavit, Blossfeld 1993; viz také Boguszak, Matějů, Peschar 1990; Hanley, McKeever 1997; Róbert 1991; Simkus, Andorka 1982], které oficiálně usilovaly o vyrovnaní životních šancí různých vrstev obyvatel, a přijaly proto řadu speciálních politických opatření.¹

Nerovnosti v alokaci vzdělání dokonce v některých socialistických zemích narůstaly [Gerber, Hout 1995; Nieuwebeerta, Rijken 1996]. Někteří autoři tvrdí, že systém komunistické ‚pozitivní diskriminace‘ selhal, protože nebyl aplikován dostatečně rigorózně. Systém prý byl opuštěn příliš brzy, ve většině zemi již po několika málo letech. Tak se tomu stalo například v Polsku [Heyns, Bialecki 1993], Maďarsku [Simkus, Andorka 1982; Szelényi, Aschaffenburg 1993] a pravděpodobně i v Rusku. Sovětští politici rozvolnili ortodoxní vzdělávací politiky několikrát, například po Stalinově kulturní revoluci v letech 1928–1931, a rovněž po Chruščovových reformách na konci padesátých a začátku šedesátých let [Gerber, Hout 1995]. V Československu ale pravděpodobně byly politické elity zvolené linii věrnější po delší časové období [Wong 1996].

Teorie kulturní reprodukce tvrdí, že industrializace neovlivňuje *rozsah* mezigenerační vzdělanostní reprodukce, ale pouze její *povahu*. Bowles, Gintis [1976], Bourdieu [1984], Collins [1971] a Bourdieu, Passeron [1977] například tvrdí, že statusové skupiny definované společnou kulturou mají dostatečnou symbolickou moc, aby zajistily vzdělanostní výhody pro své děti i v podmínkách probíhajícího poklesu materiálních nerovností. Protože kulturní kapitál skutečně je pozitivně korelován se socioekonomickým statusem a dosaženým vzděláním [např. DiMaggio 1982; DiMaggio, Mohr 1985; Lamb 1989; Mohr, DiMaggio 1995], může být klesající efekt ekonomických zdrojů rodiny původu snadno kompenzován rostoucím efektem kulturních zdrojů. Následně pak nemusíme pozorovat žádný trend ve vývoji celkové mezigenerační vzdělanostní reprodukce.

Hanley a McKeever [1997] aplikovali kulturně-konfliktualistickou teorii přímo na socialistické společnosti a modifikovali ji do podoby teorie statusového přetrvání („theory of trajectory maintenance“). Tvrdí, že po komunistických revolucích na konci čtyřicátých let měli profesionálové a administrativní elity dva klíčové zdroje, kulturní a sociální kapitál [např. Bourdieu 1986], jež použili k udržení vzdělanostních výhod pro své děti. V důsledku toho, podle Hanleyho a McKeevera [1997], nevedl v Maďarsku systém kvót pro dělnické a rolnické děti k redukci výhod spojených s vysokým statusem. Je ovšem třeba dodat, že stranická politika v Maďarsku rovněž přispěla k udržení statusových výhod staré elity. Maďarští komunističtí lídři totiž brzy opustili myšlenku převrácení celé sociální struktury a místo toho se soustředili na výběr nových členů strany a administrativních kádřů právě z řad existující vzdělané elity [Szelényi 1987; Wong 1996].

Matějů [1990, 1993] navrhl speciální teorii socialistického přechodu (též nazývanou

¹ Jedině v případě socialistické Číny mají sociologové k dispozici jednoznačnou evidenci, že radikální vládní politika může skutečně snížit, nebo dokonce zcela eliminovat nerovnosti v přístupu ke vzdělání [Deng, Treiman 1997].

teorii negativní selekce, 'counterselection theory'; Hanley, McKeever 1997]. Matějů kombinuje přístupy navržené již dříve Simkusem a Andorkou [1982] a teoretiky nové třídy [Djilas 1957; Konrad, Szelenyi 1991]. Matějů souhlasí se Simkusem a Andorkou v tom, že po komunistické revoluci na konci čtyřicátých let následovalo krátké období poklesu vzdělanostní reprodukce. Následně ale, spolu s ustavením nové třídy administrativních kádrů, kteří používali svou moc a neformální kontakty k zajištění lepšího vzdělání pro své děti bez ohledu na jejich skutečné studijní předpoklady, vzdělanostní reprodukce opět rostla. Oba texty [Matějů 1990, 1993] pracovaly s československými daty, a proto mohou reflektovat partikulárnosti historického vývoje KSČ a její mnohem silnější ideologickou ortodoxii [Wong 1996].

Zvláštnosti socialistického stratifikačního procesu

Dvě skutečnosti odlišovaly proces dosahování vzdělanostního statusu v socialismu od stejného procesu na západě. Jednak to byla zvláštní kritéria uplatňovaná v přijímacím procesu a dále existence dodatečné-politické-dimenze sociální struktury. Socialističtí lídři prohlásili sociální rovnost za cíl své politiky a podnikli celou řadu kroků, jež měly vést k ustavení rovnosti i ve vzdělávání: zrušili školné na všech úrovních, zrušili privátní školy a unifikovali tak vzdělanostní příležitosti. Byl zaveden systém 'pozitivní diskriminace' za účelem zlepšení vzdělanostních příležitostí pro děti z nižších sociálních tříd a děti z prekomunistických elit (inteligence, živnostníků, soukromých farmářů) byly ve školách vystaveny negativnímu výběru. Nově ustavené přijímací procedury sestávaly z komplexního posuzování „talentu, zájmu o zvolený obor, třídního původu, občanských a morálních předpokladů, společenských a politických aktivit rodičů a výsledku přijímacích zkoušek“ [Ulč 1978: 429]. Dosud nicméně sociologové tvrdili, že politická kritéria byla striktně, nebo dokonce výhradně, uplatňována pouze na gymnáziích, zatímco učňovské a střední odborné školy stály poněkud stranou oficiálního politického zájmu [Hanley, McKeever 1997; Matějů 1993; Simkus, Andorka 1982].

Sociologové v minulosti používali členství v komunistické straně jako proměnnou k měření jak sociálního, tak politického kapitálu. Ulč [1978] tvrdí, že členství rodičů v KSČ bylo důležité pro vzdělání dětí, neboť uchazeči byli posuzováni z hlediska politické loajality. Wong [1998] je na druhé straně přesvědčen, že je členství ve straně vhodným přiblížením sociálního kapitálu rodičů. Wong následně ukázal, že členství rodičů v KSČ mělo pozitivní dopad na pravděpodobnost úspěchu jejich dětí ve vzdělávacím procesu. Wong tento efekt zdůvodňuje pozitivní vazbou mezi tvorbou lidského kapitálu a dodatečným sociálním kapitálem, jež mělo rodičům členství ve straně poskytovat. Wongova analýza je nicméně ze dvou důvodů napadnutelná. Za prvé, Wong evidentně špatně interpretuje obsah členství ve straně a podceňuje masový charakter KSČ (srov. s jiným Wongovým textem, Wong 1996), jenž vyústil v pouhé formální členství většiny členů^{2/}. Za druhé, Wong nepodává přesný popis mechanismů, jimiž by měl být sociální kapitál rodičů vytěžen pro prospěch dětí.

^{2/} Přibližně jedna pětina dospělé populace byla členy KSČ na konci osmdesátých let [Wong 1996], nicméně většina z nich nevyznávala aktivně stranickou ideologii a stranických akcí se zúčastňovala pouze formálně (viz např. biografická evidence sebraná Alanem 1999 nebo Otáhem a Vaňkem

Kvantitativní analýzy zpravidla nejsou schopné podat vysvětlení procesů, jimiž sociální kontakty rodičů zvyšují vzdělanostní šance dětí. Současná sociologická literatura k tomuto tématu je obecně velmi chudá. Aplikace používající data ze socialistických společností jsou pak naprostou výjimkou. Kusá [1995] například analyzovala autobiografická vyprávění slovenských elit z období před rokem 1948 a rozebírala dopad sociálních sítí na šanci jejich dětí překonat špatný sociální původ. Z její analýzy vyplývá, že sociální sítě mohly rodičům poskytnout *dodatečné informace* o školách, které byly méně striktní v uplatňování komunistické ideologie negativního výběru, dávaly jim možnost vyjednávání o *ne-standardním rozhodování* , nebo možnost skutečného *použití moci* ve prospěch vlastních dětí. Členové strany v rodině rovněž byli zběhlejší v *oficiální rétorice* a byli schopni nabídnout ideologicky nenapadnutelné zdůvodnění neobvyklého rozhodnutí, nebo změny rozhodnutí, které již bylo učiněno. Členové strany také měli obecně snazší *přístup k mocným lidem* . Z mé osobní komunikace s některými pamětníky vyplynulo, že rodiče často díky svým sociálním sítím znali zadání přijímacích zkoušek předem, což umožňovalo jejich dětem mnohem lepší přípravu.

Analýzy, jež Kusá [1995] provedla, ukazují jednu zásadní vlastnost komunistického systému pozitivní diskriminace a negativní selekce, totiž jeho flexibilitu. Nikdy totiž nebylo přesně stanoveno, kdo má a kdo nemá ten správný původ. Kusá [1995: 23] cituje dlouholetého profesora na univerzitě, který říká, že přijímací komise nikdy nedostaly pokyn zbavit „politicky nespolehlivé“ uchazeče možnosti studovat, a stejně tak nikdy nedostaly detailní specifikaci toho, co znamená „politická loajalita“. Kusá z toho vyvozuje, že oficiální partajní ideologie včetně preferenčních přijímacích procedur existovala pouze v abstraktních prohlášeních ústředního výboru strany a v politických projevech, ale nebyla nikdy rozpracována do podrobných pravidel, definicí a předpisů. Abstraktní ideologická prohlášení pak nutně musela být interpretována a implantována na lokální úrovni, což dávalo místním stranickým funkcionářům velkou míru volnosti (viz např. [Andrle 1999; Kusá 1995], kteří nabízejí biografické ilustrace těchto principů).

Pokud by bylo členství v komunistické straně pouze měřítkem sociálního kapitálu, pravděpodobně by jeho efekt na dosažené vzdělání dětí měl být stabilní v čase. V případě, že ale je spíše měřítkem politického kapitálu, by jeho efekt měl být citlivý na historické změny v oficiální stranické ideologii a celkové společenské atmosféře. V takovém případě by měnící se efekt členství ve straně měl být doprovázen proměnlivým efektem socioekonomického statusu rodiny původu. Obě tyto změny by logicky měly být nejvíce patrné v případě tranzice ze základní školy na gymnázium, neboť tento typ střední školy měl být nejvíce vystaven politickým tlakům. A konečně, pokud má Matějů pravdu, potom by efekt členství ve straně a efekt socio-ekonomického statusu měly narůstat v čase spolu s tím, jak nové elity začínaly využívat svého sociálního postavení a sítí.

1999). Za takových podmínek je velmi nesnadné obhájit tvrzení, že sporadická návštěva stranických schůzí dávala někomu nové a výhodné sociální kontakty. Jiní sociologové poznamenávají, že vyšší objem sociálního kapitálu byl spojen pouze s vyššími posty ve stranické hierarchii [např. Matějů, Lim 1993].

Data a proměnné

V analýze používám data z výzkumu „Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989“, jenž byl proveden v šesti postkomunistických zemích v roce 1993 [Treiman, Szelenyi 1994]. V tomto textu nicméně používám pouze data z České a Slovenské republiky, které byly v podstatě až do okamžiku sběru dat součástí československé federace³.

V tomto textu se zaměřuji na výběr střední školy v Československu. Vzdělanostní sekce uvedeného výzkumu obsahuje všechny informace potřebné pro mou analýzu (seznam všech škol, jež respondent během svého života navštěvoval, rok, kdy školu zahájil a ukončil, a zda školu ukončil úspěšně). *Závislou proměnnou* mé analýzy je vzdělanostní kariéra po ukončení základní školy. Po roce 1948 byl československý vzdělávací systém reformován po sovětském vzoru. Různé formy primárního vzdělávání existující ve starém systému byly sjednoceny a bylo zavedené jednotné a povinné osm či devět let trvající základní vzdělání.

Byl rovněž zaveden nový systém středního školství. V tomto novém systému měli studenti po skončení základní školy v zásadě pět možností. (1) Mohli své vzdělávání ukončit a *nenavštěvovat již žádnou střední školu*, nebo mohli zvolit jednu z následujících vzdělávacích institucí. (2) *učební obor bez maturity*, který nedával absolventům možnost pokračovat ve studiu na vysoké škole. Kvůli tomuto omezení sociologové v minulosti často označovali volbu učebního oboru bez maturity za apriorní rozhodnutí o ukončení vzdělání [Matějů 1993]. (3) Studenti mohli rovněž zvolit *učební obor s maturitou*, který jim formálně umožňoval pokračovat po absolvování ve studiu na vysoké škole. (4) Studenti mohli studovat na *středních odborných školách*, které rovněž otevíraly cestu na univerzitu, byly však nicméně ve srovnání s poslední možností mnohem více orientovány na přímý vstup na trh práce. (5) *Gymnázia* byla svou akademickou povahou přímo předurčena k pokračování studii na univerzitní úrovni. V analýze, jež následuje, jsem spojil třetí a čtvrtou variantu, abych zachoval dostatečné množství případů pro všechny typy škol a kohorty a analyzuji výběr střední školy pomocí multinomiální logistické regrese se čtyřmi kategoriemi závislé proměnné (žádné střední vzdělání, učební obor bez maturity, střední odborná škola nebo gymnázium). V analýze jsou zahrnuty jako úspěšné pouze bezprostřední tranzice ze základní školy na střední školu, tj. tranzice, jež se uskutečnily v průběhu jednoho kalendářního roku po skončení osmé třídy, pozdější tranzice jsou považovány za neúspěšné⁴.

Používaný datový soubor obsahuje celkem 10541 ukončených rozhovorů. Moje analýza nicméně zahrnuje pouze období mezi lety 1948–1989 a rovněž v analýze nepoužívám respondenty, jež nedokončili základní vzdělání. 1048 lidí ze základního souboru nikdy ne-

³ Data v Evropě distribuuje Sociologický datový archiv Sociologického ústavu v Praze. Podrobnosti o výzkumu i data najdete na jeho internetové stránce <http://archiv.soc.cas.cz>.

⁴ Politická kritéria aplikovaná v přijímacích procedurách měla často za následek pouze odložení úspěšné tranzice, ne její absolutní nemožnost [Otáhal, Vaněk 1999: 116]. Otáhal a Vaněk například zmiňují případ studenta z politicky nespolehlivé rodiny, který byl přijat na univerzitu až po roce, kdy pracoval jako automechanik a měl díky tomuto zaměstnání požadovaný dělnický původ. Andrlé [1999] zmiňuje podobný příběh. Protože se v této analýze zaměřuji na jakýkoli politický vliv na výběr střední školy, používám takové operacionalizace proměnných, které zachytí i tyto momenty.

dokončilo osmou třídu, 42 lidí neudalo, kdy ukončili základní školu, nebo tvrdili, že v době ukončení základní školy již studovali na střední škole, 1388 ukončilo osmou třídu před rokem 1948 a 5 po roce 1989. To dává celkem 8058 jedinců, kteří mohli uspět v tranzici na střední školu v letech 1948–1989.⁵ Data byla vážena podle použitého stratifikovaného výběru a rovněž za účelem zachování reprezentativity výběru za československou populaci. Deskriptivní statistiky uvedené níže jsou založeny na nevážených datech, všechny odhadnuté modely jsou založeny na vážených datech (detaily o vážení jsou uvedeny v Treiman, Szelényi 1994).

Z 8058 lidí v analýze 974 nikdy nenavštěvovalo žádnou střední školu, zatímco dalších 414 neuspělo v tranzici na střední školu v roce po skončení základní školní docházky. Celkem v tranzici uspělo 6670 lidí a 1388 neuspělo, tj. 83 % bylo úspěšných a 17 % neúspěšných. Čtyřicet čtyři procenta lidí ve všech kohortách navštěvovalo učňovské školy bez maturity, 24 % odborné školy a 14 % gymnázia. Distribuce závislé proměnné na celém souboru i v jednotlivých kohortách je uvedena v tabulce 1. V zásadě pracuji s pětiletými kohortami s výjimkou let bezprostředně předcházejících a následujících po Pražském jaru 1968 (vysvětlení následuje).

Nedokončení studia nebo přestup na jinou střední školu byly po začátku studia poměrně neobvyklé události. Učňové v 95 %, 96 % studentů odborných škol a 96 % gymnaziálních studentů dokončilo právě ten typ školy, kde svá středoškolská studia zahájili. Pokud studenti zvolený typ školy nedokončili, bylo to spíše kvůli úplnému opuštění studia než kvůli přestupu na jinou školu: 4 % učňů, 2 % studentů odborných škol a 2 % gymnazistů nikdy žádnou střední školu nedokončilo, zatímco 1 % učňů, 2 % studentů odborných škol a 2 % gymnazistů dokončilo studium na jiném typu střední školy. Tendence dokončit započaté střední vzdělání byla v Československu ve srovnání s jinými zeměmi neobvykle vysoká [např. Featherman, Hauser 1978: 231; Mare 1995: 170, 176; Shavit 1984].

Sociologové obvykle předpokládají, že se po skončení střední školy může individuální životní trajektorie vyvíjet dvěma směry. Absolventi buď mohou své vzdělávání ukončit a vstoupit na trh práce, nebo mohou pokračovat ve svém vzdělávání na terciální úrovni. Moje data nicméně ukazují, že tomu tak zdaleka není. Přibližně 10 % respondentů během svého života využilo ještě další, často přehlížené možnosti navštěvovat druhou střední školu. Podstatná část z nich tak učinila v letech bezprostředně následujících po ukončení první střední školy, ale pro značnou část z nich byla druhá střední škola záležitostí pozdějšího života, tj. vraceli se do školních lavic po několika letech zaměstnání. Věk osmnácti, dvaceti a dvaceti pěti let vymezuje horní hranici prvního, druhého a třetího kvartilu v distribuci věků, kdy lidé v souboru nastupovali svá druhá středoškolská studia.

Přibližně 84 % absolventů učňovských škol, 96 % absolventů odborných škol a 86 % absolventů gymnázií již později ve svém životě nenavštěvovalo žádnou další střední školu. Podrobnější pohled na vzdělávací dráhy po skončení střední školy odhalí, že existovaly

^{5/} Kvůli reformám systému po roce 1948 prošli někteří lidé tranzici na střední školu dvakrát. V období před rokem 1948 šli studenti na střední školy po ukončení páté třídy. Ti z nich, kdo byli v roce 1948 v ekvivalentu šesté až osmé třídy, byli po reformách vráceni zpět na základní školy a po ukončení osmé třídy si znovu museli vybrat nějakou střední školu. V případě těchto lidí používám v analýze pouze jejich fakticky druhou tranzici.

v zásadě dvě typické cesty z první na druhou střední školu. První vedla absolventy učňovských škol na střední odborné školy (tou se vydalo 11 % učňů) a druhá vedla gymnazisty na střední odborné školy (12 % gymnazistů šlo později na odbornou školu). Je tedy zřejmé, že rozhodnutí jít na učňovskou školu ve 14 letech neimplikovalo, jak tvrdili někteří autoři [Matějů 1993; Róbert 1991; Titma, Saar 1995], konec vzdělávání po absolutoriu. Sociologická literatura zatím nenabídlá pro tyto poněkud netypické vzdělávací trajektorie žádné vysvětlení a ani já se jimi v tomto textu nebudu podrobněji zabírat.

V mnohorozměrné analýze vzdělanostní tranzice ze základní na střední školu používám řadu nezávislých proměnných. Používám vzdělání otce i matky měřené v letech školní docházky jako měřítko kulturního kapitálu, abych zachytil efekt schopnosti, dovedností, norem a očekávání.⁶ Roky vzdělání byly centrovány okolo průměrných hodnot (10,34 pro vzdělání otce a 9,24 pro vzdělání matky), nula byla substituována za chybějící hodnoty a dichotomické proměnné byly použity k identifikaci původně chybějících hodnot (417 respondentů neuvedlo vzdělání otce a 211 vzdělání matky). Socioekonomický status rodiny původu byl měřen pomocí Mezinárodního standardního socio-ekonomického indexu zaměstnaneckého statusu, tzv. ISEI, [Ganzeboom, De Graaf, Treiman 1992] hlavního živitele rodiny v roce, kdy bylo respondentovi 14 let. Pokud byl otec zaměstnán a jeho zaměstnání bylo známo, používám index zaměstnání otce, pokud otec nebyl zaměstnán nebo jeho povolání neznáme, nahradil jsem jej povoláním matky.⁷ Také ISEI byl centrován okolo svého průměru (36,3), chybějící hodnoty byly nahrazeny nulou a dichotomická proměnná byla vytvořena k jejich identifikaci (v souboru chyběl ISEI pro 435 případů). Poměrová proměnná měřící počet sourozenců v rodině byla modifikována podobným způsobem.⁸ Jak počet sourozenců, tak dichotomická proměnná odlišující muže od žen jsou proměnné tradičně považované za prediktory dosaženého vzdělání [např. Blau, Duncan 1967; Featherman, Hauser 1978; Hauser, Sewell 1985; Shavit, Blossfeld 1993; Shavit, Pierce 1991]. Muži a respondenti s méně sourozenci mají obvykle vyšší šance na dosažení vzdělání, přinejmenším v období, které zkoumáme v tomto textu.⁹

⁶ Roky školní docházky nám dávají samozřejmě pouze přibližné měřítko vlivu vzdělání rodičů na vzdělání dětí, a to ze dvou důvodů. Za prvé, vzdělanostní systém byl strukturován i v generaci rodičů a za druhé, existuje evidence o tom, že efekt rodičovského vzdělání na vzdělání dětí je nelineární. Robert Mare ve svých pracích ukázal, že vzdělání rodičů je zpravidla pro děti jakýmsi minimálním standardem [Mare 1995; Mare, Chang 1998]. Efekt sociální západky je ve své podstatě ovšem lineární proměnnou nevystižitelný. Ačkoli se jedná o závažné výtky, jejich korekce je v této studii nemožná, neboť historický vývoj československého vzdělávacího systému vylučuje unifikaci vzdělanostních kategorií před a po roce 1948 [viz Matějů 1993].

⁷ V průběhu analýzy jsem také experimentoval s klasifikací sociálních tříd navrženou Eriksonem, Goldthorpem a Protocarero (EGP, viz např. [Erikson, Goldthorpe 1992]). V analýze jsem spojil některé z původních kategorií, abych pokud možno co nejpřesněji vystihl zvláštnosti komunistické pozitivní i negativní diskriminace, jež operovala s pojmem tříd. Protože analýza neodhalila žádné zásadní nelineární vztahy, nahradil jsem nakonec EGP klasifikaci analyticky jednodušším skóre ISEI.

⁸ V některých rovnících neobsahovaly některé z těchto identifikačních dichotomických proměnných žádnou varianci, a byly proto při odhadování modelu strukturně definovány jako rovné nule.

⁹ V posledních letech ovšem došlo k obrácení tohoto trendu a ženy zpravidla dosahují přinejmenším stejného, ale často i vyššího vzdělání než muži [např. Mare 1995]. Je třeba se zamyslet také nad

Sociologové často zmiňují důležitost rozdílu mezi městem a vesnicí v procesu dosahování vzdělání. Podle všeho může mít geografický původ dvojitý efekt na vzdělání: za prvé jsou na venkově jen omezené vzdělávací příležitosti po skončení základní školy a náklady na vzdělávání tak rostou úměrně vzdálenosti od větších měst. Za druhé, někteří autoři zdůrazňují rozdílnou kvalitu městských a venkovských škol [Gerber, Hout 1995]. V této analýze používám dvě dichotomické proměnné pro kontrolu geografického původu. První z nich identifikuje původ ve velkých městech (1 = žil/a ve velkém městě ve věku 14 let, 0 = žil/a jinde), přičemž jako velká města je bráno 14 bývalých krajských center, druhá naopak odlišuje respondenty, kteří vyrůstali v malých vesnicích a městysích, jak byly definovány Československým statistickým úřadem¹⁰. Referenční kategorií jsou potom sídla sahající svou velikostí od několika stovek obyvatel až po přibližně 50000 obyvatel v roce 1989.

V socialistických zemích existovala silná politická dimenze sociální struktury. V této studii používám členství rodičů v KSČ jako měřítko politického statusu rodiny. Kvůli vysokému počtu chybějících odpovědí na otázku po politickém statusu rodičů rozlišuji v analýze respondenty, jejichž alespoň jeden rodič byl někdy členem komunistické strany, respondenty, jejichž oba rodiče nikdy členy strany nebyli, a konečně respondenty, kteří politický status svých rodičů ve výzkumu neuvedli. Používám dvě dichotomické proměnné k odlišení druhých dvou skupin od skupiny první. Deskriptivní statistiky pro všechny nezávislé proměnné jsou uvedeny v tabulce 2.

možným efektem velikosti rodiny a počtu sourozenců na dosažené vzdělání ve specifických socialistických podmínkách. Není totiž zdaleka jasné, do jaké míry je možné specifickou západní zkušenost zobecnit na socialistickou rodinu a společnost. Protože ale neznám žádné sociologické dílo, které by tuto odlišnost popsalo a zdůvodnilo, sám možnost generalizace nezpochybňuji.

^{10/} Definice velikosti sídel není založena na konkrétním limitu počtu obyvatel. Pravděpodobně ale v případě malých vesnic nepřekročila několik stovek stálých obyvatel. Bohužel je téměř nemožné použít přesnější klasifikaci, a to ze dvou důvodů. Jednak proto, že se počet lidí žijících ve vesnicích a městech měnil v čase, a také proto, že je obtížné, ne-li nemožné získat údaje o historickém vývoji velikosti československých sídel, nemluvě už o obtížnosti spojení takového datového souboru s našimi výzkumnými daty.

Někteří z mých kolegů, kteří četli předchozí verze tohoto textu, vyjádřili své pochybnosti, zda je možné a korektní neuvažovat o rozdílech v procesu dosahování vzdělání mezi českou a slovenskou částí bývalé federace a vynechat mezi nezávislé proměnnými dichotomickou proměnnou identifikující obě části bývalého Československa. Domnívám se, že to možné je. Mám k tomu následující čtyři důvody. Za prvé, obě republiky byly součástí jednoho státu téměř až do roku provedení výzkumu. Za druhé, diferenciace venkovských a městských sídel bezpochyby zachytí podstatnou část rozdílů mezi Českem a Slovenskem. Za třetí, i mezi jednotlivými regiony v rámci obou republik existují výrazné rozdíly, jež si svým způsobem rovněž zaslouží pozornost a nejsou ani v této ani v jiných studiích rutinně prováděny. A konečně se domnívám, že by si řádně provedené česko-slovenské srovnání zasloužilo samostatný text, a proto by snad mělo být ponecháno prozatím stranou.

Historie a specifikace kohort pro analýzu

Hlavním cílem tohoto textu je analýza trendů v procesu výběru střední školy. S ohledem na tuto úlohu jsem rozdělil československou poválečnou populaci do 10 kohort podle toho, kdy ukončili základní školu a volili školu střední. Kohorty jsou vybrány tak, aby pokud možno sledovaly specifické události československých dějin. Definice některých dělicích bodů může být nicméně poněkud arbitrární, protože se v řadě případů jedná spíše o události evoluční povahy než o převratné změny. Prvním dělicím bodem je rok 1948, kdy se komunisté chopili moci a zahájili ekonomické a vzdělávací reformy. V první etapě režimu převládala komunistická ortodoxie jak uvnitř strany, tak ve společnosti. Dramaticky poklesla příjmová nerovnost a zůstala nízká po zbytek existence komunistického režimu. Kritérium politické loajality a třídního původu dominovalo v padesátých letech v celé společnosti a ovlivňovalo i rozhodnutí o pracovním postupu a jiných odměnách. Zaměstnanost žen vzrostla na rekordní úroveň a v zásadě neklesla až do roku 1989. Rok 1953, kdy umírá Stalin, dělí přirozeným způsobem padesátá léta na dvě období, z nichž druhé bylo pravděpodobně méně poplatné komunistické ortodoxii v uplatňování preferenčních přijímacích procedur.¹¹

Hranice mezi stalinismem padesátých let a postupně se uvolňující atmosférou let šedesátých není úplně jasná, ale rok 1960 se jeví být přirozeným dělícím. V průběhu šedesátých let docházelo k postupné liberalizaci stranické politiky i celé společnosti a k postupnému zavádění demokratických a liberálních principů. Po ekonomické krizi na počátku šedesátých let se šířily nové principy managementu a plánování, příjmová nivelizace dosažená v padesátých letech byla nazírána jako ekonomicky kontraproduktivní, zaměstnanost žen slabě poklesla, ekonomická návratnost vzdělání i celková příjmová nerovnost poněkud vzrostly [viz např. Večerník 1969]. Nejen ekonomika, ale i společnost se těšila postupné liberalizaci [např. Dějiny 1992: 280–284]. Vývoj se urychlil v druhé polovině šedesátých let a kulminoval takzvaným Pražským jarem v roce 1968, kdy se objevila idea ‚socialismu s lidskou tváří‘, v jejímž jméně se představitelé komunistické strany pokoušeli o reformu systému a o zdůvodnění československé nezávislosti na Moskvě. Rok 1968 byl zcela ojedinělým obdobím poválečných československých dějin: byla zrušena cenzura, komunistická strana se rozhodla oslabit svou roli v plánování ekonomiky a přiklonila se k volnému trhu. Postupně se rodila pluralita zastupitelských organizací (odborů, politických i neziskových organizací; viz např. Dějiny 1992: 284). Jozef Alan [1999: 159] výslovně tvrdí, že rok 1968 byl jediným obdobím komunismu v Československu, kdy politický profil rodičů neovlivňoval vzdělanostní šance jejich dětí. Proto právě v tomto roce a v omezené míře i v předchozím období očekávám menší vliv politických kritérií v přijímacím procesu na školách.

Sovětská vůdci pozorovali vývoj veřejného a politického života v Československu s nelibostí. Nakonec se rozhodli, že v Československu probíhá kontrarevoluce, že českoslovenští reformní komunisté zradili socialistický ideál, že principy, na nichž tehdejší československá společnost fungovala, jsou ve své podstatě kapitalistické, a že je nutné silou vy-

^{11/} Máme jasnou historickou evidenci o tom, že vlna nejbrutálnějšího politického teroru a represí nepokračovala po Stalinově smrti, neboť politická opozice už byla dávno v ruinách [Dějiny 1992: 270]. Je ovšem diskutabilní otázkou, do jaké míry se tyto změny na nejvyšší politické úrovni mohly promítnout do fungování např. školních institucí.

nutit návrat na ‚správnou cestu‘. Vojska Varšavského paktu obsadila Československo v srpnu 1968 a asistovala znovuoustavení tvrdého komunistického režimu.

V analýze jsem rozdělil šedesátá léta na čtyři kohorty, 1960–1964, 1965–1967, 1968, a 1969. První období je méně liberální než druhé, ale stále pravděpodobně mnohem uvolněnější než léta padesátá. Liberalizace vyvrcholila v roce 1968, jež je proto v analýze používán jako samostatná kohorta. Po okupaci trvalo nějaký čas, než proběhla skutečná ‚normalizace‘ společnosti. Ústřední výbor komunistické strany například nebyl rekonstruován až do jara 1969, ale okupace bezpochyby otevřela pro aktivní protireformní komunisty cesty k okamžitému nebojácnému prosazování ortodoxní politiky. Návrat k původním politikám byl nicméně pravděpodobně selektivní a nerovnoměrný. Proto je obtížné rozhodnout, zda rok 1969 patří spíše do liberálního nebo do normalizačního období a je rovněž analyzován jako oddělená kohorta.

Dramatické změny následovaly po okupaci v roce 1968. Reformní komunisté byli vylučováni ze strany, loajální členové byli znovu instalováni na posty v politických a správních orgánech, a také v školních přijímacích komisích. Výsledkem těchto změn byl návrat ke striktnějším přijímacím pravidlům na akademických institucích, rozsáhlá politická aktivita a přísnější posuzování rodiny uchazečů. Pravděpodobným výsledkem byla znovu negativní selekce odpůrců režimu a příznivější hodnocení loajálních. Andrlé [1999] ale zmiňuje, že oproti padesátým letům se hlavním kritériem loajality stal postoj k srpnové okupaci a třídní původ sám o sobě ztrácel na významu.

Po roce 1968 byly opoziční aktivity poměrně řídké a systém nebyl příliš často a intenzivně napadán. Dokonce ani na konci osmdesátých let, kdy již některé režimy ve střední a východní Evropě započaly s intenzivními reformami (jako například Polsko a Maďarsko), nedocházelo v Československu k zásadním změnám. Komunističtí lídři vládnoucí v Československu v roce 1989 byli téměř identičtí s politiky dosazenými v roce 1969 sovětskou mocí. A spolu s politickými představiteli se příliš neměnila ani oficiální politika. V osmdesátých letech nicméně platilo nařízení, které určovalo povolený poměr studentů na učňovských školách a jiných středních školách přibližně v poměru 6:4, a omezovalo tak nabídku vzdělávacích příležitostí. Při analýze změny ve vzdělanostních tranzicích v posledních dvou dekádách komunismu používám čtyři kohorty (1970–1974, 1975–1979, 1980–1984 a 1985–1989). Podle předpovědi Petra Matějů [1990, 1993] bychom měli mít možnost pozorovat postupný případný nárůst statusových nerovností v *alokaci* vzdělání.

Povinná desetiletá školní docházka byla navržena v roce 1976 a uzákoněna v roce 1984, a tudíž všichni studenti museli po skončení základní školy pokračovat ve studiu na středních školách. Tato změna je dobře patrná v tabulce 1: zatímco v letech 1948–1953 přibližně 38 % dětí neuspělo v tranzici na střední školu, tento poměr poklesl na 18 % na začátku šedesátých let a na 14 % na začátku sedmdesátých let. Jen asi 8 % studentů nepokračovalo ve studiu na střední škole na konci sedmdesátých let, byť by studovali na pouze dvouleté učňovské škole typu, jež v sedmdesátých letech rapidně expandoval. 96 % žáků bylo v tranzici na střední školy úspěšných na konci osmdesátých let (tabulka 1).¹²

^{12/} 4% neúspěšných mohli být buď studenti, kteří museli opakovat třídy na základní škole a splnili tak povinných 10 let i bez střední školy, nebo studenti, kteří nepokračovali ve studiu na střední škole ihned po skončení základního vzdělání, nebo konečně může jít o chybu měření.

Systém středního školství rychle expandoval, ale expanze nebyla rovnoměrná pro všechny typy škol. Zatímco poměr studentů na učňovských školách zůstal po celé sledované období přibližně stejný (lehece pod 50 % ve všech kohortách), odborné školy a gymnázia navštěvoval stále větší díl studentů. V letech 1948–1953 asi jen 12 % studentů chodilo na odborné školy. Do roku 1989 se tento podíl téměř ztrojnásobil a dosáhl 34 %. Pouze 9 % všech studentů studovalo na gymnáziích v letech 1948–1953, zatímco v letech 1985–1989 to bylo již 18 %. Na konci osmdesátých let tak byla již v zásadě uspokojena poptávka po středním vzdělání, ale některé druhy středních škol byly stále ještě poměrně nedostupné. V naší analýze nám tedy zbývá ukázat, které sociální skupiny nejvíce získaly z expanze systému a které skupiny nově získaly, nebo si udržely přístup k méně dostupným typům vzdělání.

Výsledky

Odhadl jsem celkem deset modelů multinomiální logistické regrese, jeden pro každou z deseti kohort. Koeficienty těchto modelů jsou prezentovány v tabulkách 3, 4 a 5. Každá tabulka ukazuje vývoj jednoho ze tří odhadovaných kontrastů (žádné vzdělání vs. učňovská škola, žádné vzdělání vs. střední odborná škola a žádné vzdělání vs. gymnázium) v čase. V této sekci textu se nejprve soustředím na interpretaci jednotlivých koeficientů modelu a poté evaluuji model a prezentuji grafy z modelů odhadnutých pravděpodobností pro všechny čtyři kategorie závislé proměnné. V grafech porovnávám pravděpodobnosti studia na jednotlivých typech středních škol pro děti z různých typů rodin.

Modely nabízejí nejednoznačnou evidenci ohledně důsledků rodičovského členství v KSČ. Členství v komunistické straně zvýhodňovalo děti v tranzici na učňovské školy v letech 1948–1953 a v letech 1970–1974. Děti z komunistických rodin měly rovněž jistou výhodu na středních odborných školách v roce 1969 a mezi roky 1970–1974. V tabulkách nalezneme ale i další, slabší a statisticky (na hladině 0,05) nevýznamné efekty, které nicméně působí v očekávaném směru. To je případ tranzice na odborné školy v letech 1948–1953 a vstupu na gymnázia v letech 1948–1953, 1960–1964 a 1970–1974. Na druhé straně ale děti z nekomunistických rodin měly jasnou výhodu v tranzici na učňovské školy v roce 1968 a poněkud menší výhodu v předchozím a následujícím období (1965–1967, 1969). Rovněž měly větší šanci studovat na odborných školách v roce 1968 a na gymnáziích v letech 1965–1967 a v roce 1968. Všechny výše zmíněné koeficienty jdou ve směru, jež jsme předpověděli na základě historického vývoje Československa: děti z loajálních komunistických rodin byly v přijímacím procesu preferovány v letech bezprostředně po ustavení komunistického režimu a pak znovu po srpnové okupaci. Zároveň jsme ale pozorovali obrácení tohoto trendu v šedesátých letech, kdy nakonec bylo komunistické rodinné zázemí v tranzici na střední školy spíše nevýhodou, což bylo nejvíce patrné v roce 1968. Sensitivity jednotlivých koeficientů na specifické historické události ukazuje, že členství rodičů v KSČ představovalo pro děti spíše politický než sociální kapitál, neboť jak již bylo uvedeno, efekt množství sociálních kontaktů by neměl být tak úzce provázán s historií.

Historicky proměnlivá role politického kapitálu je dobře ilustrována v grafu 1, který ukazuje z modelu odhadnuté pravděpodobnosti, že dítě bude navštěvovat učňovskou školu, odbornou školu, nebo gymnázium v závislosti na politickém statusu rodičů (členové

KSČ vs. nečlenové). Všechny ostatní proměnné jsou položeny rovné svým výběrovým průměrným hodnotám a předpokládám původ ve velkém městě. Z důvodu úspory místa prezentuji pouze graf pro dívky. Rodičovské členství v KSČ zvyšovalo pravděpodobnost studia na učňovské škole o 9 procentních bodů v letech 1948–1953 a o 4 procentní body v letech 1970–1974. Podobně zvyšoval politický kapitál pravděpodobnost studia na odborné škole o 9 procentních bodů v roce 1969 a o 4 procentní body v letech 1970–1974 a pravděpodobnost studia na gymnáziu o 3 procentní body v letech 1948–1953 (graf 1). Studentky z nekomunistických rodin měly výhodu v šedesátých letech, která vyvrcholila v roce 1968, kdy byla pravděpodobnost jejich studia na učňovské škole, na odborné škole a na gymnáziu o 14, 10 a 7 procentních bodů vyšší (graf 1) než pro dcery aktivních komunistů.

Vzdělání rodičů mělo kladný efekt ve všech třech modelovaných rovnicích. Nicméně je zřejmé, že vzdělání rodičů mělo mnohem silnější dopad na pravděpodobnost úspěšné tranzice na gymnázium než na pravděpodobnost studia na odborných nebo ještě mnohem více na učňovských školách (viz jednotlivé koeficienty v tabulkách 3, 4 a 5). I přes jistou proměnlivost síly jednotlivých efektů je možné pozorovat určité trendy. Vliv vzdělání rodičů na úspěšnost tranzice na učňovské a odborné školy poklesl na konci sedmdesátých a v průběhu osmdesátých let (viz tabulky 3 a 4). Vliv vzdělání rodičů na úspěch v tranzici na gymnázia byl nicméně stabilní nebo spíše slabě vzrostl (tabulka 5). V datech není patrný pokles efektu rodičovského vzdělání na šance jejich dětí studovat na kterémkoli typu střední školy bezprostředně po roce 1948.

Vliv socioekonomického statusu rodičů (ISEI) na přechod ze základní na střední školu vykazuje silnou historickou variabilitu. Socioekonomický status rodiny měl kladný efekt na pravděpodobnost studia na učňovské škole v letech 1954–1968. Je velmi pravděpodobné, že nulový efekt ISEI v letech 1948–1953 a 1970–1974 je výsledkem komunistického systému pozitivní diskriminace, jež byl právě v těchto dvou obdobích nejvíce prosazován. Stejná je pravděpodobně příčina statisticky nevýznamného efektu ISEI na pravděpodobnost studia na odborné škole v letech 1948–1953 a 1970–1974. Nevýznamný vliv ISEI na tranzici na učňovské školy po roce 1975 musí ale už být připisován plnému uspokojení poptávky po středním vzdělání. Co se týká gymnázií, nemáme vůbec žádnou evidenci o tom, že by výhoda spojená s vyšším statutem rodičů byla na tomto typu školy jakkoli komunistickými preferenčními politikami snížena.

Zatímco dopad velikosti rodiny (počtu sourozenců) na úspěšnost při vstupu na střední školu byl stabilně negativní jak v jednotlivých kohortách, tak v jednotlivých rovnicích, geografické difference, jež byly značné v pozdních čtyřicátých letech, v průběhu analyzovaného období úplně zmizely. Vyrůstat v letech 1948–1968 ve velkém městě bylo spojeno s jednoznačnou výhodou při vstupu na učňovskou nebo odbornou školu, zatímco v pozdějších kohortách nemá geografický původ žádný vliv (viz tabulky 3 a 4). Tranzice na gymnázium nebyla v letech 1948–1989 nikdy místem bydliště ovlivněna (viz tabulku 5).

Rovněž výhoda mužů nad ženami v úspěšnosti tranzice na střední školu v komunistickém Československu zmizela na počátku osmdesátých let. Ženy měly dokonce v osmdesátých letech poněkud větší šanci dostat se na odborné školy a gymnázia. Poměr šanci studia (*odds ratio*) na učňovské škole a žádného studia byl 4,6 krát vyšší pro muže než pro ženy v letech 1948–1953, zatímco v osmdesátých letech mezi oběma pohlavími nebyl žád-

ný významný rozdíl. Podobně byl poměr šancí studia na odborné škole a nepokračování studia 2,4 krát vyšší a studia na gymnáziu a nepokračování studia 2 krát vyšší pro muže než pro ženy v letech 1948–1953. Tyto rozdíly poklesly pod hranici statistické významnosti v osmdesátých letech. Enormní zlepšení postavení žen ve vzdělávacím systému bylo jedním z největších úspěchů československého poválečného vzdělání.

V následující sekci prezentují grafy předpovězených pravděpodobností pro žádné střední vzdělání, učňovské vzdělání bez maturity, střední odborné a střední všeobecné vzdělání pro jednotlivé kohorty (grafy 2, 3, 4 a 5). Modely evaluují pomocí šesti ideálně typických profilů rodinného zázemí. V těchto profilech rozlišují děti podle pohlaví, vysokého a nízkého statusu a městského nebo venkovského původu.¹³ Vysoký socioekonomický status je v profilech reprezentován rodinou, v níž má otec ukončené vysokoškolské vzdělání (17 roků školní docházky na původní, netransformované škále), matka má úplné středoškolské vzdělání s maturitou (12 roků školní docházky na původní, netransformované škále) a ISEI hlavního živitele rodiny je 60. Nízký status znamená, že oba rodiče mají pouze ukončené základní vzdělání (8 roků školní docházky) a ISEI hlavního živitele rodiny je 25. Počet sourozenců je roven své průměrné hodnotě (2,36) a předpokládáme, že žádný z rodičů nebyl nikdy členem KSČ.

Poválečné období znamenalo postupný pokles významu rodinného zázemí pro dostupnost středního vzdělání. Graf 2 ukazuje z modelu odhadnuté pravděpodobnosti, že student nebude po skončení základní školy pokračovat na kterékoli střední škole. Vidíme, že střední vzdělání bylo téměř univerzálním jevem pro městské děti z vysokostatusových rodin, u nichž se odhadnuté pravděpodobnosti žádného středního vzdělání pohybují okolo 5 % bez jakéhokoli patrného trendu. Z expanze středního vzdělání nejvíce profitovali studenti, a zejména studentky na venkově. V letech 1948–1953 přibližně 14 % městských studentů nízkého statusu, 24 % venkovských studentů nízkého statusu, 37 % městských studentek nízkého statusu a plných 53 % venkovských studentek nízkého statusu nenavštěvovalo žádnou střední školu. Uvedená čísla nicméně dramaticky poklesla v následujících kohortách. Zatímco propast mezi městem a venkovem zmizela na konci šedesátých let, výhoda mužů nad ženami přetrvávala až do let osmdesátých. V roce 1968 přibližně 12 % studentů z nízkostatusových rodin, ale celých 38–40 % studentek z nízkostatusových rodin ve městě i na venkově nenavštěvovalo žádnou střední školu. Na konci osmdesátých let tato čísla uniformně v celé populaci klesla pod hranici 10 % a v následujících letech jsme nezjistili žádné sociální nerovnosti v přístupu ke střednímu vzdělání. To ovšem není překvapivé, neboť v osmdesátých letech bylo střední vzdělání v každém populačním ročníku téměř univerzální.

Studenti z vyšších tříd jednoznačně profitovali z narůstajících příležitostí zapsat se na prestižnějších typech středních škol. Grafy 3, 4 a 5 ukazují postupné opouštění učňovských oborů a narůstající inklinaci ke školám poskytujícím úplné střední vzdělání s maturitou. Mezi studenty z vyšších tříd přibližně 33 % studovalo na učňovských školách v letech 1948–1953. Jejich participace v učebních oborech poklesla na 25 % v letech 1970–1974

^{13/} Tyto tři dichotomické kategorizace dávají celkem osm možných kombinací; mezi nimi existuje i hypotetická kombinace vysokostatusových rodin z venkova. Takových rodin je v populaci relativně málo a jsou pro svou vzácnost poměrně nezajímavé při analýze obecných trendů v populaci.

a dále až na 7 % v letech 1985-89. Odpovídající pravděpodobnosti pro studentky z vyšších tříd jsou 19 % v letech 1948-53, 15 % v letech 1970-74 a 4 % v letech 1985-89. Na druhé straně 62 % studentů a 68 % studentek z vyšších tříd navštěvovalo buď gymnázium nebo odbornou střední školu v letech 1948-1953 a jejich účast v tomto typu studia vzrostla až na 78 % pro muže a 77 % pro ženy na konci osmdesátých let (procenta vznikla součtem čísel z grafů 4 a 5).

Studenti i studentky z nižších tříd a z venkova měli po celou dobu velmi nízkou šanci (nižší než 10 %) dostat se na gymnázium. Děti z nižších tříd proto převládaly v učňovských školách a jejich rostoucí participace ve středoškolském studiu byla omezena výhradně na tento typ škol. Studenti z nižších tříd ve městech měli 70 % šanci studovat na učňovské škole v letech 1948-1953, studenti z venkova asi 60 % šanci, studentky z nižších tříd ve městech asi 43 % šanci a studentky z venkova asi 31 % šanci. Na konci osmdesátých let se participace studentů ze všech těchto sociálních skupin v učňovském školství zvýšila do rozmezí 82-85 %.

Shrnutí a diskuse

Viděli jsme, že volba střední školy měla zásadní význam pro vzdělávací trajektorie. Studenti si vybírali nebo byli umisťováni do jednotlivých typů škol ve věku 14 let a následně zpravidla zvolenou školu dokončili. Přestupy mezi školami nebo nedokončení školy bylo velmi neobvyklé. Naše analýza rovněž potvrdila, že mechanismy volby jednotlivých typů škol nebyly shodné. Volba multinomiálního tranzitivního modelu byla tedy v analýze správným krokem.

Rozdílné mechanismy selekce jednotlivých typů škol byly nejzřejmější na konci osmdesátých let, kdy již byla uspokojena poptávka po učňovském školství, ale gymnázia a odborné školy byly stále vzácným statkem. V tom okamžiku již nebyla volba učebního oboru (v kontrastu s žádným středním vzděláním) ovlivněna sociálním statutem uchazeče, zatímco gymnázia a odborné školy byly stále mnohem dostupnější pro studenty z vyšších sociálních tříd. To opět potvrzuje adekvátnost Breen a Jonssonovy [2000] modifikace Mareho [1981] tranzitivního modelu dosahování vzdělání. Mareho model aplikovaný na socialistický vzdělávací systém [cf. Gerber, Hout 1995; Heyns, Bialecki 1993; Hanley, McKeever 1997; Matějů 1993; Nieuwebeerta, Rijken 1996; Róbert 1991; Simkus, Andorka 1982; Szelényi, Aschaffenburg 1993; Titma, Saar 1995] totiž zjednodušuje nebo zcela ignoruje strukturu středního vzdělání a není schopen podobné trendy v průběhu expanze vzdělávacího systému zachytit.

Strukturace středního školství jednoznačně přispívala k mezigenerační reprodukci vzdělání. V průběhu expanze systému se zvyšovaly šance dětí z vyšších tříd na studium na prestižnějších středních školách, zatímco děti z nižších tříd byly odkázány na neúplné střední vzdělání na učňovských školách, které jim následně zabraňovalo v pokračování studia na univerzitě. V jistém smyslu tak docházelo k naplnění socialistického ideálu studia pro všechny, ale nejednalo se v žádném případě o studium ekvivalentní.

Přijímání na střední školy podléhalo zásadní historické variabilitě. Ukázali jsme, že

členství rodičů v KSČ mělo v některých letech neopominutelný vliv na šanci na studium. Ukázali jsme rovněž, že tato variabilita přesně odpovídá historickým událostem v poválečném Československu. Naše data ovšem neumožňují posoudit, jaký byl přesný mechanismus působení rodičovského členství v komunistické straně na vzdělávací šance jejich dětí. Sociologové v minulosti používali členství v komunistické straně jako měřítko sociálního kapitálu, politického kapitálu a dokonce i jako indikátor příslušnosti k tzv. nové třídě. Nedávná Gerberova [2000] studie nicméně ukazuje, že nejpravděpodobnější je hypotéza o sociálním kapitálu. Moje analýza dává zapravdu spíše teorii o politickém kapitálu.

Mezigenerační reprodukce vzdělání v Československu sledovala svůj vlastní historický vzorec. Klíčové efekty se proměňovaly v čase, nicméně nesledovaly konzistentně ani předpověď modernizační teorie, ani předpověď teorie nové třídy a negativní selekce [Matějů 1990, 1993], ani předpověď teorie kulturního konfliktu [Hanley, McKeever 1997]. Multinomiální model výběru střední školy ukázal, že všechny tyto zdánlivě konkurenční teorie mohou platit současně. Náš model demonstroval, že význam rodičovského vzdělání na volbu učebního oboru klesal (potvrzení modernizační teorie), ale efekt vzdělání rodičů na volbu odborných a všeobecně vzdělávacích středních škol neklesal (potvrzení teorie kulturního konfliktu). Nakonec efekty socioekonomického statusu rodiny vykazovaly vysokou míru sensitivity na historické události, což potvrzuje specificitu tranzice k socialismu [Matějů 1990, 1993].

Expanze systému středního vzdělávání přinesla dvojí prospěch: vyšším třídám více míst na prestižnějších školách a nižším třídám alespoň více příležitostí v učebních oborech. Z nových míst na středních školách zřejmě nejvíce profitovali studenti, a zejména studentky z venkova. Šedesátá a sedmdesátá léta zaznamenala překonání vzdělanostních rozdílů mezi městem a venkovem a osmdesátá léta odstranění nerovnosti mezi muži a ženami. Univerzalizace středního vzdělání v osmdesátých letech tak splnila jeden ze základních ideologických cílů komunistického režimu. Mnohé další ale dosaženy nebyly a především gymnázia byla i nadále exkluzivními školami pro děti z vyšších tříd. Nakonec se tedy zdá, že nabídka více vzdělávacích příležitostí je nejefektivnějším způsobem prosazení rovných šancí ve vzdělávání.

MARTIN KREIDL vystudoval sociologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy a na Kalifornské univerzitě v Los Angeles (UCLA); na sociologických katedrách obou univerzit je také od roku 1999 postgraduálním studentem. Od roku 1996 pracuje v týmu pro výzkum sociální stratifikace v Sociologickém ústavu AV ČR. V současnosti rovněž přednáší obecnou sociologii na Katedře sociologie a politologie na Fakultě humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni a na Univerzitě v Bambergu zkoumá v rámci projektu GLOBALIFE dopad globalizace na intragenerační pracovní mobilitu.

Literatura

- Alan, Jozef. 1999. „Rodinné vztahy a členství v KSČ“. Pp. 155–170 in *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního socialismu*. Editoval Zdeněk Konopásek. Praha: Karolinum.
- Andrle, Vladimír. 1999. „Nepotopitelná třída: Rodinné zázemí v sebeinterpretacích českých postkomunistických podnikatelů“. *Biograf* 18–19: 41–60.
- Blau, Peter M., Otis Dudley Duncan. 1967. *The American Occupational Structure*. New York: Wiley.
- Boguszak, Marek, Petr Matějů, Jules Peschar. 1990. „Educational Mobility in Czechoslovakia, the Netherlands, and Hungary“. Pp. 211–262 in *Social Reproduction in Eastern and Western Europe. Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*. Editoval Jules Peschar. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences.
- Bourdieu, Pierre. 1984. *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre. 1986. „The Forms of Capital“. Pp. 241–260 in *Handbook of Theory and Research in the Sociology of Education*. Editoval John Richardson. Westport: Greenwood Press.
- Bourdieu, Pierre, J. L. Passeron. 1977. *Reproduction in Education, Society, and Culture*. London: Sage.
- Bowles, Samuel, Herbert Gintis. 1976. *Schooling in Capitalist America*. New York: Basic Books.
- Breen, Richard, Jan O. Jonsson. 2000. „Analyzing Educational Careers: A Multinomial Transition Model“. *American Sociological Review* 65: 754–772.
- Collins, Randall. 1971. „Functional and Conflict Theories of Educational Stratification“. *American Sociological Review* 36: 1002–1019.
- De Graaf, Paul M. 1986. „The Impact of Financial and Cultural Resources on Educational Attainment in the Netherlands“. *Sociology of Education* 59: 236–246.
- Dějiny zemí koruny české II*. 1992. Praha: Paseka.
- Deng, Zhou, Donald J. Treiman. 1997. „The Impact of Cultural Revolution on Trends in Educational Attainment in the People's Republic of China“. *American Journal of Sociology* 103: 391–428.
- DiMaggio, Paul. 1982. „Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Culture Participation on the Grades of U.S. High School Students“. *American Sociological Review* 47: 189–201.
- DiMaggio, Paul, John Mohr. 1985. „Cultural Capital, Educational Attainment, and Marital Selection“. *American Journal of Sociology* 90: 1231–1261.
- Djilas, Milovan. 1957. *The New Class. An Analysis of the Communist System*. New York: Praeger.
- Erikson, Robert, John H. Goldthorpe. 1992. *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. New York: Oxford University Press.
- Featherman, David L., Robert M. Hauser. 1978. *Opportunity and Change*. New York: Academic Press.
- Ganzeboom, Harry B. G., Donald J. Treiman, Wout Ultee. 1991. „Comparative Intergenerational Stratification Research: Three Generations and Beyond“. *Annual Review of Sociology* 17: 277–302.
- Ganzeboom, Harry B. G., Paul M. De Graaf, Donald J. Treiman. 1992. „A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status“. *Social Science Research* 21: 1–56.

- Gerber, Theodore P. 2000. „Membership Privileges or Selection Effects? Why Previous Communist Party Members Do Better in Post-Soviet Russia?“ *Social Science Research* 29: 25–50.
- Gerber, P. Theodore, Michael Hout. 1995. „Educational Stratification in Russia during the Soviet Period“. *American Journal of Sociology* 101: 611–60.
- Hanley, Eric. 2001. „Centrally Administered Mobility Reconsidered: The Political Dimension of Educational Stratification in State Socialist Czechoslovakia“. *Sociology of Education* 74: 25–43.
- Hanley, Eric, Mathew McKeever. 1997. „The Persistence of Educational Inequalities in State-Socialist Hungary: Trajectory Maintenance versus Counterselection“. *Sociology of Education* 70: 1–18.
- Hauser, Robert M., William H. Sewell. 1985. „Birth Order and Educational Attainment in Full Sibships“. *American Educational Research Journal* 22: 1–23.
- Heyns, Barbara, Ireneusz Bialecki. 1993. „Educational Inequality in Post-War Poland“. Pp. 303–335 in *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Editovali Yossi Shavit, Hans Peter Blossfeld. Boulder: Westview Press.
- Konrad, George, Ivan Szelényi. 1991. „Intellectuals and Domination in Post-Communist Societies“. Pp. 337–361 in *Social Theory for a Changing Society*. Editovali Pierre Bourdieu a James S. Coleman. Boulder: Westview Press.
- Kusá, Zuzana. 1995. „Buržoázný pôvod-neprekonateľná stigma? O erozívnej sile sociálnych sietí v komunistickom období“. *Biograf* 3. (<http://biograf.institut.cz/clanky/clanek.pp?clanek=v301>).
- Lamb, S. 1989. „Cultural Consumption and the Educational Plans of Australian Secondary School Students“. *Sociology of Education* 62: 95–108.
- Mare, Robert D. 1981. „Change and Stability in Educational Stratification“. *American Sociological Review* 46: 295–305.
- Mare, Robert D. 1995. „Changes in Education Attainment and School Enrollment“. Pp. 155–213 in *State of the Union: America in the 1990's. Volume One: Economic Trends*. Editoval R. Farley. New York: Russell Sage Foundation.
- Mare, Robert D., Huey-Chi Chang. 1998. „Family Attainment Norms and Educational Attainment: New Models for School Transitions“. Prezentováno na setkání Research Committee on Social Stratification and Mobility Mezinárodní Sociologické Asociace, Taipei, Taiwan, srpen 1998.
- Matějů, Petr. 1990. „Family Effects on Educational Attainment in Czechoslovakia, the Netherlands, and Hungary“. Pp. 187–210 in *Social Reproduction in Eastern and Western Europe. Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*. Editoval Jules Peschar. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences.
- Matějů, Petr. 1993. „Who Won and Who Lost in the Socialist Redistribution in Czechoslovakia?“ Pp. 251–271 in *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Editovali Yossi Shavit a Hans Peter Blossfeld. Boulder: Westview Press.
- Matějů, Petr, Nelson Lim. 1993. „Who Has Gotten Ahead after the Fall of Communism? The Case of the Czech Republic“. *Czech Sociological Review* 3: 117–136.
- Mohr, John, Paul DiMaggio. 1995. „The Intergenerational Transmission of Cultural Capital“. *Research on Social Stratification and Mobility* 14: 167–199.
- Nieuwbeerta, Paul, Susanne Rijken. 1996. „Educational Expansion and Educational Reproduction in Eastern Europe, 1940–1979“. *Czech Sociological Review* 4: 187–210.

- Otáhal, Milan, Miroslav Vaněk. 1999. *Sto Studentských revolucí. Studenti v období pádu komunismu - životopisná vyprávění*. Praha: Lidové noviny.
- Róbert, Péter. 1991. „Educational Transition in Hungary from the Post-War Period to the End of the 1980s“. *European Sociological Review* 7: 213-236.
- Shavit, Yossi. 1984. „Tracking and Ethnicity in Israeli Secondary Education“. *American Sociological Review* 49: 210-220.
- Shavit, Yossi, Hans Peter Blossfeld (eds.). 1993. *Persistent Inequality: Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder: Westview Press.
- Shavit, Yossi, Jennifer L. Pierce. 1991. „Sibship Size and Educational Attainment in Nuclear and Extended Families: Arabs and Jews in Israel“. *American Sociological Review* 56: 321-330.
- Simkus, Albert, Rudolf Andorka. 1982. „Inequalities in Educational Attainment in Hungary, 1923-1973“. *American Sociological Review* 47: 740-751.
- Szelényi, Szonja. 1987. „Social Inequality and Party Membership: Patterns of Recruitment into the Hungarian Socialist Workers' Party“. *American Sociological Review* 52: 559-573.
- Szelényi, Szonja, Karen Aschaffenburg. 1993. „Inequalities in Educational Opportunity in Hungary“. Pp. 273-302 in *Persistent Inequality: Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Editovali Yossi Shavit a Hans Peter Blossfeld. Boulder: Westview Press.
- Titma, Mikk, Ellu Saar. 1995. „Regional Differences in Soviet Secondary Education“. *European Sociological Review* 11: 37-58.
- Treiman, Donald J. 1970. „Industrialization and Social Stratification“. Pp. 207-234 in *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. Editoval E. O. Lauman. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Treiman, Donald J., Harry B. G. Ganzeboom, Suzanne Rijken. 1998. „Educational Expansion and Educational Achievement in a Comparative Perspective“. Prezentováno na setkání Research Committee on Social Stratification and Mobility, Mezinárodní sociologické asociace, Taipei, Taiwan. 7.-9. ledna 1998.
- Treiman, Donald J., Kam-Bor Yip. 1989. „Educational and Occupational Attainment in 21 Countries“. Pp. 373-394 in: *Cross-National Research in Sociology*. ASA Presidential Series. Editoval Melvin Kohn. Newbury Park, London, New Delhi: SAGE.
- Treiman, Donald J., Ivan Szelényi. 1994. *Social Stratification in Eastern Europe after 1989. General Population Survey. Provisional Codebook*. Treiman, Donald J. a Ivan Szelényi [hlavní výzkumníci]; Los Angeles: UCLA, Institute for Social Science Research, Social Science Data Archive [distributor].
- Ulč, Ota. 1978. „Some Aspects of Czechoslovak Society since 1968“. *Social Forces* 57: 419-435.
- Večerník, Jiří. 1969. „Problémy příjmu a životní úrovně v sociální diferenciaci“. Pp. 295-321 in *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Editoval Pavel Machonin. Bratislava: Epocha.
- Wong, Raymond Sin-Kwok. 1996. „The Social Composition of the Czechoslovak and Hungarian Communist Parties in the 1980's“. *Social Forces* 75: 61-90.
- Wong, Raymond Sin-Kwok. 1998. „Multidimensional Influences of Family Environment in Education: The Case of Socialist Czechoslovakia“. *Sociology of Education* 71: 1-22.

Tabulka 1: První navštěvovaná střední škola podle věkové kohorty, Československo 1948-1989.

	1948-53	1954-59	1960-64	1965-67	1968	1969	1970-74	1975-79	1980-84	1985-89	Celkem
žádná	38 %	29 %	18 %	17 %	16 %	19 %	14 %	8 %	6 %	4 %	17 %
učeb. obor	41	39	47	45	49	44	49	44	44	44	44
odborná škola	12	18	23	22	22	23	23	33	35	34	24
gymnázium	9	15	12	16	12	14	14	15	15	18	14
celkem	100 %	101 %	100 %	100 %	99 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	99 %
N	(863)	(1099)	(1044)	(720)	(289)	(272)	(1243)	(1076)	(917)	(535)	(8058)

Pozn.: pouze bezprostřední tranzice (=zahájení střední školy v roce ukončení základního vzdělání)

Tabulka 2: Průměrné hodnoty a směrodatné odchylky nezávislých proměnných v analýze, N=8058.

	Průměrná hodnota	Standardní odchylka
Pohlaví (muž 1, žena 0)	0,48	0,50
Vzdělání otce	10,34	2,63
Vzdělání otce-chybi	0,05	0,22
Vzdělání matky	9,24	2,26
Vzdělání matky-chybi	0,03	0,16
Počet sourozenců	2,36	1,88
Počet sourozenců-chybi	0,01	0,08
ISEI hlavního živitele rodiny	36,3	13,86
ISEI-chybi	0,05	0,23
Rodiče nebyli v KSČ	0,67	0,47
Rodiče nebyli v KSČ-chybi	0,08	0,28
Městský původ	0,18	0,38
Venkovský původ	0,47	0,50

Pozn.: Intervalové proměnné byly před odhadem modelů centrovány okolo svých průměrů.

Tabulka 3: Model multinomiální logistické regrese výběru střední školy v Československu podle věkové kohorty. Exponenciované koeficienty (e^b) a Z-statistiky (absolutní hodnoty zaokrouhlené na jedno desetinné místo v závorce). Kontrast mezi učňovskou školou a žádným středním vzděláním.

	1948-53	1954-59	1960-64	1965-67	1968	1969	1970-74	1975-79	1980-85	1985-89
Muži	4,633 (8,8)	3,925 (8,3)	3,761 (7,4)	6,410 (7,9)	5,303 (4,1)	5,486 (4,4)	5,959 (9,0)	3,265 (4,9)	1,115 (0,4)	1,759 (1,3)
Vzdělání otce	1,169 (3,1)	1,134 (2,7)	1,057 (1,1)	1,041 (0,7)	1,121 (1,1)	1,022 (0,2)	1,176 (3,1)	1,173 (2,2)	1,010 (0,1)	0,751 (2,3)
Vzdělání matky	0,967 (0,5)	1,160 (2,3)	1,022 (0,4)	1,125 (1,5)	1,441 (2,4)	1,042 (0,3)	1,091 (1,4)	0,926 (1,0)	0,824 (2,5)	1,036 (0,3)
Počet sourozenců	0,911 (2,3)	0,928 (2,1)	0,962 (0,9)	1,003 (0,1)	0,852 (1,9)	0,887 (1,5)	0,847 (3,8)	0,826 (3,3)	0,794 (1,2)	0,746 (2,3)
ISEI rodiny	1,004 (0,4)	1,011 (1,4)	1,014 (1,6)	1,019 (1,7)	1,030 (1,4)	0,996 (0,2)	0,979 (2,5)	1,021 (1,5)	0,994 (0,4)	0,984 (0,7)
Rodiče nebyli v KSČ	0,599 (2,3)	0,956 (0,2)	0,947 (0,2)	1,531 (1,6)	3,827 (3,1)	1,128 (0,3)	0,637 (1,9)	1,182 (0,5)	1,422 (1,0)	0,836 (0,3)
KSČ-chybí ¹	0,612 (1,3)	0,828 (0,5)	1,066 (0,2)	5,132 (2,6)	0,907 (0,1)	1,846 (0,8)	0,408 (2,4)	0,665 (0,9)	0,555 (1,2)	0,387 (1,2)
Městský původ	1,951 (1,9)	1,258 (0,8)	2,224 (2,3)	1,814 (1,5)	1,508 (0,5)	0,542 (0,9)	0,901 (0,3)	0,420 (2,4)	0,785 (0,6)	0,586 (1,1)
Venkovský původ	0,978 (0,1)	0,849 (0,9)	0,961 (0,2)	1,496 (1,7)	2,537 (2,2)	0,818 (0,5)	0,908 (0,5)	0,818 (0,8)	1,387 (1,0)	0,867 (0,3)

¹ Vynechanou kategorií je „alespoň jeden rodič v KSČ“.

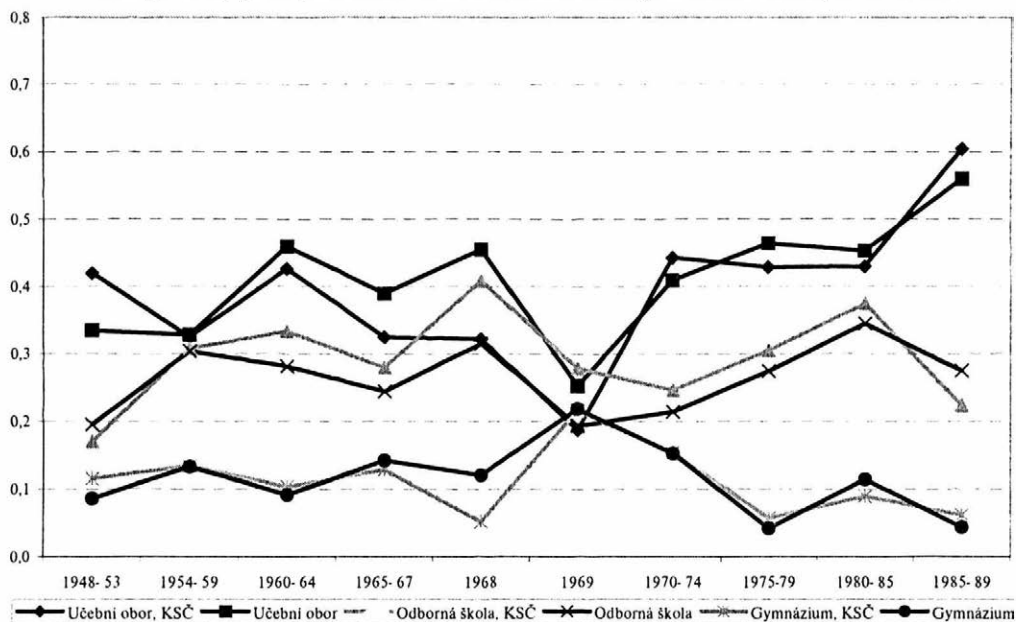
Tabulka 4: Model multinomiální logistické regrese výběru střední školy v Československu podle věkové kohorty. Exponenciované koeficienty (e^b) a Z-statistiky (absolutní hodnoty zaokrouhlené na jedno desetinné místo v závorce). Kontrast mezi střední odbornou školou a žádným středním vzděláním.

	1948-53	1954-59	1960-64	1965-67	1968	1969	1970-74	1975-79	1980-85	1985-89
Muži	2,418 (3,5)	1,687 (2,6)	1,879 (3,0)	4,056 (5,1)	1,772 (1,2)	6,076 (4,0)	4,326 (6,4)	1,763 (2,2)	0,604 (1,8)	1,500 (0,9)
Vzdělání otce	1,364 (4,6)	1,157 (2,7)	1,018 (0,3)	1,012 (0,2)	1,130 (1,0)	1,011 (0,1)	1,159 (2,5)	1,323 (3,6)	1,045 (0,5)	,971 (0,2)
Vzdělání matky	0,992 (0,1)	1,194 (2,5)	1,231 (3,3)	1,187 (1,9)	1,528 (2,7)	1,153 (1,0)	1,286 (3,8)	1,111 (1,3)	0,933 (0,9)	1,245 (1,8)
Počet sourozenců	0,882 (1,9)	0,891 (2,3)	0,919 (1,6)	0,836 (2,4)	0,782 (2,1)	0,864 (1,5)	0,677 (6,0)	0,759 (4,0)	0,663 (4,0)	0,657 (2,8)
ISEI rodiny	1,007 (0,6)	1,035 (3,7)	1,024 (2,4)	1,047 (3,8)	1,046 (2,0)	1,053 (2,5)	0,999 (0,1)	1,048 (3,3)	1,045 (3,1)	1,004 (0,2)
Rodiče nebyli v KSČ	0,764 (0,9)	0,942 (0,2)	0,668 (1,6)	1,109 (0,4)	2,103 (1,5)	0,621 (1,0)	0,605 (1,9)	0,973 (0,1)	1,213 (0,6)	1,149 (0,3)
KSČ-chybí	0,791 (0,4)	0,767 (0,6)	0,850 (0,4)	2,267 (1,1)	0,118 (1,6)	0,702 (0,3)	0,446 (1,9)	0,322 (2,3)	0,554 (1,2)	1,529 (0,6)
Městský původ	2,196 (1,8)	1,172 (0,5)	1,680 (1,4)	1,502 (1,0)	1,858 (0,7)	0,847 (0,2)	0,883 (0,4)	0,260 (3,5)	0,569 (1,4)	0,582 (1,1)
Venkovský původ	1,101 (0,3)	0,647 (1,9)	0,782 (1,1)	0,955 (0,2)	2,020 (1,4)	0,638 (0,9)	0,711 (1,5)	0,684 (1,4)	1,002 (0,0)	0,938 (0,1)

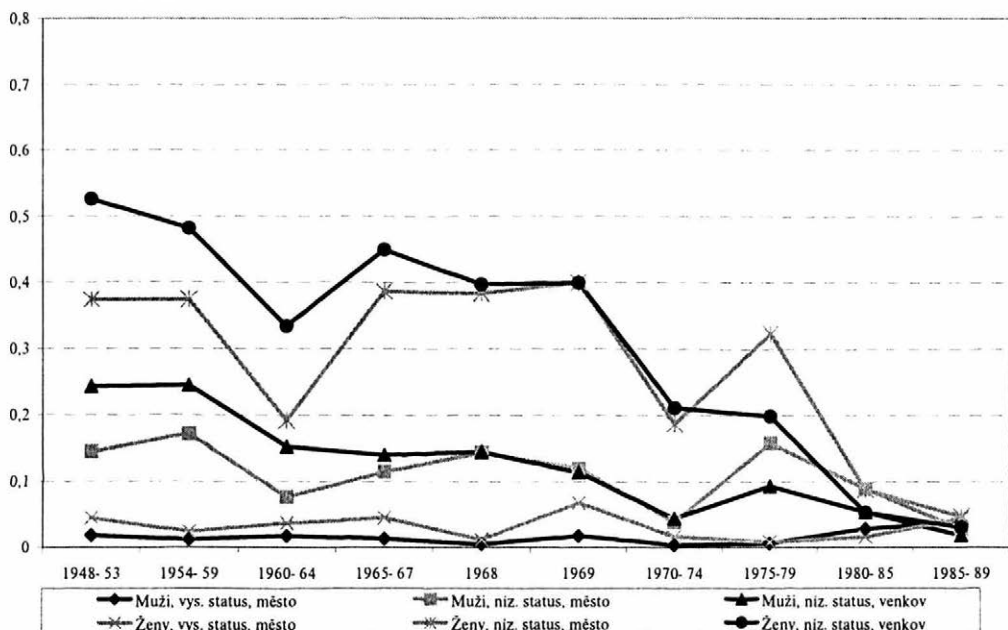
Tabulka 5: Model multinomiální logistické regrese výběru střední školy v Československu podle věkové kohorty. Exponenciované koeficienty (e^b) a Z-statistiky (absolutní hodnoty zaokrouhlené na jedno desetinné místo v závorce). Kontrast mezi gymnáziem a žádným středním vzděláním.

	1948-53	1954-59	1960-64	1965-67	1968	1969	1970-74	1975-79	1980-85	1985-89
Muži	1,964 (2,2)	1,425 (1,5)	0,931 (0,2)	2,435 (2,7)	1,347 (0,5)	1,778 (1,1)	2,637 (3,7)	0,916 (0,3)	0,389 (2,8)	0,908 (0,2)
Vzdělání otce	1,256 (2,9)	1,164 (2,5)	1,078 (1,1)	1,126 (1,6)	1,361 (2,1)	1,002 (0,0)	1,360 (4,8)	1,551 (5,0)	1,240 (2,4)	1,284 (2,0)
Vzdělání matky	1,171 (1,7)	1,494 (5,2)	1,170 (2,1)	1,407 (3,4)	1,798 (3,4)	1,280 (1,7)	1,297 (3,7)	1,364 (3,4)	1,123 (1,3)	1,495 (3,2)
Počet sourozenců	0,737 (3,0)	0,746 (3,8)	0,928 (1,0)	0,865 (1,5)	0,790 (1,4)	0,766 (1,8)	0,799 (3,1)	0,654 (3,7)	0,639 (3,1)	0,657 (2,2)
ISEI rodiny	1,044 (3,3)	1,042 (4,1)	1,059 (4,9)	1,059 (4,3)	1,056 (2,0)	1,049 (2,0)	1,014 (1,3)	1,052 (3,2)	1,050 (3,1)	1,000 (0,0)
Rodiče nebyli v KSČ	0,580 (1,5)	0,986 (0,1)	0,731 (1,0)	1,388 (1,0)	6,094 (2,8)	0,902 (0,2)	0,691 (1,3)	0,823 (0,5)	1,702 (1,3)	0,606 (0,9)
KSČ-chybí	0,787 (0,4)	0,835 (0,4)	0,859 (0,3)	4,634 (1,9)	0,457 (0,5)	0,756 (0,2)	0,478 (1,5)	0,334 (1,8)	0,545 (1,0)	0,739 (0,4)
Městský původ	1,035 (0,1)	0,687 (1,0)	1,144 (0,3)	1,323 (0,6)	1,290 (0,2)	1,116 (0,1)	1,193 (0,5)	0,157 (4,0)	0,983 (0,0)	0,374 (1,7)
Venkovský původ	0,714 (1,0)	0,705 (1,3)	0,772 (0,9)	1,099 (0,3)	2,392 (1,4)	0,833 (0,3)	0,900 (0,4)	0,658 (1,2)	1,316 (0,7)	0,979 (0,0)

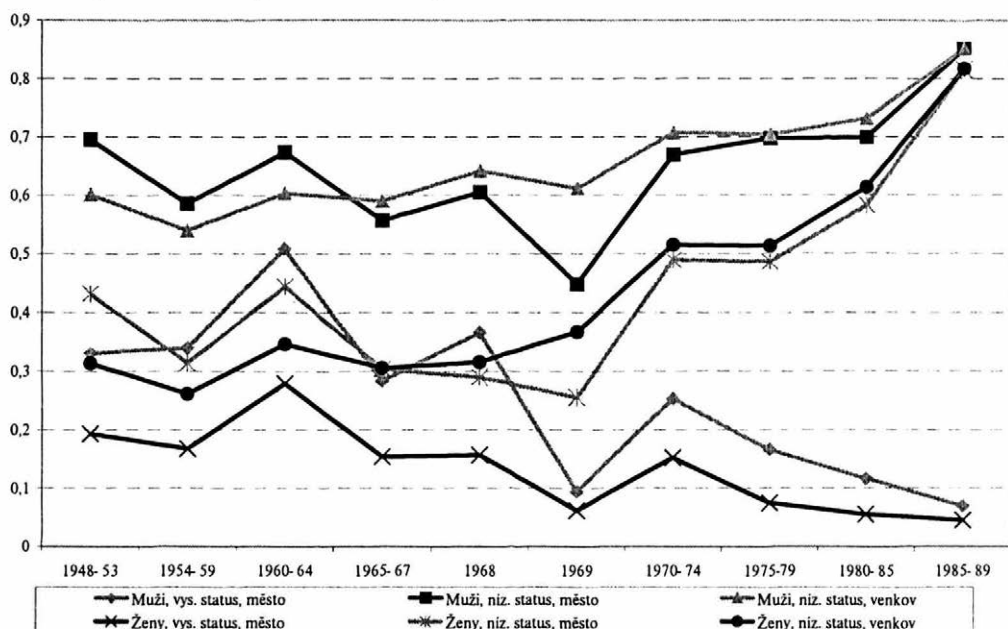
Graf 1: Odhadnutá pravděpodobnost studia na učňovské, odborné a všeobecně vzdělávací střední škole pro ženy podle politického statusu rodičů a kohorty. Československo, 1948–1989.



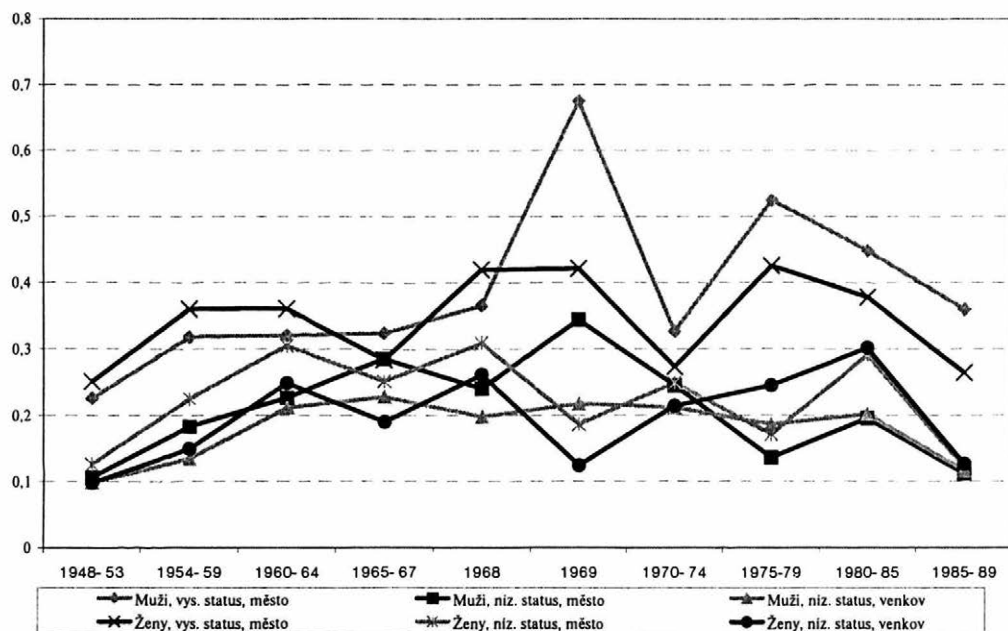
Graf 2: Odhadnutá pravděpodobnost nepokračování studia na střední škole podle sociálního postavení rodiny, pohlaví a kohorty. Československo, 1948–1989.



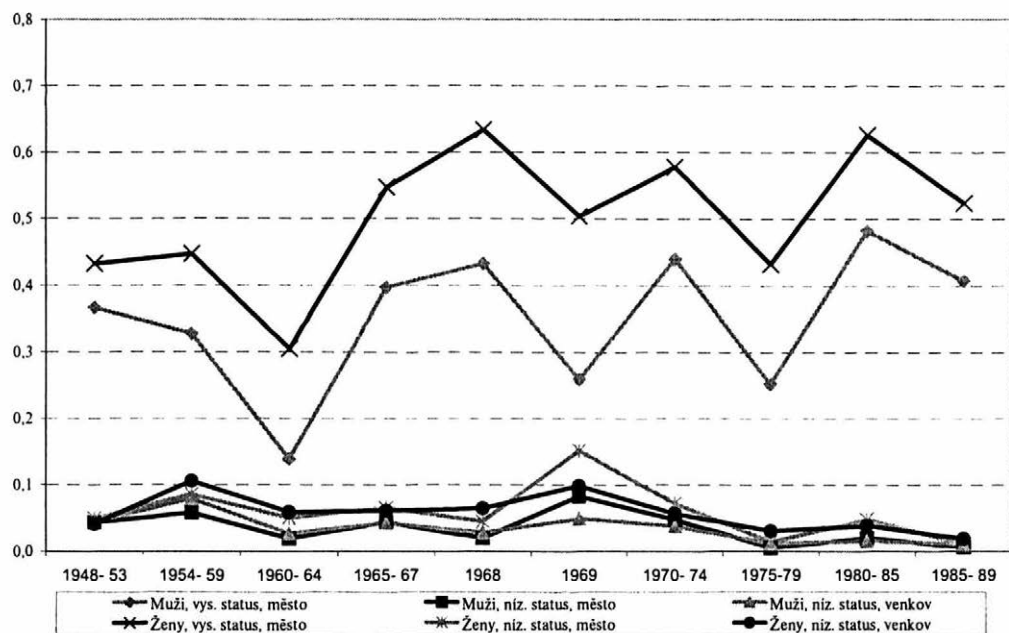
Graf 3: Odhadnutá pravděpodobnost studia na učňovské škole podle sociálního postavení rodiny, pohlaví a kohorty. Československo, 1948–1989.



Graf 4: Odhadnutá pravděpodobnost studia na odborné škole podle sociálního postavení rodiny, pohlaví a kohorty. Československo, 1948–1989.



Graf 5: Odhadnutá pravděpodobnost studia na gymnáziu podle sociálního postavení rodiny, pohlaví a kohorty. Československo, 1948–1989.



Summary

This paper analyses the historical variation in secondary school tracking in formerly socialist Czechoslovakia. Despite the importance of the transition from primary to secondary school in the Czechoslovak educational system, its previous analyses have been fatally flawed. They either partially or completely ignored the structure of socialist secondary education, disregarded some imperative control variables, paid no heed to the transition nature of Mare's [1981] model of educational attainment and did not utilise data covering the entire socialist period. Using Breen and Jonsson's [2000] multinomial transition model, I focus on the effects of family background on the odds of making the transition to vocational, technical, or academic secondary schools.

I test four basic hypotheses regarding trends in educational reproduction. The 'modernisation theory' predicts less reproduction over time, and the 'cultural conflict perspective' foresees constant or increasing reproduction. The theory of 'trajectory maintenance' extends the latter to socialist societies, while the theory of 'socialist transition' treats socialist societies as rather unique and dwells on their peculiarities (decreasing reproduction in the 1940s and 1950s and increases in the 1970s and 1980s). I show that educational reproduction diminished in the transition to vocational schools, while parental education exhibited constant effects upon in the transition to technical and academic secondary schools. By and large, educational expansion, unlike 'communist affirmative action', dramatically reduced educational reproduction at the secondary level.

The paper also deals with socioeconomic inequality in access to secondary education, and the effects of the political status of parents on access to secondary education. Positive and negative discrimination on the basis of parental occupation considerably diminished the advantage of higher status children in the transition to vocational and technical schools in the early 1950s and early 1970s, but never affected access to academic secondary schools. The former finding corroborates the theory on 'socialist transition', while the latter confirms the 'trajectory maintenance' thesis. The consequences of the political status of parents for their children's education display remarkable variation, which is unmistakably responsive to historical events.

The multinomial transition model also reveals crucial cross-temporal dynamics of tracking in Czechoslovakia. The post-war expansion of the educational system brought about double benefits. While larger numbers of lower class, rural and female students enrolled in secondary schools, their higher enrollments were utterly confined to vocational schools. Though a large number of higher status children were enrolled throughout the 1948–1989 period, their enrollments in vocational schools dropped as they began to fill positions in the growing technical and academic schools.

K některým strategiím feministické politiky: dekonstrukce rodové/genderové symboliky

MARTIN FAFEJTA

Katedra sociologie a andragogiky, Filozofická fakulta UP, Olomouc

On Some Strategies of Feminist Politics – The Deconstruction of Gender Symbolism

Abstract: The deconstruction of gender symbolism is one of the methods and goals of contemporary feminist theory and practice – politics. The article deals with four strategies. First, there is lesbianism as a deconstructive practice which denaturalises the institutions of 'compulsory heterosexuality'. Second, there are the deconstructive approaches to the issue of sexual violence, in order to question the belief that sexual violence is the natural expression of male aggressivity and women are men's victims. A better strategy seems to be to take the violence as a discursive matter that can be re-described. If the narrative about a successful resistance prevails over the narrative of woman as a natural victim, the aggressor's expectations can be changed. Third, there is the deconstruction of beauty discourses showing that these discourses lead women to be weak, unable to resist violence, and susceptible to mental diseases like anorexia. Fourth, there is the deconstruction of maternity discourses, associating women with maternity and seeing a woman's body as the subject of necessary control by the psycho-medical sciences. They form an idea of woman's nature that is invariable and unchangeable. This notion is questioned by feminism as a serious limit on women's agency.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2002, Vol. 38, No. 5: 593–606

Jedním z cílů současné feministické teorie a (tedy) politiky je změna pohledu na ženu, na její identitu, na ženský subjekt, na ženskost (femininitu) obecně. „K femininitě chce přistupovat jako k volbě z řady dostupných póz, z řady kostýmů bohatých na dějiny“, které jsou sice svázané sociálními vztahy moci, „ale již nejsou fixované a povinné“, což předpokládá „dekonstrukci“ určitých označujících praktik [Braidotti 1996]. To znamená dekonstruovat i ty ženské identity, které konstruuje samotný feminismus, včetně konstrukce identity, v rámci které je žena chápána jako oběť patriarchálních diskursů¹. Takováto konstrukce může být v konkrétních situacích „násilná“ vůči ženám samotným, omezuje-li jejich schopnost aktivně a samostatně jednat.

* Veškerou korespondenci posílejte: Mgr. Martin Fafejta, Ph.D., Katedra sociologie a andragogiky FF UP, Křížkovského 10, 771 80 Olomouc, e-mail: fafejta@ffnw.upol.cz

¹ Diskurs zde chápu jako určitý systém (přičemž systémem nemyslím něco pevného, rigidně daného, ale spíše určité uspořádání, strukturu) myšlení, mluvení i mlčení [Foucault 1980: 27] spojený se souborem sociálních praktik a institucí, které na základě tohoto myšlení, mluvení a mlčení vznikají. Takto například i sexuální násilí ve svých nejagresivnějších podobách, jako je znásilnění, je *možno* chápat jako výsledek určitých diskursů, tedy jako diskursivní praktiku – viz část o sexuálním násilí.

V této práci bych se zastavil u několika přístupů dekonstruktivistické² teorie a praxe feminismu.

Lesbi(ani)smus

Ve feministické teorii i praxi získává na popularitě teze, že lesbismus (či lesbianismus)³ není jen „volbou sexuálních preferencí, ale i volbou politickou [...]. Lesbická feministka atakuje instituce a ideologii heterosexuality, kterou pokládá za centrální sílu patriarchálního systému.“ [Gössmann 1996]

V ideologii heterosexualismu je heterosexualita považována za privilegovanou formu sexuální orientace a žena, ať chce, či nechce, je vnímána jako potenciální objekt sexuálního zájmu mužů a z toho pro ni plynou určité povinnosti (být krásnou, být k mužům milou, vypadat jako sexuálně žádoucí objekt apod.). To nemusí být milé ani heterosexuálkám. V rámci institucí „povinné heterosexuality“ je totiž heterosexualita považována za normu, která určuje téměř veškeré naše viditelné chování. Měli bychom s ní být neustále spokojeni a dávat tuto spokojenost náležitě najevo i v situacích, které nejsou primárně definovány ve vztahu k sexualitě, jako jsou například vztahy pracovní.

Povinná heterosexualita má minimálně dva rozměry. Jeden se týká neheterosexuálů. Ti jsou slovy lesbičky Jevgenije Debrjanské [viz Kerneck 1996] často nuceni „hrát roli, která nebyla napsána pro ně“. Navíc v heterosexuální společnosti se jaksí automaticky mluví o určitých věcech takovým způsobem a tónem, který může být neheterosexuálům „jednoduše odporný“ [ibid.].

Heterosexuální žena je v mnoha situacích vnímána bez muže jako neúplná či osamocená. Burmeister a Schelper [1996] mluví o případech, kdy muž přijde do hospody a zamíchá se do rozhovoru dvou žen s poznámkou: „No, co vy dvě tady tak samy.“ A žena bez doprovodu se v hospodě téměř nemůže ani ocitnout, protože velmi často se najde muž, který cítí přímo povinnost se této ženě věnovat. Dvě ženy jsou samy, sama žena je „poloviční“ a nejen, že potřebuje „doplnit“, ale měla by to snad i uvítat (proč by tam jinak samotná „ležla“?).

Bourdieu [1998] zmiňuje sociologické výzkumy zabývající se neprovdanými a bezdětnými ženami. Ty hovoří o tom, kterak jsou „volány k pořádku“, je na ně vyvíjen sociální tlak, aby se „zařadily“, jsou chápány jako „sociálně neúplné, takřkajíc částečně zmrzačené bytosti“ [ibid.: 79].

^{2/} Definovat dekonstrukci je podle samotných dekonstrukcionistů nemožné – i když o určitou charakteristiku se snaží např. [Jean Grondin 1998]. Pod dekonstrukcionismem si velmi zjednodušeně představuji strategii systematického teoretického a zároveň i praktického zpochybňování diskursů a diskursivních praktik, se kterými se střetáváme. Jde o jakousi neomezenou, i když ne svévolnou interpretaci a na ni založenou praxi. S dekonstrukcí je spojena otázka, proč daný (kon)text „čteme“ právě tak, jak jej „čteme“? Lze jej „číst“ i jinak? Je možný i jiný přístup? Lze daný (kon)text „přepsat“? – přičemž pod „čtením“ a „přepisem“ si můžeme představit jakékoli sociální jednání jedince.

^{3/} Lesbismus je ve feministické teorii chápán spíše jako termín vyjadřující sexuální orientaci, lesbianismus jako volba určitého životního stylu, jehož je lesbismus jen jednou ze součástí. Mnohé feministky proto dávají přednost termínu lesbianismus.

Atak na ideologii heterosexuality proto může být prospěšný i pro heterosexuály obého pohlaví. Jde o nabourávání norem, které nás nutí chovat se způsobem, jež nám v určitých situacích nemusí vyhovovat. Lesbianismus má proto význam i pro nelesbičky – dekonstruuje převládající rodové (genderové) konstrukce „muž“ a „žena“.

Lesbické chování má subverzivní charakter vůči normám heterosexuální společnosti. Už to, že se žena chová jako lesbička, tedy že „se uvolňuje zpod mužsky definovaných referenčních vzorů“, a tak „je vnímána jako *negativní reakce na muže*“, má politické důsledky [Radicalesbians 1996]. Platí zde určitá paralela s Thomasovým teorémem – je-li lesbické chování chápáno jako útok na určité struktury, v důsledku tímto útokem je. Pokud by lesbianismus byl obecně respektován jakožto akceptovatelný životní způsob, neměl by politickou sílu. Toto přijetí by ale mělo dalekosáhlé důsledky. Znamenalo by změny v diskursivních strukturách, které konstruují pojem žena, a to je přesně to, oč mnohým lesbičkám jde. Lesbička tím, že odmítá „*rolí „ženy“*“ tak, jak ji stvořily patriarchální diskursy, odmítá „ekonomickou, ideologickou a politickou moc muže“ [Wittig 1993: 23]. Lesbička dle Wittig ukazuje, že „žena“ je mýtus, konstrukt diskursů heterosexuality. V rámci těchto diskursů lesbička nemůže být ženou, ani kdyby chtěla, neboť žena je definována svým vztahem k muži [ibid.]. Radicalesbians [1996] ve svém manifestu říkají: „být ženou vlastně znamená být ošukanou mužem“. Uznáme-li právo lesbiček na vlastní životní způsob, uznáme tím, že ne všechny „ženy“, jakožto výslednice určitých diskursů, jsou vlastně ženami (pokud ženu vidíme optikou ideologie povinné heterosexuality). Proč by tak i ostatní, nelesbické ženy měly být považovány za ženy ve smyslu těchto diskursů? Ani nelesbická žena se nemusí definovat svým vztahem k muži, i nelesbická žena může milovat více ženy než muže. „Ne sex, ale vzájemná láska je tím potenciálem, ve kterém se skrývá revoluční zvrat.“ [Sichtermann 1996]

Diskursy heterosexuality dle mnohých feministek zabraňují ženám milovat samy sebe a druhé ženy – ženy musí milovat především muže a díky těmto mužům zplozené potomky.⁴ Žena je primárně něčí manželkou, matkou atp. spíše než sama sebou – svou lásku dává těm, kteří na to mají v rámci institucí povinné heterosexuality „nárok“ – ne sobě, ne druhým ženám (ty jako by neřídka měly být chápány spíše jako sokyně v „boji o přízeň mužů“ či v „soutěži“ o lepší matku či manželku)⁵. O tomto problému mluví již Betty Friedan ve své klasice *The Feminine Mystique*, kde popisuje „Problém, který nemá jméno“ (název první kapitoly knihy), psychické strádání, kterým trpěly mnohé americké ženy a jehož příčina byla (mužským) psychiatrům a psychologům nejasná – byli přesvědčeni o tom, že americká žena nemá důvod mít problémy, peníze vydělává muž, ona se nemusí o nic starat, jen o rodinu, ale i tato povinnost je jí stále ulehčována novými a novými vymoženostmi do domácnosti, které jí manžel obstarává. A až tehdy si pár žen uvědomilo, že „problém je v tom, že jsi jen maminkou dětí nebo ženou manažera a nikdy sama sebou.“ [ibid.: 25]

⁴ Pro většinu feministek na lásce k mužům a zvláště k dětem není nic špatného, neměla by ale být považována za jedinou volbu.

⁵ Hélène Cixous [1976]: „Muži spáchali vůči ženám ten největší zločin. Záludně, násilně je dovedli k tomu, aby se navzájem nenáviděly, aby byly svými vlastními nepřáteli, mobilizovaly vůči sobě svou nezměrnou sílu, byly exekutorkami jejich virilních (tj. mužských) potřeb.“

O to větší je problém lesbiček. Bez ohledu na to, mají-li či nemají problémy se svou osobností, diskursy heterosexualismu jim zabraňují utvářet vztahy s dalšími ženami. Proto i pouhé soužití dvou žen může být považováno za „politikum“, zvláště jde-li o lesbickou rodinu s dětmi – „úplná“ rodina je z hlediska dominantních diskursů nepředstavitelná bez muže. Jak říká Clem (lesbička, která má vlastní dítě, a žije s partnerkou, která má také vlastní dítě): „Každý, s kým se v životě setkáváme, se nějakým způsobem mění pod vlivem poznání našeho života, ať už jsou to naše rodiny, nebo ostatní děti ve škole.“ [Griffin 1996] Již tím, že lesbičky praktikují jiný model soužití, než na jaký je majorita zvyklá, má jejich chování politické důsledky.

Většinou si lesbičky dávají za hlavní cíl ochranu a obranu svého života a životního stylu a jakékoli dalekosáhlejší útoky jsou vlastně až sekundární záležitosti. Lesbičky si především chtějí vytvořit nějaký další „legitimní“ obraz ke dvěma stávajícím – maskulinnímu a femininnímu^{6/}. Pokud se nebudou „ohlašovat“ jako „lesby“, přestanou ve společnosti existovat [Daučíková 1996]. Pokud chce ovšem lesbička jako lesbička „přežít“, musí si nejprve uvědomovat sebe samu jako lesbičku.

Podle černošské lesbické feministky Audre Lorde [1996] je jednou z cest erotika. Ženy by podle ní měly bojovat za svou erotiku jakožto zdroj „tvůrčí energie“. „Jestliže ve svém životě uznáme moc erotiky, může nám dodat energii potřebnou k tomu, abychom usilovaly o skutečnou změnu našeho světa a nespokojovaly se pouze se změnou povahových rysů v rámci téhož únavného dramatu.“ U Lorde jde vlastně o vzpouru proti stávající „antierotické společnosti“. Takovýto postoj si vyžaduje jistou míru „statečnosti“, znamená to přestoupit mnohé normy. Lorde říká: „Vím, že ani já jsem to nedokázala, když jsem se snažila své vědomí přizpůsobit životu a smyslovému vnímání formovaného touto (euroamerickou) tradicí.“ Skrze erotiku je možné „otevřené a nebojácné prosazování vlastní schopnosti radovat se“. „Prostřednictvím erotiky se stávám méně ochotnou akceptovat bezmocnost nebo jiné možné stavy existence, které mi nejsou vlastní – rezignaci, beznaděj, ustupování do pozadí, depresi, sebezapírání.“ [ibid.] Cixous [1976] mluví o revoltě skrze lesbické a autoerotické praktiky, které ženám přinesou nové zkušenosti, a tak i nová slova a myšlenky. Žena si díky nim může uvědomit jaké „maškarády“ na ni byly uvaleny a na tomto základě je může zpochybňovat.

Tento postoj by mohl připomínat oslavu Erota, jak ji můžeme vidět u sociálních hnutí šedesátých let a teoreticky například v pracích Herberta Marcuseho. I zde mělo mít uvolnění tradičních omezujících sexuálních norem politický podtext a důsledky. Rozdíl je ovšem v tom, že lesbické feministky jako Audre Lorde mluví především o ženské erotice, kterou odlišují od toho, co si pod sexualitou představuje patriarchální společnost. Ta, když již přitaká volné lásce, má podle svých kritiček tendence chápat ji spíše jako volnou směnu žen jakožto sexuálních objektů mezi muži. Chápou-li feministky erotiku jako něco osvobozujícího, pak proto, že si samy mohou určovat, co je erotická praxe – a zdůrazňují především „opomíjené“ formy erotiky, jako je erotika lesbická a autoerotika, i když většina z nich se nestaví negativně k heteroerotice. Podstatný rozdíl je i v tom, že erotika a sexualita pro ně neznamenají totéž. Erotikou se má na mysli vzájemné, nezištné uspokojení me-

^{6/} Dekonstruuji tak binární opozici maskulinita/femininita.

zi jedinci, které má mít i duchovní rozměr – jde o něco více než o orgasmus. Proto se feministky často staví proti těm formám sexuality, které jakoby měly mít za primární cíl sexuální uspokojení muže. A v neposlední řadě jde v erotické revoltě v pojetí feministek o individuální rozměr, hlubší společenské změny jsou až sekundárním důsledkem. Cílem je získat určitou individuální tvůrčí energii, která nám dovoluje odpoutat se od norem povinné heterosexuality.

V normách povinné heterosexuality totiž tkví i důvod, proč mnohé feministky sexualitu jako takovou odmítají, neboť si sexualitu spojují se znásilněním, a proto osvobození skrze ni nevěří.

Dekonstruktivistický přístup k problematice sexuálního násilí

I méně radikální feministky se shodnou na tom, že patriarchální společnost si pod sexualitou často, alespoň navenek představuje sexuální podřízení, či dokonce dobytí ženy mužem.⁷ Instituce povinné heterosexuality vyzývají ženy, aby byly milé, krásné apod., a tak se mohly stát *předmětem* mužské touhy.⁸ „Tělesná transformace směrem k přitažlivosti stále znamená, že ženu je potřebné *oslabit*, aby se stala sexuálně přitažlivou, a muži musí naopak sílu získat.“ [White 1998] Výsledkem je žena, která se sama těžko brání násilí. „Estetika ženskosti (femininity) například tím, že požaduje křehkost a nedostatek fyzické síly, produkuje ženská těla, která často nemohou nabídnout možnost odporu vůči fyzickému zneužití“ [Bartky 1993: 228].⁹ Požadavky na jakousi fyzickou, ale i duševní „přítulnost“ je třeba změnit. „Děvče, které vedeme k tomu, aby bylo milé, poslušné, přítulné, se mnohem snadněji stane obětí zneužívání než taková děvčata, která povzbuzujeme v jejich *svéhlavosti*, sebevědomí a schopnosti prosazovat svou vůli.“ [Dotyky 1997]

Ten, komu jde o změnu, musí usilovat o změnu diskursů – diskursů výchovy, diskursů módy atd. Z tohoto pohledu nejsou ženy oběťmi mužů, ale subjekty určitých diskursů, které produkují muži i ženy.

Mnohé současné autorky se dokonce domnívají, že tvrzení „ženy jsou mužskými oběťmi“, je kontraproduktivní, neboť ve svém důsledku „naturalizuje“ mužskou převahu nad ženami. Pokud je mužská nadvláda nad ženami považována za „danost“ spíše než za „historický a politický konstrukt“, slouží to „depolitizaci“ problému [Peterson 1992: 14]. To, co je považováno za přirozené (tedy dané) se jen velmi těžko stává předmětem (politické) změny. Proto se feministický dekonstruktivismus snaží zpochybňovat diskursivní

⁷ K sexuálnímu násilí pak může být jen krůček, zvláště jde-li o násilí ze strany známého člověka – a těch je většina. Například dle výzkumu Weisse a Zvěřiny mezi českými ženami z roku 1998 byla pouze jedna desetina původců sexuálního násilí obětí úplně neznámá [Weiss 2001].

⁸ Viz i spot, který probíhal v České televizi od léta 2001, upozorňující ženy, aby si pravidelně prováděly samovyšetření prsu. Proč? Neboť žena je „inspirací pro muže“...

⁹ I když diskursy vyzývající ženy k posilování těla jsou stále silnější, jde v nich o *bodybuilding*, jehož cílem nemá být ženské tělo silnější než mužské – tytéž výzvy jsou totiž směřovány i vůči mužům. Navíc „možnost odporu vůči fyzickému zneužití“ snižují i boty na vysokém podpatku či úzká sukně.

formace hovořící o přirozeném postavení ženy ve společnosti, vůči muži apod. Často jen skrze takovouto dekonstrukci je možná politika, je možná změna „naturalizovaných“ sociálních konstruktů.

Chápe-li se žena jako přirozená oběť muže, je pro ni jedním z mála řešení „uchýlit se“ pod moc zákonů (jako jsou zákony proti sexuálnímu obtěžování), pod moc státu, tedy znovu pod moc patriarchálních struktur. Tyto zákony na jednu stranu vytvářejí prostor, ve kterém ženy mohou získat větší místo k jednání – a v tom je jejich pozitivum – ale vyloučen není ani opačný efekt: posílení představy, že ženy mohou svobodně jednat jen pod ochranou patriarchálních struktur. Výsledkem může být opomíjení možnosti, že ženy „sdílející status oběti“ mohou samy *jednat* [Mohanty 1995]. A tím možná negativa nekončí. Sondra Farganis [1994] upozorňuje na to, že chceme-li sexualitu svázat legislativní regulací, de facto tím přispíváme k další kolonizaci životního světa [ibid.: 138] – mnohé ženy chtějí spojovat sex se zaměstnáním, mnohé ženy se chtějí (alespoň na oko) sexuálně podřizovat mužům, tyto ženy jsou pak feministkami „ignorovány nebo s politováním odsuzovány nebo oboji.“ [ibid.: 139]

Takovýto „katechismus útlu“ vede i ke stírání rozdílů mezi znásilněním, sexuálním násilím a sexuálním obtěžováním [Sommers in Paglia, Sommers 1994]. Christina Sommers popisuje, jak jí jedna americká studentka oblečená v minisukni vážně řekla, že právě „utrpěla miniznásilnění“. Problém spočíval v tom, že kolem ní šel kluk a řekl: „Hezký nohy.“ Jedna z oficiálních definic znásilnění používaná na amerických univerzitách říká: „Jakýkoli pohlavní styk bez vzájemné touhy je formou znásilnění. Kdokoli, kdo je psychicky nebo fyzicky nucen do sexuálního kontaktu při jakékoli příležitosti, je právě tak obětí jako osoba přepadená na ulici.“ [viz Hoff Sommers 1994] Takto se zločin znásilnění znicotňuje.

Na druhou stranu tyto feministky pochopily, že znásilnění je diskurs, že jde vlastně o sociální konstrukt. To, co je ve společnosti za znásilnění považováno, to znásilněním pro společnost i je. Znásilnění je otázkou jazyka. Je tedy nutno, aby ženy určité praktiky, které *považují* za znásilnění, i jako znásilnění *pojmenovávaly*. [Marcus 1992: 378] „To, na čem se tyto jazyky zakládají, nejsou ani reálná ani objektivní kritéria, ale politická rozhodnutí vyloučit jisté interpretace a perspektivy a privilegiť jiné.“ [ibid.] Jazyk se zde stává místem politického boje. „Jakmile jazyk chápeme v pojmech soupeřících diskursů, soupeřících způsobů, kterak zvýznamňovat svět, z čehož vyplývají odlišnosti v organizaci sociální moci, pak se jazyk stává důležitým místem politického boje.“ [Weedon 1994: 173]

To platí obecně i o diskurzech o sexuálním obtěžování a násilí. Feministky se skrze své praktiky pojmenovávání snaží z dříve „normálního“ chování udělat chování „deviantní“ [Farganis 1994: 126]. Ze sexuálního obtěžování má být sociální problém. „Muži a ženy vidí sexuální obtěžování odlišně, neboť, jak se tvrdí, muži je nevidí vůbec jako problém, dokud není jejich svět rekonstruován tak, aby jej tak viděli.“ [ibid.: 118] V tomto smyslu je sexuální obtěžování sociálním konstruktem. To podle Farganis [ibid.: 119] znamená: určité aktivity jsou pojmenovány, přivedeny do jazyka, ženské hnutí z nich vytváří *pojmy*, které se stávají součástí určitých diskursů, z těchto diskursů pak vyplývají určité praktiky, politické aktivity.

Chápeme-li něco jako sociální konstrukt, neznamená to, že nejde o věc reálnou. Právě naopak, některé problémy teprve tehdy, jsou-li zkonstruovány (zformulovány), stávají se

pro societu reálnými. Příkladem budiž problém domácího násilí, které do té doby, dokud byla manželka alespoň symbolicky chápána jako majetek muže či děti jako majetek rodičů, nebylo vůbec za násilí považováno.

O jazykovém uchopení sexuálního násilí mluví i Renee Heberle [1998]. Snaží se uplatnit pohled, který je alternativou k představě, že znásilnění je symbolem mužské nadvlády nad ženami. I ona je přesvědčena, že ženy musí znásilňování pojmenovávat, že ty, vůči nimž bylo sexuální násilí spácháno, musí vyprávět o svém utrpení, musí problematiku sexuálního násilí *personalizovat*. „Je třeba otevřeně hovořit o realitě sexuálního utrpení, aby se společnost přesvědčila o tom, že je skutečně znásilňující kulturou.“ Ovšem jde o cestu, jak sexuální násilí ve společnosti omezit? „Co když se ale tím, že na ženské utrpení reagujeme empatií a trváme na tom, že ‚se to může stát kterékoli z nás‘, podílíme na přidělování monolitické reality jinak fantazmatické, nelegitimní, a tedy křehké konstrukci maskulinní dominance, která je vnitřně protikladná a konfliktní?“ Co když ženy takto jen posilují mužskou dominanci, co když jde pak z mužů strach větší, než by si zasloužili? Co když může být výsledkem i to, že v konkrétních případech násilí se stává odpor na psychické úrovni těžší? Heberle se odvolává na teze Elaine Scarry, která se domnívá, že sexuální násilí je spíše příznakem nestability maskulinity než příznakem totality patriarchální moci. Co když znásilňují právě ti muži, kteří se žen vlastně bojí, ti, co nejsou schopni dosáhnout sexuálního styku se ženou po vzájemném souhlasu? „Co když sexuální násilí dokazuje spíše omezení patriarchátu,“ neboť diskursivní moc mužů nad ženami upadá? Pokud je tomu skutečně tak, a například Elaine Scarry se domnívá, že ano, „nepřetržité trvání na realitě anebo pravdivosti bolesti žen, používané jako politická strategie, která má nastolit změnu, může přispívat spíše k udržování reality maskulinní moci než k tomu, co se intuitivně a pochopitelně očekává, totiž že přinutí muže, aby přestali znásilňovat a bit ženy.“ Ženy proto do svých příběhů musí začlenit i „příběhy odporu“. Heberle to nazývá „dekonstruktivním vyprávěním“. Takovéto vyprávění má dekonstruovat „rodovou (gender) gramatiku násilí“ [Marcus 1992: 393], a tak narušovat ta očekávání, která násilníci mají. Marcus proto kritizuje literaturu, která ženám říká, že se mají vyhýbat „nebezpečným“ místům a případně se při znásilnění ani nebránit. Dle Heberle „k znásilněním dochází právě proto^{10/}, že obdobná literatura opakovaně popisuje ženy jako ve své podstatě znásilnitelné“. Marcus ženám doporučuje, aby znásilnění nechápaly jako čin „bez vnitřních struktur, ale s neodvratným koncem“, neboť pak se proti znásilnění těžko zasahuje, je to „téměř nemožné“ [cit. dle Heberle, *ibid.*]. Máme jej chápat spíše jako scénář – ten se totiž dá přepsat neočekávaným a tak efektivním chováním ženy, proti které je veden sexuální útok. „Když bité ženy v sebeobraně jednají násilně, je to něco nového. Vzniká příběh o nevinné ženě, která se stala obětí a která v iracionálním zoufalství vrací úder a zabíjí svého zneužívatele. Aby se zvýšila osvěta ohledně rozporů a trhlin v logice scénáře znásilnění a přispělo se tak k všeobecné dekonstrukci identifikace žen se sexuální bezbranností a mužů se sexuální mocí, je třeba podporovat zveřejňování příběhů úspěšné prevence a schopnosti odporu, které jsou *nejen* zoufalé a iracionální, ale spíše rozumné a nevyhnutelné.“ [Heberle, *ibid.*]

^{10/} Adekvátnější by zde bylo spíše „i proto“ než „právě proto“.

Heberle zároveň uznává, že nemusí jít o strategii, která by ženám v právním kontextu pomohla. „Právo vyžaduje, aby oběť byla obětí od začátku až do konce“, neboť „právo, aby zabezpečilo spravedlnost, potřebuje oběť“. Z toho dle ní vyplývá, že „právní systém nemůže být nikdy nápomocný při odstraňování sexuálního násilí, pouze při jeho usměrňování“. Proto je nutno hledat jiné strategie boje proti sexuálnímu násilí a nevolit alternativu „stoupající závislosti na právním systému“. Znovu tu zaznívá výzva, aby se ženy nespolehaly pouze na ochranné instituce patriarchalismu.

Problémem je, že většina sexuálního násilí probíhá mezi lidmi navzájem si známými, často příbuznými. Zde je tato strategie z osobních i psychických důvodů až na výjimky stěží uplatnitelná. Heberle se zabývá pouze vrškem ledovce, což neznamená, že je nutno její pohled odmítnout. Obsahuje důležité upozornění, které je aplikovatelné obecněji. Chápeme-li ženu primárně jako možnou oběť, dopředu ji tím sociálně i psychicky oslabujeme a útočníka posilujeme. Odpor můžeme ochromit, agresi zesílit, přičemž násilí odíváme do hávu přirozenosti – proč by muž nebyl násilný, když je to pro něj přirozené, jak se má žena bránit, když ji příroda postavila do role objektu násilí? Optikou takového diskursu se ze sexuálního násilí stává nutnost a ne svévolný akt. V tomto smyslu i námitka, že sexuální násilí je příliš reálné na to, aby mohlo být považováno za diskursivní praktiku, opomíjí skutečnost, že jeho realitu vidíme skrze určité diskursy. Ty nám na individuální i sociální úrovni umožňují k tomuto násilí zaujmout postoj a takto tuto realitu buď měnit, nebo neměnit.¹¹

Zpochybňování diskursů o kráse a mateřství

Ženy nelze vidět jako bezbranné oběti moci. I kdyby bylo jejich postavení vůči mužům podřízené, již tím, že by se podřizovaly, by mužskou moc aktivně reprodukovaly. Navíc i ženy přijímají diskursy, proti kterým se feministické hnutí staví. Na druhou stranu feministky mohou bojovat proti určitým diskursům právě proto, že nejsou pouhými oběťmi, ale spolutvůrkyněmi diskursů, které se jich dotýkají. Podívejme se na dva diskursy, proti kterým se ženy spíše nestavějí, ale přesto si je lze spojit s diskursy patriarchalismu – diskurs o krásné ženě a diskurs o mateřství.

Ženy většinou chtějí být krásné, přesto diskurs o kráse může být jednou z příčin ženských nesnází. Vedle toho, že žena může být snáze znásilnitelná, je to například problém mentální anorexie, který je dnes u chlapců zcela výjimečný. Jak v této souvislosti píše psychoterapeutka Ludmila Trapková [1999]: „Mužnost je ceněna v chlapeckém soupeřivém světě jako znak síly, a tak není u chlapců růst sekundárních pohlavních znaků prožíván úzkostně. Nejsou vystaveni žádostivým pohledům a devalvujícím poznámkám se sexuálním podtextem v takové míře, jako je tomu u dívek.“ Mnohé feministky se proto domnívají, že i problematiku anorexie lze chápat jako politický problém, neboť je do značné míry způsoben převládajícími mocenskými diskursy, které velebí krásnou a (tedy) štíhlou že-

^{11/} To se týká jakéhokoli násilí, nejen sexuálního. Například některé formy násilí rodičů vůči dětem bývají vnímány jako přirozené – to velmi redukuje debatu o těchto formách násilí.

nu, a tak touha po zhubnutí může být chápána jako výsledek určité formy represe.¹² Podle Sandry Bartky žijeme v benthamovském Panoptikonu¹³, v „režimu institucionalizované heterosexuality“. Ve vědomí většiny žen sídlí „panoptikální mužský fajnšmekr“. Ženy „neustále stojí před jeho pohledem a jeho soudem, (...) prožívají své tělo jako viděné anonymním patriarchálním Jiným.“ [Bartky, 1993: 228] Žena neustále žije v „nekonečném dozoru nad sebou samotnou“ [ibid.: 230]. Foucaultovými slovy jde o „stav vědomé a permanentní viditelnosti, která zajišťuje automatické fungování moci.“ [cit. dle Bartky, ibid.]

V tomto smyslu má tělo „status obrazu“. „Obraz“ se ženě jeví jako místo, kterého se nemůže vzdát, které imaginárně „obývá“ a které se jí zároveň stává místem útlaku, vězením, odkud by chtěla odejít. „Obraz“ je garantem její imaginované identity, kterou zároveň zpochybňuje i odmítá.“ [Eiblmayr 1997] Tělo se tak může stát místem boje a rezistence, přestane-li její žena zobrazovat tak, jak očekávají diskursy povinné heterosexuality.

Problémem je, že diskursy o kráse se skrývají za diskursy jiné. Je-li holení v podpaždí prezentováno jako záležitost hygienická a až poté estetická, je tato záležitost medikalizována a je těžké se jí postavit.¹⁴ Je zajímavé, že totéž neplatí pro muže. Když jsem se v rámci semináře zeptal, je-li nehygienické, neholím-li se v podpaždí, nesmyslnost této otázky (v rámci stávajících diskursů) se ukázala sama, nebylo již třeba odpovědi. Nabízí se hypotéza, že v našem podvědomí funguje představa, že žena jakožto (potencionální) rodička má povinnost více dbát o čistotu (respektive o to, co si pod čistotou představují dominantní diskursy) než muž.

Diskurs o mateřství je dalším ambivalentním diskursem. Automaticky spojuje ženu s matkou.¹⁵ Skrze psychologický a medicínský diskurs je ženské tělo daleko více kontrolováno než tělo mužské. Podle feministek inspirujících se Foucaultem jde o typický příklad moci, která produkuje určitý typ těl (tentokrát tělo mateřské¹⁶). Navíc být matkou se považuje za něco přirozeného, a tak ani diskursy spojené s mateřstvím se nepovažují za diskursy mocenské [viz např. Butler 1990: 92] či patriarchální. Ovšem právě skrze tuto „při-

^{12/} Štíhlosti lze sice vedle hubnutí dosáhnout i pravidelným cvičením a posilováním. Tyto fitness aktivity ovšem bývají spojeny se speciálními stravovacími programy, od kterých může být krůček k mentálním poruchám typu anorexie či bulimie.

^{13/} Panoptikon je projekt ideálního vězení, který vypracoval Jeremy Bentham. Je to budova ve tvaru kruhu. V okruží jsou jednotlivé cely, uvnitř ve středu okruží pak samostatná strážní věž. Okna každé cely jsou umístěna směrem k strážní věži. Vše je konstruováno tak, aby strážé mohly pozorovat vnitřek jakékoli cely, aniž by byly samy pozorovány. Cíl byl „humanistický“, vězni, kteří netuší, kdy jsou a kdy nejsou pozorováni, se naučí „náležitě“ chovat za jakékoli situace (tedy nejen v momentě, kdy vědí, že je někdo sleduje) a mohou tak být opětovně integrováni do společnosti. Více viz Michel Foucault: *Dohlížet a trestat* či Zygmunt Bauman: *Úvahy o postmoderní době* – oba autoři přenášejí model dozoru v Panoptikonu na celou moderní společnost.

^{14/} Viz například článek Pavly Skurovcové *Čtyřicet procent českých žen zanedbává depilaci*, který vyšel v příloze *Lidových novin Zdraví* a záležitost hygienickou a módní neustále směšuje.

^{15/} Deskripce se tu mění v preskripci: ženské pohlaví je schopno plodit děti, to znamená, že ženský rod (gender) musí rodit děti.

^{16/} Zde si nelze nepovšimnout, že diskurs krásy, který například volá po úzkých bocích, je v protikladu s diskursem mateřského těla. Úzké boky porod rozhodně neulehčují. Díky tomu lze znovu mo-

rozenost“ je na ženy vyvíjen tlak. Aby dostály přirozenosti, nesmi se chovat nepřirozeně, přičemž nepřirozené a přirozené je konstruováno medicínsko-biologickými a sociálně-psychologickými vědami [P. Nicholson 1993: 204]. Žena/matka je tak neustále pod dohledem. V těhotenství ji medicínský diskurs jednou přikazuje co největší klid, jindy doporučuje pravidelné cvičení. Cíl je vždy tentýž: přirozený vývoj plodu. Psychologie jednu dobu předepisuje správné matce výchovu až vojenskou. „Měj stále na mysli, že staré přísloví o ohýbání stromku v mládí platí zvláště v péči o kojence.“ [Klimová-Fügnerová 1966: 107] Matka se s dítětem rozhodně nemá přehnaně mazlit. „Při výchově především potřebujeme kázeň.“ [ibid.: 102] A když dítě pláče? Vždyť si tak přirozeně posiluje plíce. Jindy se matce doporučuje mazlit se s dítětem pro jeho zdárný a přirozený vývoj snad i proti jeho vůli. Plíce se přirozeně vyvinou i bez pláče. Ovšem podobně může působit i diskurs o „přirozeném“ porodu, který se ozývá ze stran ženských hnutí. Je-li tu „přirozené“ postaveno proti „umělému“ – v tomto případě klasickému nemocničnímu porodu vleže – znovu může být žena postavena do situace, kdy nemá na výběr, chce-li být „správnou“ matkou.

Zde již nejde o to, doporučují-li tyto diskursy ženám špatně nebo dobře, ale o to, že žena je pod neustálým dohledem. Je omezena její možnost volit, neboť nemá jít o volbu morální, ale o volbu na základě vědy a přirozenosti – možnost volby je tak dopředu omezena a navíc, zvolí-li žena jinak, než ji říká věda a přirozenost, bývá její chování posuzováno i z hlediska morálky – jako nemorální. Věda tu přikazuje morální jednání. V tomto smyslu je účinnost dohledu dovedena téměř do dokonalosti – i v tom, že roli dozoru plní i ženy.

S diskursem o mateřství jsou spojeny také tzv. nové reprodukční technologie a praktiky, jako je ultrazvuk, monitorování plodu, amniocentéza, prenatální testovací procedury, oplodnění in vitro, umělé oplodnění dárce, přenášení embrya, možnost náhradních rodičů atd. Podle Jany Sawicki [1993: 394–396] lze tyto technologie vidět jako foucaultovské „disciplinační technologie“. Díky jim mohou být vytvářeny „nové normy zdravého a zodpovědného mateřství“ a zároveň i nové druhy abnormality a deviace. Například i po neplodné ženě může její okolí požadovat, aby se stala matkou, a pokud to odmítá, může být prohlášena za nenormální, protože nechce naplnit své přirozené poslání. Tvoří se tak nové ženské subjekty, ale i nová místa odporu a boje o moc.

Jana Sawicki ovšem dodává, že foucaultovské pojetí moci neříká, že moc máme chápat jako něco nutně negativního. „Pokud tvrdíme, že nové reprodukční technologie ‚produkuji‘ problémy a touhy a tím přispívají k další medikalizaci mateřských těl, neznamená to, že tyto problémy (např. neplodnost) nepovažujeme za reálné, že experti jsou šarlatáni a že ti, kteří vyhledávají jejich rady, jsou oslepeni ideologií medicínské vědy. Nechceme říci, že to bylo lepší před tím, než se tyto technologie objevily. Jde o snahu připomenout, že část přitažlivosti nových technologií spočívá v tom, že mnohé ženy je vnímají jako něco, co jim dává nové možnosti. (...) mluvíme-li o nich jako o disciplinačních technologiích, osvětluje to jejich kontrolní funkci. Nicméně tato kontrola se neuskutečňuje primárně skr-

censky uchopit ženské tělo. Vyvíjejí se určité praktiky, které umožňují porod i ženám s úzkými boky. Porod se tak stále více dostává do rukou expertů a jejich diskursů. Žena se stále více skrze tyto diskursy stává objektem expertních praktik a dozoru.

ze násilí či donucování, ale spíše skrze tvorbu nových norem mateřství, upevňováním ženských identit jako identit mateřských a nabídkou specifických prostředků řešení.“ [Sawicki, *ibid.*: 395] Nové reprodukční technologie mohou být i cestou, která zpochybňovat přijaté vzorce chování. Například lesbičky mohou otěhotnět, aniž by musely podstoupit tradiční oplodňovací rituál [Farganis 1994: 90]. I na nové reprodukční technologie je třeba se dívat z pohledu konkrétní ženy v konkrétní situaci.

Nejde o to vytvořit v ženách pocit, že proti stávajícím podobám diskursů mají povinnost bojovat. Jde o to ukázat, že tyto diskursy se často tváří jako něco daného a nevyhnutelného (přírozeného), co lze jen přijmout, a ne jako něco, co lze aktivně měnit. V tomto smyslu nemá být cílem vytvořit nějakou protipravdu, ale nabídnout alternativní pohled, pokusit se rozšířit možnost volby.¹⁷

Závěr

Podíváme-li se na to, zdali uvedené přístupy a názory jsou akceptovatelné, aplikovatelné a účinné v praxi, odpověď nemůže být jednoznačná. I postoje, které se jeví jako seberadikálnější a sebenepochopitelnější mohou být po určité společenské diskusi akceptovány významnou částí společnosti. Samotného mne překvapilo, jaké sexistické poznámky ze stran mužů se objevují v první řadě amerického sci-fi seriálu *Star Trek* z konce 60. let. Kapitán dává najevo, jak ho rozčilují ženy na můstku jeho kosmické lodi, kormidelník nazývá psycholožku „mrazákem“, neboť její chování vůči mužům se mu po zhruba minutovém kontaktu jeví příliš chladné – obojí veřejně a ve službě. To je dnes věc nemožná (alespoň v amerických seriálech).

Vyvíjí se i pohled na vhodnou obranu před sexuálním násilím. V novějších příručkách policejní odborníci doporučují, že žena se má v případě sexuálního útoku pokusit vyvinout maximální možnou obranu a způsobit pachateli co nejvíce škody v co nejkratším čase [viz Weiss 2001].

Jednou z cest, jak společenskou diskusi nastartovat, je jednat jinak, než dominantní sociální normy nařizují či očekávají. V tomto smyslu je pro sociální hnutí irelevantní ptát se na akceptovatelnost svých širších strategií, pokud tyto strategie společenskou debatu přímo neochromují a neohrožují. Je zřejmé, že většina strategií nevede k okamžitému úspěchu – chovat se neskryvaně eroticky a zároveň lesbicky či odmítat dominantní diskursy o mateřství znamená riskovat větší či menší šikanu ze strany významné části společnosti, zabít násilníka znamená riskovat i svou vlastní svobodu. Prvním krokem nemusí být „léčit“ společnost šokovou terapií, bylo-li by v jejím rámci ohroženo žití terapeutovo, ale přesvědčit co největší počet těch, pro které jsou dané společenské praktiky nepřijatelné nebo omezující, že na tyto praktiky lze pohlížet jinak, než činí širší společnost, a na základě tohoto pohledu i jednat – jde zde o určitou aktivistickou dekonstrukci, v rámci které vidí-

^{17/} Odmítání některých diskursů o mateřství může v případě těhotné ženy vést k ohrožení zdraví či života plodu. To zajisté není cílem dekonstrukčních strategií, těm jde o to odmítnout určité formy dohledu nad ženou, i když právě v případě těhotenství se může zdát, že určitá forma společenského dozoru je nutná.

me kriticky normy heterosexuality, chápeme sexuální násilí jako nutný důsledek deklarované mužské převahy nad ženou, držíme si odstup od určitých požadavků módy i vědy apod. Takto může jednat nejen žena, ale i muž – pokud je přesvědčen, že je to (pro něj) prospěšné.

Jedinec, který chce změnu, o ni musí i sám usilovat. Je-li v mocensky nerovnovážném postavení, musí si uvědomit, že tuto nerovnováhu reprodukuje i on tím, že se podřizuje. V tomto smyslu lze odpor vůči dominantním diskursům patriarchy chápat jako individuální záležitost.¹⁸ Nelíbí-li se mi určité normy a hodnoty v praxi, mám možnost je „dekonstruovat“ – ukázat, v čem mi fakticky škodí či mne omezují, proč je nemohu či nemusím akceptovat a jak se mohu chovat jinak. Strategie uvedené v této stati lze číst jako návod a inspiraci nabízené určitými proudy feministického hnutí, které jedinec nemusí přijmout, nepovažuje-li je za vhodné ve své situaci. Nachází-li se ale v poměrech, které mu nevyhovují, již jen otevření debaty o tomto problému mu může pomoci.

Problém lze řešit tehdy, je-li na něj společnost upozorněna. To se může dít individuální cestou – odporem vůči diskursům, které mne omezují, či mne dokonce ohrožují, odmítnutím moci různých panoptikálních institucí. Úloha sociálního hnutí spočívá v tom, že nabízí individuálnímu odporu teoretické ospravedlnění či odůvodnění. Dává jedinci do rukou argumenty a je na něm, jestli je přijme či použije.

Slovy Rona Eyermana a Andrewa Jamisona v práci *Social Movements: A Cognitive Approach* [1991] sociální hnutí jakožto „kognitivní praxe“ zpochybňují dominantní významové systémy nebo symboly současného každodenního života, jsou „jednou velkou sociální inovací“ [ibid.: 58], „producentem vědění“ [ibid.: 59], který primárně na kognitivní úrovni „vytváří veřejný prostor, jenž dříve neexistoval“ [ibid.: 60], jsou „oponenty etablovaných vzorů myšlení“ [ibid.: 62].

Postavit se na odpor, bránit identitu, která mi vyhovuje, je snazší, nejsem-li osamocen, mám-li se o co opřít. V tom je i smysl strategií zmíněných v této stati.

MARTIN FAFEJTA působí jako odborný asistent na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. Svou dizertační práci obhájenu v roce 2000 věnoval feministické politice a postmodernímu myšlení. V současnosti přednáší kursy věnující se sociologii politiky, politickému myšlení a sociální filozofii s důrazem na současné sociální ideologie.

^{18/} Společností zde míním tzv. otevřenou společnost, která je relativně svobodná a jedinec v ní má k dispozici teoreticky neomezenou škálu jednání v tom smyslu, že sám může vymýšlet a aplikovat nové vzorce chování. Pokud se tato společnost vůči němu chová uzavřeně, může se snažit o dekonstrukci tohoto chování, v rámci které ukáže rozpor mezi deklarovanou otevřeností, které sama společnost věří, a její faktickou uzavřeností – viz například hnutí lesbiček a gayů. Možná je ovšem i jiná možnost – vzájemná uzavřenost, jakýsi stav „studené války“ mezi dvěma částmi společnosti. V České republice jde do určité míry o problém vztahu Romů a Neromů. Možnosti romské lesbické ženy jsou omezenější a je otázkou, nakolik jsou strategie uváděné ve stati pro ni použitelné.

Literatura

- Bartky, Sandra 1993. „Foucault, Femininity and the Modernisation of Patriarchal Power“. In Jackson, Stevi et al. (eds.)
- Bauman, Zygmunt 1995. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bourdieu, Pierre 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Braidotti, Rosi (1996): *Cyberfeminism with a difference*,
http://www.let.ruu.nl/womens_studies/rosi/cyberfem.htm, prohlíženo v květnu 1999
- Burmeister, Heidi, Sonja Schelper 1996. „Porušení normy prináša slobodu“. *Aspekt* (1): 53–55.
- Butler, Judith 1990. *Gender Trouble*. London: Routledge
- Cixous, Hélène 1976. „The Laugh of the Medusa“. *Sings*, Summer: 245–287.
- Daučíková, Anna 1996. „Rozhovor Aspektu“. *Aspekt* (1): 113–119.
- „Dotyky nie sú na rozkaz“ 1997. *Aspekt* (3): 300–301.
- Eiblmayr, Silvia 1997. „Žena jako obraz“. *Aspekt* (3): 93–103.
- Eyerman, Ron a Jamison, Andrew 1991. *Social Movements: A Cognitive Approach*. Cambridge: Polity Press.
- Farganis, Sondra 1994. *Situating Feminism*. Thousand Oaks: SAGE.
- Foucault, Michel 1980. *The History of Sexuality*, Volume I: An Introduction. New York: Vintage.
- Foucault, Michel 2000. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin.
- Friedan, Betty 1992. *The Feminine Mystique*. New York: Penguin Books.
- Gössmann, Elisabeth 1996. „Slovník“. *Aspekt* (1): 144–145.
- Griffin, Kate 1996. „Lesbické materstvo“. *Aspekt* (1): 178–180.
- Grondin, Jean 1998. „Derridova definice dekonstrukce“. *Kritický sborník* 2–3: 43–50.
- Heberle, Renee 1998. „Dekonstruktivne stratégie a hnutie proti sexuálnému násiliu“. *Aspekt* 1: 211–217.
- Hoff Sommers, Christina (1994): *Researching the „Rape Culture“ of America; An Investigation of Feminist Claims about Rape*, <http://www.leaderu.com/real/ri9502/sommers.html>, prohlíženo v dubnu 2002.
- Jackson, Stevi et al. (eds.) 1993. *Women's Studies; A Reader*. London and New York: Harvester Wheatsheaf.
- Kerneck, Barbara 1996. „O Jevgeniji Debrjanskej“. *Aspekt* 1: 170–172.
- Klimová-Fügenerová, Mirka 1966. *Naše dítě*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství.
- Lorde, Audre 1996. „Využití erotiky: erotika jako potenciál“. *Aspek* 1: 57–59.
- Marcus, Sharon 1992. „Fighting Bodies, Fighting Words: A Theory and Politics of Rape Prevention“. In Butler, Judith, Joan W. Scott (eds.), *Feminist Theorize the Political*. London: Routledge.
- Mohanty, Chandra Talpade 1995. „Feminist Encounters: Locating the Politics of Experience“. In Nicholson, Linda, Steven Seidman (eds.), *Social Postmodernism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nicholson, Paula 1993. „Motherhood and Women's Lives“. In Richardson, Diane, Victoria Robinson (eds.), *Introducing Women's Studies*. London: MacMillan.

- Paglia, Camille, Christina Sommers 1994. *Has Feminism Gone Too Far?*, <http://www.vix.com/menmag/paglsomm.html>, prohlíženo v dubnu 2002
- Peterson, V. Spike (ed.) 1992. *Gendered States*. Boulder and London: Lynne Rienner Publishers.
- Radicalesbians 1996. „Ženou identifikovaná žena“. *Aspekt* 1: 69–72.
- Sawicki, Jana 1993. „Disciplinary Mothers: Feminism and the New Reproductive Technologies“. In Jakson, Stevi et al. (eds.).
- Sichtermann, Marie 1996. „Lesby a heterosexuálky – dotyky plné obáv“. *Aspekt* 1: 55–56.
- Skurovcová, Pavla 2000. „Čtyřicet procent českých žen zanedbává depilaci“. *Lidové noviny*, příloha Zdraví, 27. 6.
- Trapková, Ludmila 1999. „Poruchy příjmu potravy souvisejí se vztahem mezi mužem a ženou“. *Lidové noviny*, příloha Zdraví, 5. 1.
- Weedon, Chris 1994. „Feminism and the Principles of Poststructuralism“. In Storey, John (ed.), *Cultural Theory and Popular Culture*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Weiss, Petr 2001. „Viktimologické aspekty sexuální delikvence“. *Československá psychologie*, 4: 302–310.
- White, Susan 1998. „Rozseknutá kůže: Ženské působení a mrzačení tela vo filmovej rozprávke Malá morská panna“. *Aspekt* 1: 262–288
- Wittig, Monique 1993. „One Is Not Born a Woman“. In Jackson, Stevi et al. (eds.).

Stáří v populárně naučné literatuře – interpretativní analýza

LUCIE EHRENBARGEROVÁ*

Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Brno

Aging in Educational Literature for the Elderly – An Interpretative Analysis

Abstract: This article deals with the presentation of old age in the educational literature for the elderly published in the Czech Republic after the year 1995. The educational type of literature is specified as covering handbooks that propose individual strategies and recommend a specific life-style for old age. The theoretical part of the study presents aging as an individual as well as societal experience, which must be understood in a new social and cultural context. The interpretative analysis looks at the themes of general life style, health and disease, and sexuality. These themes were discussed in the analysed literature on the basis of arguments about the possibility to affect the process of individual aging, with an emphasis on self-responsibility and health maintenance. Educational literature for elderly people represents a type of social acquisition, which is intended to help people achieve the ideal of a new type of aging.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2002, Vol. 38, No. 5: 607–619

Sociální fenomén stárnutí společnosti, téměř celosvětově rostoucí počet lidí ve vyšším věku, se odehrává na pozadí širších společenských i kulturních změn. Tyto fenomény se vzájemně ovlivňují a zasahují i dílčí oblasti sociálního života, jako například postoje vůči stáří nebo i zcela konkrétní oblasti, jako je způsob prezentace stáří v populárně naučné literatuře pro seniory. V této stati chápu populárně naučnou literaturu pro seniory jako učebnice životního stylu pro jedince ve vyšším věku, tj. tematicky i formálně pestré publikace (příručky) nabízející konkrétní návody a strategie pro zvládání procesu individuálního stárnutí člověka. Formou interpretativní analýzy se pokusím o ilustraci nových sociálně-filozofických proudů a jejich účinků na prezentaci fenoménu životního stylu, zdraví, nemoci a sexuality ve vyšším věku v literatuře cílené na čtenáře – seniory.

Masová diskuse o stáří jako multidimenzionálním společenském konstruktu byla umožněna teprve diferenciací jednotlivých částí životního cyklu a rozvojem sociálního státu. „Objev stáří jako sociálního a medicínského problému koincidoval s tím, co lze považovat za konečnou fázi vývoje modernity v západních společnostech“ [Phillipson 1998: 31], tj. jako záležitost několika posledních desetiletí 20. století [Erikson 1999; Možný, Rabušic 1998]. Někteří autoři tuto pozdní fázi moderny již hodnotí jako postmodernu¹, respektive jako postmaterialismus [Inglehart 1977].

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Lucie Ehrenbergerová, nám. Svobody 88, 664 42 Modřice; e-mail: 11638@mail.muni.cz.

¹ Koncept postmoderny v této práci chápu nejčastěji jako specifickou charakteristiku konzumní kultury, ve smyslu úvah Lipovetského [1993] o životním stylu bohatých západních společností.

A tak zatímco modernita v souladu s trendy rozvoje biomedicíny a sociálního státu chápe stárnutí jako ideu a praxi medicíny a ekonomicko-sociálního zajištění, postmoderna se obrací ke kategoriím jako individualizace, rozmanitost, kvalita života, hledání nových životních stylů [Phillipson 1998]. Dle Lipovetského [1993] toto klima vytváří pružnou společnost založenou na informacích, kultu přirozenosti, srdečnosti, sexu, humoru a na ohledu k „lidským faktorům“. Ego, jeho absolutní svoboda a právo být sám sebou je povýšeno na základní hodnotu společnosti individualistických ideologií. Tolerantní, ale zároveň nestabilní narcistická individualita (pro tuto kulturu tak typická) v sobě snoubí koncentraci na emoční seberealizaci, dychtivost po mládí, sportu, rytmu i zvláštní zaujetí pro lidské vztahy. „Narcis se více než kdy jindy vyznačuje subjektivní *prací* na sobě samém“ [Lipovetsky, 1993: 263] s cílem kultivovat život, jehož centrem se stalo *tělo*.

Proces personalizace na tělo nahlíží jako na svébytnou entitu obdařenou specifickými charakteristikami, hodnou zvláštního zacházení. Kultura osobnosti nabízí subjektivizovanému tělu mnohé výhody za účelem dosažení celkové psychosomatické pohody. „Zaslouží osvobození, nebo dokonce revoluci, a to samozřejmě nejen sexuální, ale i estetickou, dietetickou, zdravotní atd. pod vedením ‚direktivních vzorů‘“ [Lipovetsky 1993: 77–78], které jim společenská kultura zprostředkovává v příručkách životního stylu, v nadšení pro zdravou výživu a kultivaci psýché. Masovost této svého druhu hědonistické, individualistické životní teorie i praxe poměrně silně ovlivňuje percepci stáří jako části životního cyklu. Stáří se již neváže na věk, ale na kvalitu života, a spolu s rétorikou výkonnosti preferující mládí a střední věk vzniká pro tuto životní etapu poměrně nestandardní prostředí. Je postaveno do dichotomie vůči favorizovanému a sociálně replikovanému kultu mládí. Je vnímáno jako patologie normálního života, který je určován pracovní sférou, neboť mění dosavadní životní styl a vzbuzuje pocity úzkosti, nezřídka asociované s představou vězení, které nás drží v zajetí [Abeln, Kner 1995].

Aplikace hodnot a preferencí postmoderního životního stylu ovlivnila obecná očekávání kladená na stáří. Stáří má být přesně a zodpovědně připravenou fází života, a to podle nejlepší možné strategie a s použitím co možná největšího objemu informací, na základě kterých je možné si relativně svobodně vybrat mezi jednotlivými alternativními přístupy a životními styly. Ten správný životní styl ve stáří (tj. výživa, pohyb, spánek, hygiena apod.) by měl především splňovat všechny požadavky pro udržení zdraví, které je hlavní determinantou kvalitního života. Za klíčovou je považována strategie sociálního povzbuzování (*empowerment*). Jejím cílem je podpora rozvoje osobnosti a emancipace stáří, umožňující odbourat některé tradiční role, např. roli pečovatelskou, nebo často diskutovanou roli „nemít už žádnou roli“ [Haškovcová 1989; Pacovský 1997]. Důchodový věk, často zcela mylně asociovaný se stářím, by měl být prostorem pro „užívání si“, plnění dávných plánů a snů.

Zodpovědnost za život prožítý ve stáří se značně individualizuje. Každý nyní drží kvalitu svého života ve svých rukou a to, jak prožije jeho závěrečnou etapu, záleží do značné míry na něm samotném. Ve skutečnosti je taková možnost velmi relativní a omezená, ale právě *zdání* ovlivnitelnosti života a jeho kvality je jednou z nejvýraznějších charakteristik tohoto nového étosu. Jeho konečným produktem je diskuse o *novém typu stárnutí*, charakterizovaném zaměřením na kvalitu života a hledání alternativních životních stylů.

Lze se domnívat, že tyto nové formy stárnutí mohou generovat pozitivnější sociální obraz starších lidí, čímž pomáhají nahradit existující, obvykle spíše negativní, stereotypy. Není však tento nový typ stárnutí jen vznešeným ideálem, v praxi stěží dosažitelným vzorem? Erikson [1999] tvrdí, že narůstající počet starších lidí reprezentuje spíše „masu starých“ než „elitu seniorů“. Obvykle jsou tyto „nové formy“ představovány jen omezeným počtem starších, majetnějších a zdravých lidí, kteří běžně překračují existující konvence a stereotypy ohledně věku². Pro většinu starých lidí mohou naopak v průběhu stárnutí problémy narůstat, zvláště když dříve relativně stabilní tradiční instituce jsou rozbity a jejich alternativy, jako například sociální stát, selhávají. A to i ve společnostech, které pociťují důsledky svého stárnutí již jako velmi aktuální a ve kterých je kulturní i společenský postmodernismus ukotven pevněji než jinde [Phillipson 1998].

Ať již tedy chápeme stárnutí jako čistě individuální bio-sociální zkušenost, nebo jako společenský proces, způsob jeho vnímání ovlivňují podobné filozofické a kulturní tendence. Na jedné straně je to konzumerismus a silná ekonomizace všech stránek stárnutí, a na straně druhé důraz na nové neekonomické hodnoty kvalitního života. Tyto směry se projevují i v populárně naučné literatuře pro seniory, která vzniká jako odpověď na sociální klima stárnoucích společností.

Metodologie

Populárně naučná literatura komplexně pojednávající o životním stylu ve stáří je na českém knižním trhu poměrně dobře zastoupena. Výběr jednotek pro analýzu jsem omezila na knižní produkci mezi rokem 1995 a začátkem roku 2001. Základní charakteristika knih je v tabulce 1.³

Tabulka 1. Přehled analyzovaných knih

autor	název	rok vyd.	1. rok vyd.	profese autora	počet stran	nakladatel
Šipr, K.	Jak zdravě stárnout	1997	1997	lékař	118	Gloria
Vollmerová, H.	Když člověk přichází do let	1997	1993	lékař	178	Ivo Železný
Dessaint, M.	Nezačínajte stárnout	1999	1997	psycholog	231	Portál
Bortz, W.	Zdravě a úspěšně až do přirozené stovky	1995	1991	lékař	257	Alternativa
Gregor, O.	Muži nestárnou? Ale ženy žijí déle	1998	1998	lékař	124	Delta Macek
kolektiv aut.	Jak zůstat mladý	1998	1993	-	187	Motto
Mahoney, D.	Moderní příručka dlouhověkosti	2000	1998	lékař	183	Academia
Fišer, Z.C.	Plný život ve stáří	1999	1999	učitel	191	Karmelitánské

² Takto vymezená skupina bývá někdy nazývána akronymem *The Woopies: Well Off Older People* (zámožní staří lidé) [viz např. Mullan, 2002].

³ Pro přehlednost textu uvádím dále citace těchto autorů pouze označením jména a strany citace.

Text jsem analyzovala interpretativními postupy podle Kronick [1997], a to zvláště s ohledem na její doporučení pro práci se samotným textem a významem (*meaning*), tedy nikoliv hledání reprezentativity nebo účinku na čtenáře (*significance*). V této stati jsem se zaměřila především na téma pojetí vztahu tělesného a duševního a témata zdraví a sexuality. Jedná se o témata nejčastěji diskutovaná na stránkách analyzované populárně naučné literatury pro seniory a specificky vyhraněná.⁴

V souladu s logikou kvalitativního výzkumu jsem nepoužívala předpřipravené kategorie, ale naopak jsem hledala otázky, na které texty přinášejí odpověď. Je však velmi pravděpodobné, že ani při vší snaze o metodologickou čistotu a průhlednost postupů nelze splnit všechny přísné nároky na reliabilitu. Interpretaci lze spíše považovat za svébytný „příběh“ zdraví, kvality života a sexuality ve světě textu seniorské literatury, jehož konstrukční a interpretační postupy jsou validizovány použitím sekundární sociologické literatury. Validizace je přirozenou a splývající součástí samotného textu práce.

Témata

1. Stáří, tělo a duše

Analyzované publikace typu příruček mají za cíl prezentovat normu, atraktivní ideál správného stárnutí. Je-li stáří často a mylně asociováno se stereotypem nemoci a nemohoucnosti, museli autoři a autorky příruček najít způsob, jak se s takovými stereotypy vyrovnat. Použili strategii, která minimalizovala popis nežádoucích negativních projevů a maximalizovala popis pozitivních projevů stáří. Strategii, která alespoň rétoricky potlačila důsledky fyziologické involuce a zvýraznila plody duševního zrání. Výsledným efektem se stala platforma, na které se tělesné a duševní setkávají, kde je stav těla dán stavem duše a naopak. „Protiklad mezi tělem a duchem vymizel jako všechny ostatní velké protiklady“ [Lipovetsky 1993: 77].

Abych uměl stárnout, musí moje duše zvítězit nad mým tělem! [Fišer: 15]

Stejně jako úsloví „zdravý duch ve zdravém těle“ platí i „zdravé tělo skrze zdravého ducha.“ [Dessaintová: 67].

Toto vyvážení, nebo lépe řečeno překlenutí, rozdílu mezi tělesným a duševním umožnilo prezentovat fyzickou involuci nikoliv jako nevyhnutelnou a totální, ale jako účinně ovlivnitelnou

Každý z nás má možnost o celé roky urychlit nebo zpomalit své biologické stárnutí. A ještě více než biologické stáří lze oddálit stáří psychické. [Vollmerová: 24]

a lehce nahraditelnou psychologickým a emočním ustálením, vedoucím ke zúročení navrstvené životní empirie:

Vysoký věk má mnoho výhod a moudrost, získaná životní zkušeností, je mezi nimi na předním místě. [Bortz: 42]

Detektivové Agathy Christie dokazují, že „práce mozků“ starších lidí je efektivnější než „práce nohou“ těch mladších. [Vollmerová: 144]

⁴ Téma sexuality se vyznačovalo specifickými rysy: nejvýrazněji vyčleněním ve speciální kapitole a autory výslovně zdůrazněnou charakteristikou „často tabuizované téma“.

Aby autoři tyto teze podpořili, uvádějí v dalším textu seznam osobností, obvykle intelektuálů a umělců, které byly ještě ve vysokém věku aktivní. Dotváří touto strategií kontrast „mýtu o naději“ ve společnostech, ve kterých chybí pozitivní model stáří [viz např. Haškovcová 1989].⁵

Většina z analyzovaných knih se v dalším textu věnuje především zdravotní prevenci, tedy kultivaci těla. Čtenáři jsou nabádáni k „údržbě svého těla“, jehož fungování je předpokladem duševního růstu, a tedy poslední radosti, kterou s sebou stáří přináší. Kopírují tak širší společenskou tendenci, kterou bylo tělo povzneseno na předmět uctívání a začalo být ztotožňováno s člověkem jako subjektem. Jako takové má totiž právo na neustálou péči, neboť stárnutí a „fyzická“ sešlost se považuje za něco hanebného [Lipovetsky 1993]. Jeho stav nabývá na nesmírné důležitosti, protože je to právě zosobněné tělo, které je veřejně prezentováno.

Duševní růst, který má vyvážit negativní důsledky fyziologického stárnutí, uvádějí autoři do závislosti na volní aktivitě každého jedince.

Úbytek intelektuálních schopností (podobně jako sexuální zdatnosti, hustoty kostí a další údajné změny způsobené stářím) není důsledkem stárnutí či nemoci, ale spíše nečinnosti.

Všechny strojky se musí natahovat. [Bortz: 163]

V textech se tvrdí: stáří je změna, je ale součástí života a vaše životní strategie by měla obsahovat i složku jejího zvládnání. Snaží se proto seniory mobilizovat k aktivnímu přístupu k životu na základě zdůraznění tří charakteristik stárnutí: jeho *ovlivnitelnosti* a z toho plynoucí individuální *zodpovědnosti*, která je ovšem nárokovatelná pouze za předpokladu udržení jisté míry *samostatnosti*.

Základní tezí, bez níž by publikace o životním stylu ztratily své opodstatnění, je ovlivnitelnost procesu stárnutí, možnost jej oddálit nebo zpomalit. *Nikdo z nás není schopen zastavit stárnutí, ale nemusíme se stát starými*, říká Mahoney (str. 27). Technicky se tato odvěká touha blíží svému naplnění v pokroku medicíny. Byla to však individualizace a sekularizace, která vložila jedinci život do rukou a zavázala jej k jeho zodpovědnému správce. V analyzovaných knihách je tento důraz na zodpovědnost každého jedince za život i jeho kvalitu velmi silně zastoupen. Projevuje se důrazem na pozitivní životní postoje a vlastní aktivitu, kterému odpovídá i formální podoba knih jako příruček, průvodců a knižních rádců. Několik následujících citátů dokládá vehemenci, s jakou analyzované texty tento systém prezentují:

Odpovědnost za svůj vlastní život – to je ústřední motiv naší existence. (...) Ale jeho praktické zvládnutí nekoupíte v lahvičce, ani se nedá natřít nebo doručit každý měsíc v obálce. (...) Musíte se to pracně naučit. [Bortz: 221–222]

Nesed'te se založeným rukama a nečekejte, až někdo objeví pramen mládí. Ten je totiž všude kolem vás. Tak hurá do toho! [Jak zůstat...: 9]

Stáří vyléčit nedokážeme, ale můžeme zabránit předčasné nemohoucnosti. To je evidentní. To je jasné. A když je to tak jasné, tak evidentní – proč to neuděláme? To je podle mého názoru jedna z nejvážnějších otázek naší doby. [Bortz: 63].

⁵ Merton [1963] hovoří v podobných souvislostech o takových osobnostech jako o „kulturních prototypch úspěchu“. Mají být dokladem toho, že je možné dosáhnout (kulturně) žádoucích cílů, respektive že sociální struktura umožňuje dosáhnout definovaných aspirací, pokud se o to daný jedinec patřičně zaslouží.

Myslíme si však, že dožítí se sta let v dobrém zdraví je možné už dnes, využijeme-li k tomu všech dostupných znalostí. Co se týká zdraví a prostředků k prodloužení dlouhověkosti, jsme nejlépe informovanou generací v historii lidstva. Vše, co musíme dělat, je tyto znalosti disciplinovaně uplatňovat. [Mahoney: 61]

V předchozích citacích je vyjádřeno, jak autoři vidí možnost individuálního ovlivnění procesu stárnutí a do jaké míry považují za nerozumné a nezodpovědné této možnosti nevyužít. Bortz (str. 103) to jasně shrnuje v obdivu k výroku „*pokud se nepodílíte na řešení, spoluvytváříte problém*“.

V diskursu zodpovědnosti tvoří výjimku Fišerův text. Na rozdíl např. od Bortze, který definuje odpovědnost jako ústřední motiv lidské existence, aniž by bylo jasné vůči komu nebo čemu má být tato forma odpovědnosti zaměřena, vztahuje Fišer zodpovědnost ke každodennímu uskutečňování smyslu života.

Stárnutí je úkol: Sice si nemůžeme život podle libosti prodloužit, ale můžeme si ho zkrátit. 5. přikázání „nezabiješ“ znamená také neukončíš život předčasně. (...) Život je Boží dar nám svěřený. (...) Proces stárnutí urychlují a ztěžují rizikové faktory. Patří k nim také nevědomost. Informovanost tedy může prodloužit život. [Fišer: 122]

2. Stáří, zdraví a nemoc

Zdraví je jednou z nezpochybnitelných hodnot lidského života, která nabývá na vážnosti s tím, jak v průběhu času roste pravděpodobnost ohrožení některou z nemocí. Problém zdraví a nemoci je nejčastěji citovaným konceptem v diskusi o stáří.

Zdůrazňování povinnosti pečovat o vlastní zdraví rovněž patří do přípravy na spokojený život ve stáří. [Šípr: 113]

Starší lidé se obecně velmi zaměstnávají zdravím a nemocemi. Je to normální vzhledem k problémům stárnutí a degenerace organismu. [Dessaintová: 62]

Předcházející citace uvozují nové pojetí vyvažování těla a duše, tentokrát v kategoriích fyzického a psychického zdraví, respektive v kontrastu duševní pohody a nemoci.

V seznamu chybí rozhodující faktor pro délku života a zdraví, totiž duševní návyky – myšlenky, představy a emoce. Duševní návyky mohou mít vliv na vznik osmdesáti procent zdravotních potíží, nejsme-li v této věci ostražití. [Dessaintová: 30]

Skutečně, nezdravé stárnutí je možné definovat právě jako selhání schopnosti odolávat stresu. Naopak, zdravé stárnutí je provázáno pocitem, že člověk stresové okolnosti kontroluje, místo aby jim byl vystaven na milost. [Mahoney: 67–68]

Povšimněme si několika charakteristických pojmů v předchozích ukázkách z analyzovaných textů: povinnost, kontrola, ostražitost, schopnost odolávat, pracovat na sobě. Spolu s pojmy „racionální motivace“ a „normalita zájmu o zdraví“ tvoří základ diskursu individuálního povzbuzování, aktivizace a odpovědnosti. Každý senior by měl dle vyznění textu převzít péči o své zdraví především do vlastních rukou, neboť je to v jeho zájmu, je to jeho povinnost a je to přirozené a normální.

Jestliže si nevytvoříme zdravé duševní návyky, některé z našich nejcennějších duševních schopností vymizí, náš mozek bude chřadnout, až nakonec tím nejvíce ze všeho poškodíme sami sebe. [Mahoney: 123]

Absolutní pohrdání vlastním zdravím, tak běžné u mnoha lidí, mě nepřestává udivovat. [Bortz: 68]

Příprava na stáří se stává nezbytnou determinantou zdravého stáří, stejně jako žádoucí kulturní normou.

Jestliže tedy člověk bude žít déle, měl by se na tuto „prodlouženou“ vědomě a včas připravovat. [Gregor: 31]

Prošel-li tedy člověk řádnou přípravou na stáří, zásoboval se informacemi a zastával správné postoje, mělo by být jeho vlastní stárnutí bez problémů. Vše, co do takto definovaného systému nezapadá, je vnímáno jako exces, i když je to něco tak běžného, jako je nemoc. Jako kvalitní stáří je chápáno především zdravé stáří.

A když si poradíme s anomáliemi, jako jsou nemoci, úrazy, maladaptivní a sebedestruktivní chování, pak zavládne v našich životech přirozený řád. [Bortz: 5]

Jakkoliv dlouhý život neprožitý relativně zdravě, činorodě a spokojeně by nebyl velkou hodnotou! [Gregor: 31]

Z váhy, jaká je přisuzována prevenci nemocí a zachování zdraví, je odvozen podobně silný důraz na soběstačnost.

To je ono! O tom je v podstatě stáří – udržet si soběstačnost! [Bortz: 201]

Soběstačnost, jak již bylo uvedeno výše, je chápána jako důsledek perfektního zdraví a předpokladu ovlivnitelnosti procesu stárnutí.

3. Stáří a sexualita

Specifikum tématu sexuality v příručkách seniorského životního stylu spočívá jak v jeho tematické komplexnosti, tak ve způsobu, jakým autoři reflektují pozici stařecké sexuality ve veřejném a odborném diskursu.

Úvody analyzovaných kapitol věnovaných sexualitě staví na předpokladu, že sex ve stáří je velké společenské tabu, které značně komplikuje individuální prožitky samotných seniorů. Mýtus o úbytku sexu [Haškovcová 1989], někdy nazývaný mýtus bezpohlavního stáří, patří mezi klasické a nejhluběji zakořeněné mýty o stáří, jejichž důsledky, bez ohledu na jejich zdroje, můžeme vysledovat i v dalších oblastech společenského života.

O lásce se píše básně, točí se filmy. O pohlavním životě se píše prakticky pouze v odborných knihách. O pohlavním životě ve stáří téměř vůbec ne. Je to jakési tabu, o kterém se mlčí. A proto mnozí starší lidé o tom vlastně nic nevědí, pouze si myslí..., pouze se domnívají..., stydí se zeptat. [Gregor: 95]

O stáří je rozšířena řada mýtů, mnoho nesprávných představ existuje také v otázkách sexualit. Snad se tedy ani nelze divit, že v pohledu na sex ve stáří se se smyšlenkami setkáváme zvláště často. [Šipr: 52]

Vollmerová, podobně jako Bortz, tento mýtus hodnotí jako jeden z projevů věkové diskriminace (ageismu). Jeho základ vidí v egoistickém postoji mladší generace,

Odmitání stáří a starých lidí některými mladými má mnoho kořenů, ale domněnka, že už nejsme sexuální bytosti, a tudíž nejsme tak docela lidmi, je jedním z nich. [Bortz: 131]

ale také v učení katolické církve. K tomuto názoru se připojuje i Gregor, který identifikuje

pramen mýtu v tradici náboženského pojetí sexuálního aktu pouze za účelem plození a v nedostatečné výchově. Křesťansky orientovaná kniha *Fišera* však tento „mýtus náboženského pramenu mýtu“ vyvrací:

Neostýchejme se ani v nejvyšším věku si prokazovat tělesné něžnosti. Mezi manžely má své místo i pomazlení, a dokud jsme s to, třebas i normální tělesný styk. Také nyní může upevňovat a zkrášlovat náš vztah. [Fišer: 98]

Sexualita je v mnou zkoumaných publikacích chápána jako zcela přirozená a velmi podstatná složka lidské osobnosti.

Pohlavní život v průběhu stárnutí je nejen možný, ale je zcela normální. [Gregor: 99]

Normalita aktivního sexuálního života ve stáří je v textech často legitimizována statistickými daty,

Redakce amerického časopisu *Sexology* rozeslala 800 slavným a významným mužům z kulturního a uměleckého života, kterým bylo více než 65 let a jejich jména byla uvedena v knize *Kdo je kdo*, dotazníky, ve kterých se měli dotázání vyjádřit o svém pohlavním životě. 70% z nich udávalo, že i nadále jsou pohlavně aktivní. [Gregor: 99]

ale znovu také překlenutím kategorie tělesného a duševního. Tentokrát k němu dochází ve smyslu oddělení pudovosti a citů, sexuality a erotiky. Fyzická involuce vede ke zvýraznění psyché, pudová sexualita mládeže je nahrazována erotickými city a novou, citověji založenou kvalitou sexuálních vztahů.

Vzájemný poměr biologické, citové a duchovní složky sexuality se přitom postupně mění s přirozenou tendencí k harmonizaci a ke zklidnění. (...) Sexualita se již méně projevuje pohlavním stykem, a důležitějšími než dříve se stávají vzájemně prokazované něžnosti. [Šipr: 52–53]
Sex totiž u zralějšího muže probíhá nejprve v hlavě, a teprve potom v těle. [Vollmerová: 158]

Dále je seniorská sexualita v textech považována nejen za normální, ale také za žádoucí.

Stejně důležité (...) je i stále provozování sexu – nejen kvůli fyzické, ale také psychické kondici. Když se v kterémkoliv věku sexu vzdáte, může to rovněž znamenat, že jste vzdali veškerý život. Taková věc může mít za následek ztrátu vitality vašeho manželství, práce, smyslu pro fyzickou pohodu a mnoha dalších slastí, jež vám může druhá polovina života přichystat. [Jak zůstat...: 14]

Podstatně méně často se lze setkat s individualizací tohoto důrazu.

Nesmíme zapomenout, že někteří starší lidé mohou žít šťastný a plný společný život i bez pohlavního spojení. Buď pohlavnímu styku nikdy nepřikládali rozhodující význam, nebo postupem let ztratili zájem a touhu jednoho po druhém. [Gregor: 103]

Sexualita patří k životu, nikdo rozumný však nebude posuzovat míru štěstí podle frekvence pohlavních styků. [Šipr: 57]

Tento typ argumentů má svůj základ v tvrzení, že místo sexuality v životě seniora je do značné míry dáno předchozím zájmem o pohlavní život. Cílem argumentace je pak obvykle rozlišit mezi normálními projevy stárnutí pohlavních orgánů a *dobře léčitelnou* patologií.

Vollmerová řadí podkapitolu *Sexualita ve „zralém věku“* do kapitoly *Dá se stáří oddálit nebo zamaskovat?* a staví ji tak do jedné řady mezi aspirin, provitamin A, kolagenové injekce a prokain.

A přitom je jen málo věcí vhodnějších k potlačení stárnutí, než je láska a naplněný pohlavní život.(...) A naplněný milostný život je nejlepším prostředkem, jak zůstat mladí, zdatní a aktivní. [Vollmerová: 158 a 160]

Jak si uchovat mládí: (...) Užívejte si hojně sexu. [Jak zůstat...: 14]

Stárnutí a sexualita spolu úzce souvisí. Hledání mládí znamená také hledání obnovené potence a fyzické atraktivity. [Bortz: 128]

Rovnice kladená mezi sexualitu a mládí doplňuje nabídku psychologické strategie individuální aktivizace v souladu s rétorikou – často nereálné – zodpovědnosti za kvalitu vlastního života.

Shrnutí a diskuse

Co bychom tedy věděli o stáří, kdybychom je znali jen z příruček pro seniory?

Z jejich stránek se dovídáme, že společnost stárne, počet starých lidí se zvyšuje a na stáří by se měl každý člověk pečlivě připravit. Důvodů, proč tělo stárne, zná věda několik. Podle textů je nejpravděpodobnější kombinace genetického základu a vlivů okolí. Velmi populární je také působení volných radikálů, jejichž neblahému účinku se lze bránit životostí. Na stáří je nutné se připravovat již od středních let, ale nikdy není pozdě začít se sebou něco dělat! Tělo se ve stáří mění, zvláště orgány, smysly a vzhled. Tyto změny jsou z části zapříčiněny špatnými návyky a špatným životním stylem z předcházejících let, z části jsou normální, protože některé z nich doznávají všechny stárnoucí lidské organismy. Tělo stárne rychleji, pokud je neudržíme v patřičné kondici. Je nutné se stravovat podle zásad správné výživy, jíst málo tuků, hodně vitaminů a balastních látek; být stále v pohybu, pěstovat nějaký vhodný sport, ale nesoupeřit! Je nezbytné cvičit si tělo i mozek, být stále aktivní a pečovat o svůj zevnějšek. K tomu může pomoci výživa, potravinové doplňky, ale také speciální medicínské postupy a léky. Nezbytná je zvidavost a chuť se stále vzdělávat. Pro udržení duševní svěžesti a samostatnosti je důležité cvičit si paměť, dobře spát, číst knihy, setkávat se s přáteli a sousedy, upevňovat vztahy s okolím, zvláště před odchodem do důchodu. Sexualita má výsadní postavení jako společensky zproblematizovaná součást života ve stáří. Je souhrnem biologických i sociálně-psychologických složek, a tak se jí týkají stejné principy jako v případě stárnoucího organismu a psychiky: mění se. Některé změny jsou normální, jiné patologické, ovšem léčitelné, zvláště při odpovídající prevenci. Všeobecně je nutné se o tělo dobře starat, aby co nejdéle dobře sloužilo. Je třeba se soustředit na výhody, které může přinést cílený duševní růst. Mimo sebevzdělávání se a cviků pro koncentraci je dobré vstřípit si správný postoj k životu ve stáří. Neuzavírat se do minulosti a vzpomínek, ale ani příliš neplánovat budoucnost. Dávat si jen přiměřené cíle a žít přítomnosti. Dodržovat disciplínu, věnovat se plně sám sobě, pěstování Já a dělat vše, co je možné a přípustné, v boji proti pokračujícímu stárnutí.

Takové shrnutí všech analyzovaných příruček seniorské literatury o životním stylu ve stáří je samozřejmě velmi obecné. Jednotlivé publikace se liší v různých konkrétních a specifických detailech, ale spojuje je především způsob, jakým tyto zásady a normy prezentují. K jejich popisu používají takové výrazové prostředky, aby byly co nejpřístupnější

široké čtenářské obci. Projevuje se tak ona postmoderní tendence spojit profesionální, odborný svět s populárními vrstvami společenské kultury⁶ [Grenz 1997]. Ale nejsou to jen výrazové prostředky, ale například i formální charakteristiky (vazba, formát a hutnost textu, písmo...), jež pomáhají podtrhnout zaměření a cíle textu.

V procesu sociologického čtení a interpretace textů populárně naučné literatury pro seniory zabývajících se životním stylem na sebe velmi výrazně upozornily především dva pojmy: ovlivnitelnost procesu stárnutí a spojování (překlenování) biologických a psychologicky podmíněných témat. Tyto kategorie se staly klíčovými pro argumentaci v analyzovaných textech.

Na předpoklad ovlivnitelnosti procesu stárnutí lze narazit téměř na kterémkoliv místě zde pojednaných publikací. Nabývá řady podob, ale snad nejčastěji ústí v požadavek na samosprávu vlastního osudu, zvláště v souvislosti s tělesným a duševním zdravím.

Dobrym příkladem může být snaha dokázat, že stáří samo o sobě není nemoc s nevratitelným průběhem. Některé z nejtypičtějších projevů fyziologického stárnutí jsou buď označovány jako normální, nebo – a to častěji – jsou považovány za průvodní nemoci, tedy nikoliv za projev samotného stárnutí organismu. Jsou připisovány působení patologických vlivů, např. špatné životosprávy, nečinnosti atd. Logickým důsledkem je pak postulát, že stáří lze do značné míry ovlivnit vlastní vůlí, průvodním nemocím lze předejít a/nebo je možné je léčit.

Parusniková [2000] označuje takové vyznavačství rétoriky osobní zodpovědnosti, kultu těla plynule přecházejícího v kult zdraví a nechuť k nemoci jako kulturu *healthismu*. „Imperativ zdraví vyžaduje nadlidské úsilí. Apeluje sice na autonomní volbu jedince, ale předpokládá *internalizaci hodnoty zdraví* jako synonyma civilizovanosti, úspěšnosti, normality, morality, krásy, síly atd. (...) Lidé tak podléhají iluzi, že přitakání maximě zdraví je jejich svobodnou volbou“ [Parusniková 2000: 139]. V ukázkách z textů jsme viděli, že pouze zdravý život bývá hodnocen jako kvalitní a smysluplný. Dokazuje to i fakt, že se v textech nesetkáváme se zmínkou o nestandardně determinovaných životních stylech, o osobách se zdravotními handicap, trvale upoutaných na lůžko nebo jinak nemohoucích. „Zdraví tvoří nepochybně jeden z významných předpokladů kvality života i lidského štěstí, ale samo o sobě je nezakládá“ [Haškovcová 1989: 251].

S podobnými efekty postmoderního konzumního životního stylu na pojetí zdravého stáří se setkáváme i v případě seniorské sexuality. „Mýty mají živnou půdu tam, kde se věda potýká s otevřenými problémy“, říká v podobné souvislosti Pacovský [1997: 18]. Nedostatečná informovanost na jedné straně a mediální skandalizace výhradně netypických případů na straně druhé ústí v diskrepanci mezi obrazem seniorské sexuality ve všeobecném povědomí a běžnou praxí starších párů.

^{6/} Je to patrné například ze způsobu použití odborných gerontologických, medicínských nebo demografických termínů. Přestože autoři a autorky mnou zkoumaných publikací často pracují s vědeckými informacemi, počet odborných termínů je minimalizován. Ty nezbytné jsou vždy buď obšírněji vysvětleny, nebo je uveden v závorce jejich běžný český ekvivalent, tak aby byl text přístupný co možná nejširší čtenářské obci.

Společenské uvolnění sexuálního diskursu bývá hodnoceno pozitivně. „Téměř ve všech vyspělých demografiích je svobodná sexualita mládeže, žen i starých osob považována za legitimní“ [Lipovetsky 1993: 261]. Ovšem po přečtení kapitol o sexualitě v seniorských příručkách jsem nabyla dojmu, že v některých místech mají důsledky takového osvobození tendenci přerůst do druhého extrému. Pracovně jsem jej nazvala mýtus skvělého, emancipovaného sexu. Tento mýtus, stejně jako jeho předchůdce, nereflektuje fakt, že je „chybné domnívat se, že existuje nějaká ‚správná‘ úroveň aktivity nebo že je sexuální aktivita vůbec nutná k tomu, aby člověk dosáhl spokojeného stáří“ [Stuart-Hamilton 2000: 170]. Stejně jako nemoc, nemohoucnost, zdravotní postižení, tak ani útlum sexuality v důsledku stáří nebývá v podobném typu literatury, jaký jsem měla možnost analyzovat, příliš často reflektován.

Vedle témat zdraví a sexuality, která se odvíjejí přímo od obecného principu ovlivnitelnosti, mne interpretace textu stále vracela k opakujícímu se argumentu propojování fyzického a duševního. Identifikovala jsem jej jako pravděpodobnou strategii, pomocí které se autoři a autorky vyrovnávají s kultem těla a mláde. „Narcistické zaujetí vlastním tělem“, podotýká Lipovetsky, „je patrné v našem každodenním počínání, projevuje se úzkostí ze stáří a z vrásek; posedlosti ‚linií‘, hygienou; rituálem celkových lékařských prohlídek a údržby“ [Lipovetsky 1993: 75]. V takovém prostředí, které nepřiznává legitimní místo fyzické involuci, pak vyvstává pro autory problém, jak psát optimistické a zároveň pravdivé příručky pro seniory, a to navíc způsobem, který by čtenáři mohli přijmout za vlastní. Neboť „nelze žádat, aby literatura ‚vychovala‘, tedy aby se spolupodílela na ustavování nových, ale i kontinuování osvědčených mravních norem a vzorců chování, jestliže její sdělení ne-rezonojí se čtenářovou vlastní sociální zkušeností. (...) Čtenáři nesmlouvavě vylučují tu její část a ty autory, kteří jim nabízejí obraz, v němž nepoznávají nic, ani společnost, v níž žijí, ale ani své sny, naděje a tužby“ [Petrusek 1990: 107]. Principem překlenutí těla a duše se autoři analyzovaných příruček seniorského životního stylu snaží uvést v soulad realitu, tužby a ideál.

Ať se již jedná o zdraví nebo sexualitu, zdá se mi, že preference postmoderního životního stylu, jak jej popisuje například Lipovetsky [1993], je v těchto analyzovaných seniorských publikacích velmi silná. Dokazuje to důraz na kvalitu života, sebezodpovědnost, povzbuzování individuální akce a rétoriky normality, ovlivnitelnosti a možnosti volby z alternativ – tedy zohledňování typicky postmoderních hodnot. Tato tendence je potvrzena absencí ekonomických témat (finanční zajištění stáří, problémy s fiskální politikou stárnoucí společnosti atd.), což lze považovat za projev postmaterialismu, dalšího z indikátorů postmoderny.

Závěr

Podobně jako v případě populačního a rodinného chování se i v případě vývoje charakteru stárnutí postupně vracíme k západoevropským modelům. A to jak v případě stárnutí společnosti, tak v individuálních formách stárnutí jedince. Ať již charakterizujeme tyto *nové formy stárnutí* v čistě demografickém smyslu jako další stárnutí samotné staré populace podmíněné zlepšováním úmrtnostních poměrů ve vyšších věkových skupinách [Stárnutí... 1995] nebo v širším, sociálně – psychologickém smyslu, je zde zřejmý vliv kulturní změny.

„Hodnoty otevřenosti životních šancí, rovnosti příležitostí, hodnoty svobody a osobní nezávislosti, důraz na participaci a na osobitou cenu každého člověka v jeho individualitě výrazně proměnily sociální klima“ [Možný, Rabušic 1998: 106]. Za ideální, absolutně správný a k osobní spokojenosti vedoucí způsob stárnutí, respektive za návod vedoucí k jeho dosažení, však nelze považovat pouze stáří silné, emancipované a odhodlané, ale ani stáří tradiční, klidné, stoické. Spokojeně stárnout spíše znamená stárnout „podle svých představ a svých možností“. „Co je pro staré lidi lepší, záleží na celé řadě faktorů, jako jsou například finanční situace (mohu si aktivní životní styl dovolit?), zdravotní stav (nechybí mi k některým mým koníčkům vitalita?) a typ osobnosti (vyhraněný introvert může aktivní životní styl přímo nesnášet)“ [Stuart-Hamilton 2000: 171]. Seniorské publikace tedy mohou přinášet návody a strategie vyrovnání se s vlastním stárnutím, ale míra, s jakou ji mohou senioři přebírat do svých životů, je pravděpodobně omezená. Nejsou však bezcenné. Obsahují řadu velmi přínosných informací a mohou být nenahraditelným pomocníkem pro obecně zdravé a spokojené stáří. Jejich největším přínosem je propagace teze, že stárnutí nesmí být synonymem pro selhání a/nebo nedostatečnou kvalitu života [Bortz, 1995]. Příručky životního stylu ve stáří lze akceptovat jako formu sociálního učení, jež je pro přípravu na závěrečnou fázi lidského života každého jedince nezbytné. Protože „když naše civilizace postrádá životaschopný ideál stáří, nedává skutečný útluk konceptu celého života“ [Erikson 1999: 109].

LUCIE EHRENBERGEROVÁ absolvovala v roce 2001 magisterské studium na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně a byla zde přijata k doktorandskému studiu sociologie s výzkumným záměrem *Ageismus - problém věkové diskriminace*.

Literatura a prameny:

- Abeln, R., A. Kner 1995. *Jak se vyrovnat se stářím?* Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Austad, S. N. 1999. *Proč stárneme*. Praha: Mladá fronta.
- Balász, A. 1973. *Jak prodloužit život*. Praha: Orbis.
- Bauman, Z. 1995. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: Slon.
- Bortz, W. M. 1995. *Zdravě a úspěšně až do přirozené stovky*. Praha: Alternativa.
- Buttlar, J. 1995. *Metuzalémská formule. Klíč k věčné mladosti*. Praha: Columbus.
- Dessaintová, M. P. 1999. *Nezačínajte stárnout. Jak žít co možná nejdéle příjemně, samostatně a důstojně*. Praha: Portál.
- Erikson, E. H. 1999. *Životní cyklus rozšířený a dokončený*. Praha: Lidové noviny.
- Fišer, Z. C. 1999. *Plný život ve stáří*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Gregor, O. 1990. *Stárnout to je kumšt*. Praha: Olympia.
- Gregor, O. 1998. *Muži nestárnou? Ale ženy žijí déle*. Kladno: Delta Macek.
- Grenz, J. S. 1997. *Úvod do postmodernismu*. Praha: Návrat domů.
- Haškovcová, H. 1989. *Fenomén stáří*. Praha: Panorama.

- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. 1995. „Changing Values, Economic Development and Political Change“. *International Social Science Journal* 9: 379–404.
- Jak zůstat mladý. *Osobní rádce pro muže* 1998. Praha: Motto.
- Kronick, J. C. 1997. „Alternativní metodologie pro analýzu kvalitativních dat“. *Sociologický časopis* 33 (1): 57–67.
- Lipovetsky, G. 1993. *Éra prázdnoty*. Praha: Prostor.
- Mahoney, D., R. Restak 2000. *Moderní příručka dlouhověkosti*. Praha: Academia.
- Merton, R. K. 1963. *Social Theory and Social Structure*. The Free Press of Glencoe.
- Možný, I., L. Rabušic 1998. „Česká rodina, sňatkový trh a reprodukční klima“. In: Večerník, J. (ed.), *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. Praha: Academia.
- Mullan, P. 2002. *The Imaginary Time Bomb: Why an Ageing Population is not a Social Problem*. London: I. B. Tauris.
- Pacovský, V. 1997. *Proti věku není léku? Úvahy o stárnutí a stáří*. Praha: Karolinum.
- Parusniková, Z. 2000. „Biomoc a kult zdraví“. *Sociologický časopis* 36 (2): 131–142.
- Petrusek, M. 1990. *Sociologie a literatura*. Praha: Československý spisovatel.
- Petrusek, M. 1993. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum.
- Phillipson, C. 1998. *Reconstructing Old Age*. London: Sage Publications.
- Rabušic, L. 1995. *Česká společnost stárne*. Brno: MU Georgetown.
- Rabušic, L. (ed.) 1997. *Česká společnost a senioři*. Brno: MU.
- Rabušic, L. 2000. „Je česká společnost ‚postmaterialistická‘?“ *Sociologický časopis* 36 (1): 3–21.
- Sheehy, G. 1999. *Průvodce dospělostí. Šance a úskalí druhé poloviny života*. Praha: Portál.
- Stárnutí české společnosti. Ekonomické, sociální a politické implikace*. 1995. Praha: Terplan.
- Stuart-Hamilton, I. 1999. *Psychologie stárnutí*. Praha: Portál.
- Šipr, K. 1997. *Jak zdravě stárnout*. Rosice: Gloria.
- Vollmerová, H. 1997. *Když člověk přichází do let. Praktická příručka pro seniory*. Praha: Ivo Železný.

Současná česká společnost

Sociologické studie

Vydal Sociologický ústav AV ČR Praha v roce 2002.

Kniha dokumentuje změny, ke kterým došlo v české společnosti v poslední dekádě 20. století, a to v různých oblastech života. Autoři jsou jak renomovaní sociologové, tak i mladí vědečtí pracovníci, všichni v současné době působí v Sociologickém ústavu Akademie věd ČR.

Osmnáct sociologických studií poskytuje široký záběr pohledu na dění v naší společnosti, od proměr: sociální struktury, sociálních nerovností, postojů, spotřebních vzorců až k otázkám vzdělanostního nebo politického systému, sociálních hnutí, představuje problematiku životních hodnot mužů a žen či integrace České republiky do evropských struktur.

Ojedinelá publikace poslouží jak sociologům, tak i všem zájemcům o hlubší pochopení dění v české společnosti po pádu komunismu.

Brožované vydání, 381 str., cena 250,- Kč.

Knihu můžete zakoupit v knihkupectví nebo si ji objednat na adrese:

Tiskové a ediční oddělení
Sociologického ústavu AV ČR
Jilská 1
110 00 Praha 1
e-mail: prodej@soc.cas.cz

Průvodce možnými budoucnostmi české společnosti

Martin Potůček a kol., *Průvodce krajinou priorit pro Českou republiku*,
Centrum pro sociální a ekonomické strategie, FSV UK, Praha 2002, 565 s.

KAREL MÜLLER*

Fakulta humanitních studií UK, Praha

A Guide through the Possible Futures of Czech Society

Review of the Study by Martin Potůček at al., A Guide
in the Landscape of Priorities for the Czech Republic. Centre for Social
and Economic Strategies, Faculty of Social Sciences, Prague 2002, 565p.

Abstract: The paper is an extended review of a publication which presents the results of a two-year foresight project initiated (and funded) by the Government of the Czech Republic and prepared by a wide circle of academic and executive experts. The review follows two aims: (i) to introduce the reader to the structure and complexity of the text and to present the reviewer's evaluation of it, and (ii) to outline the role of foresight studies in modern societies and their specific evolution and current situation in the domestic (academic and political) context. The review appreciates that the preparation of the foresight study was based on the interaction of actors in academic, executive and political spheres who see a stake for themselves in future studies. The critical assessment focuses on the theoretical claims of the study, which suggest understanding current transformations with reference to debates about modernity.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2002, Vol. 38, No. 5: 621–629

Ve své recenzi stati na uvedenou práci se soustředím na dvě otázky. Jednak chci přiblížit obsah práce jejímu možnému čtenáři, a jednak chci zaujmout hodnotici stanovisko k této práci, k jejímu obsahu i významu. Při sledování hodnotícího stanoviska se soustředím zejména na dvě otázky: (i) recenzovanou práci chci zhodnotit v návaznosti na předcházející studie a publikace tohoto autorského kolektivu, a (ii) současně chci poukázat na význam a problémy takto orientovaných prací sociálních věd.

Recenzovaná práce je poslední publikací kolektivu sociálních vědců z Centra pro sociální a ekonomické strategie (CESES). Bezprostředněji navazuje na *Vizi rozvoje* [Vize rozvoje... 2001] a na *Bílá místa* [Bílá místa 2002]. Prvně jmenovaná publikace prezentuje výsledky práce autorského kolektivu od roku 1999, kdy tyto prognostické práce byly zahájeny na základě podnětu Rady vlády ČR pro sociální a ekonomickou strategii. Další jmenovaná publikace je spíše interním materiálem, jenž prezentuje výsledky odborné diskuse (i participace širšího okruhu odborníků) k vybraným tématům *Vize rozvoje* i k připravovanému *Průvodci*, jenž je předmětem této recenze. Spojitost mezi uvedenými publikacemi lze

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. ing. Karel Müller, CSc., FHS UK, U křiže 10, 158 00 Praha 5; e-mail: muellerk@fhs.cuni.cz.

charakterizovat heslem „od teoretické koncepce k jejímu praktickému uplatnění“. Struktura *Průvodce* je výrazně poznamenána tímto záměrem. Publikace je velmi rozsáhlá a heterogenní svou odbornou bází, což může činit obtíže čtenáři a omezovat její širší přijetí. Bez takového přijetí však nelze počítat s jejím uplatněním. Jak je zřejmé již ze samotného názvu publikace a úvodních poznámek, mají autoři tuto okolnost a problém na paměti. Jeho řešení odvozují z předpokladu různě profilovaných čtenářů, kterým pak nabízejí způsob, jak publikaci číst. Různé cesty pročitání publikace vlastně podnítily autory k volbě názvu studie jako průvodce pro různě odborně profilované a zainteresované čtenáře. Pro potenciálního čtenáře recenzované publikace to znamená příznivou informaci: rozsah publikace nemusí být chápán jako odstrašující indikace; publikaci si lze osvojovat různými postupy podle zájmu a odborného profilu čtenáře. Tato okolnost také do jisté míry usnadňuje moji recenzní úlohu. Mám možnost se také přiklonit k určitému úhlu pohledu na publikaci, jenž vyhovuje mému odbornému zázemí. S ohledem na šíři analytických poznatků i specializovaných interpretací je zřejmě využití takové možnosti nevyhnutelné.

Struktura práce představuje další podstatnou otázku, kterou je nutno zmínit s ohledem na můj záměr přiblížit text potenciálnímu čtenáři. Jak je zřejmé ze struktury publikace, vycházejí její autoři z předpokladu, že záměr publikace – nabídnout charakteristiku priorit možného rozvoje ČR – lze zprostředkovat určitým poznávacím způsobem: formulaci teoreticko-metodologických východisek; určením „kritéria umožňujícím volbu mezi různými alternativami vývoje“ (s. 11); následnou tematizací polí priorit; specifikací takto obecněji formulovaných priorit do prioritních problémů, které charakterizují identifikované nedostatky ve vztahu k žádoucí podobě prioritního pole; syntetizací prioritních problémů do strategických koncepcí. Metodologicky kombinují autoři analyticko-syntetický a preskriptivní – deskriptivní postup.

První kapitola má normativní (preskriptivní) povahu (s ohledem na předpokládanou deskripci sociálních situací a problémů) a specifikace priorit sleduje analytickou (dekompoziční) cestu, na kterou navazuje syntéza dílčích priorit do obecnějších souvislostí. Obsahově lze zvolený postup parafrázovat následujícím způsobem. Teoreticky lze relevantní skutečnost (možné cesty rozvoje ČR) vyjádřit pomocí modernizačních a civilizačních poznávacích perspektiv, které s podporou některých dalších teoretických koncepcí (kvality a udržitelného života, otevřené společnosti a globalizace) umožňují specifikovat nejzávažnější problémy možného rozvoje ČR; postup sleduje problémovou orientaci – formulace problému, jenž je chápán jako zjištěný rozpor mezi aktuální situací a žádoucím stavem (s. 39), je východiskem a klíčovým poznávacím prostředkem studie, neboť takový přístup má umožnit, aby se odborné vědění přiblížilo k praktickému rozhodování.

V prizmatu tohoto teoretického pozadí přechází výklad k další podstatné části (druhé kapitole): specifikaci souvislostí vývoje české společnosti a její modernizace v globálním kontextu. Klíčová dimenze (autoři hovoří o kritériálním zakotvení) zvoleného teoretického přístupu je vymezena v pohledu zjišťovaných ohrožení a šancí pro možný vývoj. S odvoláním na vybrané diskuse o moderních společnostech a současných civilizačních problémech lze podle jejich názoru charakterizovat ohrožení jako reflektované meze živelného vývoje lidské civilizace a možností je pak systematicky vyjádřena kvalita života. Napětí mezi těmito faktory vytváří základní poznávací rámec jejich postupu. Projevuje se následně jednak ve

specifikaci zdrojů (potenciálů) možného vývoje a jednak ve vymezení rámcových podmínek jednání (autoři hovoří o formativních regulátorech). Sociální soudržnost, možnosti mobilizace zdrojů vědění, tržně zprostředkovaný rozvoj lidských zdrojů, demografické zdroje (včetně kontextu rodiny, zdraví a bydlení), vnitřní a vnější bezpečnost, životní prostředí a ekonomický rozvoj vymezují oblasti možných potenciálů rozvoje. Těžiště formativních regulátorů pak leží podle autorů v kulturním rámci jednání, ve fungování politického systému a obecněji občanské společnosti, v interakci tržních a netržních forem regulace a ve vlivu legislativních a regulativních rámců EU (související se vstupem ČR do tohoto společenství). Druhá kapitola představuje svým rozsahem (téměř 300 stránek) převažující segment práce. Její obsah pak vytváří základnu pro další kroky při specifikaci možných priorit rozvoje ČR. Čtenář nyní může využít určitou orientaci vyplývající z přehledu o situaci a možnostech rozvoje ČR. V tuto chvíli je nutno poukázat ještě na další okolnost, která je důležitá pro metodický postup práce. Jednotlivé potenciály a formativní regulátory jsou analyzovány v jednotné struktuře (kromě subčásti II.CI o národní kultuře): po pojmovém vymezení a vymezení návaznosti na rámec kvality a udržitelnosti života následuje vymezení strategicky významných bodů, které následuje v určitých krocích – stanovení východisek či trendů, základních principů, strategických pilířů a rozhodovacích uzlů. Důležité je také poznamenat, že tato část má stále povahu standardního odborného textu, jenž je nabízen ke komunikaci mezi odborníky – obsahuje odkazový materiál na použitou literaturu.

Další kapitoly již explicitně směřují k perspektivě praktického rozhodování a rázněji přibližují poznatky uživatelům ze sféry praktického rozhodování. Čini tak ve dvou krocích: nejprve jsou formulovány prioritní problémy v rámci jednotlivých potenciálů a formativních regulátorů a posléze strategické koncepce. Formulace prioritních problémů je podle sdělení autorů výsledkem diskusi v rámci širšího okruhu odborníků, kteří s ohledem na navržený seznam rozvojových problémů (viz *Vize*) a podle uvedené metodiky zdůvodňovali volbu prioritních problémů. Byli vyzváni, aby uplatňovali věcné i hodnotové argumenty a brali v úvahu sociální okolnosti řešení identifikovaných problémů (možné aktéry, možnosti regulace, variantnost řešení). Výraznou úlohu však nadále sehrávali autoři při hodnocení a syntetizaci stanovisek expertů. Strategické koncepce byly zpracovány v návaznosti na prioritní problémy. Kritériem jejich formulace byly zjištěné (pozitivní, negativní) interakce mezi prioritními problémy. Strategická koncepce tedy „zahrnuje společné, koncepčně propojené řešení vícero, resp. celého shluku prioritních problémů Jde tedy o pokus syntetizovat pole prioritních problémů“ (s. 411). Tato syntéza pak byla rovněž předložena širšímu okruhu expertů, kteří měli možnost upravit nebo navrhnout nové strategické koncepce. Výsledkem je formulace třiceti strategických koncepcí, které se pohybují v rámci základního obsahového rámce *Průvodce*, avšak některé z nich vycházejí vstříc politické naléhavosti relevantních problémů (např. strategická koncepce důchodové reformy, vzdělávacích příležitostí, dostupného bydlení, boje s korupcí, decentralizace veřejné správy apod.), jiné jsou spíše výrazem normativního a reformního rámce studie (strategické koncepce rozvoje nové ekonomiky, podpory podmínek pro rozvoj a uplatňování otevřené společnosti, občanského a národního sebevědomí, zkompletování politického systému, konsolidace občanského sektoru).

K první části recenze je nutno ještě dodat informaci o páté a šesté kapitole. Pátá kapitola nabízí možnost pohledu na zkoumanou a objasňovanou problematiku pomocí metody makrosociálního mapování. Tento doplněk jistě uspokojí ty čtenáře, kteří důvěřují no-

motetickému pojetí sociálních věd a z něho plynoucí jejich prediktivní úloze. Krajina priorit je zobrazena v topografické podobě a čtenář s touto představivostí bude jistě uspokojen přesvědčivým dojmem tohoto přístupu. Poslední kapitola je však jiné povahy. Iniciuje významný aspekt tohoto projektu: představy o budoucnosti viděné představiteli vybraných krajů. Zatím se nezdařilo zapojit do této iniciativy všechny kraje, a také plně využít jejich možný vklad do tohoto projektu – zformulovat vlastní priority v kritické reflexi priorit zformulovaných CESES. Význam této iniciativy vidím však šířeji: umožňuje pomocí tohoto tématu (a projektu) reflektovat důsledky přijatého způsobu decentralizace. Může tím přispět k porozumění důležitému trendu moderního vývoje, jenž spolu s globalizací a proměnami funkcí národního státu posiluje regionální a lokální formy sociálního uspořádání a správy.

Druhou část recenze chci využít ke kritické reflexi této publikace – její teoretické koncepce, metodických přístupů, argumentů. Pozice recenzenta však není snadná. Kritické zhodnocení nemůže být v tomto případě omezeno jen na výklad jednotlivých částí. V této práci jde o určitý celek, k němuž je třeba se vztáhnout. Ten však pokrývá spektrum poznatků různých sociálních věd, což přesahuje rámec specializované odbornosti, která v současnosti představuje převládající rámec odborné činnosti. Jak ostatně potvrzují sociologické výzkumy vědců, jen 10–20 % z nich má schopnost přejímat poznatky jiných oborů a jen nepatrná část z nich je sto využívat dvou i více oborů. Ve vědě stále převládají motivační vzorce disciplinárního členění a jen obtížně se prosazují despecializační, integrační formy jednání ve vědě [Wallerstein 1998]. Uvedená práce jde proti těmto tradičním vzorcům a musí čelit obtížím při sledování interdisciplinárních přístupů. Toto úsilí bych chtěl ocenit a vzít v úvahu při recenzi. Uvědomuji si tedy náročnost, kterou taková práce klade na recenzenta a profesní omezení, kterým musím čelit. Současně však formuluji tezi, kterou vysvětlím později, že studii nepovažuji jen za dílčí „produkt“, ale spíše za určité poznávací úsilí a arénu rozvoje sociálních věd. Omezení, kterým musím čelit, jsou v tomto pohledu zmírňována, neboť lze předpokládat, že můj úhel pohledu a profesní báze budou doplněny diskusí a poznatky dalších odborníků. K realitě této predikce se také vyjádřím později.

Jak vyplývá z předcházejícího odstavce, rozdělím kritickou reflexi textu na dvě části. V první části se vyjádřím k publikaci z hlediska mé badatelské a výzkumné zkušenosti. Ta se týká poznatků sociálních studií vědy a techniky, komparativních výzkumů transformace institucí v postsocialistických zemích, na kterých jsem měl možnost se podílet, a teoretické iniciativy orientované na uplatnění koncepcí modernizace při hodnocení transformačních procesů v těchto zemích. V tomto kontextu se vyjádřím jen k určitému okruhu témat studie. V druhé části se pak budu věnovat diskusí ke dvěma problémům, což mně napomůže zaujmout stanovisko k studii jako celku. Předně půjde o ontologické a epistemologické či metodologické otázky sociálních věd, tedy otázky, jak je odborná výpověď o budoucnosti možná a jak ji lze dosáhnout. Druhý problém navazuje na předcházející a týká se vztahu mezi sociální vědou a sociální praxí. Recenzovaná studie je vlastně také výpověď o tomto vztahu a na tento poznávací efekt bych chtěl upozornit.

Výraznou předností *Privodce* je jeho teoretické zajištění. Ta je zřejmá, pokud srovnáme tuto studii s předcházející *Vizí*. Evidentně je obtížné dosáhnout efektivní makrosociál-

něvědní výpověď o sociální situaci jen pomocí prognostických metod. Robustní teorie je důležitým předpokladem úspěšnosti takového úsilí. Tento poznatek je viditelně uplatněn v *Průvodci*. Cílem *Průvodce* není však jen makrosociální výpověď, která by zajistila vyčerpávající přehled o společnosti, ale zejména volba priorit, které by se měly stát zdrojem jednání. Pokus o teoretické zajištění studie tak čelí známým obtížím, jak spojit makro- a mikrosociálně vědní pohledy. Autoři zvolili za východisko sociologické koncepce modernizace a pomocí přehledu jejich vývoje i jejich současného stavu se snažili zachytit jen prvně jmenovaný aspekt – aspekt celistvého pohledu na společnost. Ve většině případů zjišťovali jednostrannost modernizačních pohledů na společnost, a proto se přiklonili k pojetí P. Machonina, jenž zapojuje civilizační faktory do konceptu modernizace a hovoří pak o společenské modernizaci. Tím ovšem narůstá význam normativních aspektů v analýze, což může mít výhodu v pochopení možných trendů rozvoje, ale nevýhodu v zastření pohledu na sociální situaci a její dynamiku. Tento důsledek se projevuje i ve studii. Například pohled na strategické koncepce poukazuje na snahu mobilizovat sociokulturní zdroje ve prospěch sociálních změn, avšak o možnostech takové mobilizace existují minimální znalosti.

K interpretaci sociologických koncepcí a jejich využití ve studii mám dvě základní připomínky. S ohledem na radikální kritiku modernity, která je dnes již všeobecně přijímána, není možno rozvíjet, kromě jiného, koncepce modernizace v teleologické perspektivě. Úspěšné – a tedy přijímané, využívané a citované – koncepce modernizace mohou být rozvíjeny maximálně jako teorie středního dosahu. Při jejich využití je užitečné brát také v úvahu jejich „původ“ – v jaké sociologické tradici vznikaly. Tím zjistíme, na jaké hodnotové orientace a kulturní zdroje jsou navázány. Sociálněvědní poznatky vznikající v anglosaské oblasti počítají – většinou implicitně – s určitým kontextem jednání a nemohou být spolehlivě uplatněny např. ve středoevropském kulturním kontextu. Tato diference je např. patrná v diskusi o povaze vědění mezi Giddensem a Beckem (v práci o reflexivní modernizaci, kterou autoři citují); zřetelně z ní vyplývá rozdílné postavení a úloha vědění ve formování moci a sociálního řádu v anglosaských a středoevropských kulturních podmínkách a tedy i poučné poznatky, jak přistupovat k tomuto zdroji v podmínkách ČR.

Způsob interpretace modernizačních koncepcí neodpovídá v některých otázkách mým badatelským zkušenostem. V rekonstrukci teoretických přístupů k modernizaci bych dal přednost poukazu na weberovskou a marxistickou interpretační linii a posléze na Bellovu koncepci postindustrialismu, i když jeho základní předpoklad, že současně probíhající sociokulturní změny jsou stimulovány novým typem industriálních zdrojů, je stále předmětem sporných diskusí. Podle mého názoru Bell byl také prvním, kdo vystihl produktivní význam informací a vědění a nastínil přesvědčivý obraz o sociálních důsledcích této industriální změny. V práci se přeceňuje široký proud publikací, které se připojují k pojmu informační společnost – zdůrazňují, že charakterizují povahu změn ve společnosti, avšak fakticky popisují menší či větší soubor dílčích sociálních důsledků informační a komunikační techniky. Z jejich poznatků nelze získat pohled na společnost a její fungování. Autoři meze takového přístupu vlastně dokumentují, když referují o povaze druhé modernizační transformace (s. 23). Z uvedených symptomů nelze složit přesvědčivý obraz společnosti, či sociální situace lidí. Naopak důraz na koncepcí reflexivní modernizace a společnosti vědění je oprávněný. Tyto koncepce jsou dnes na Západě vskutku v popředí zájmu sociologů a sociálních vědců, úzce souvisejí s možnostmi interpretace povahy globalizace,

avšak současně je nutno brát v úvahu, že zatím jde spíše o teoretické přístupy, které nejsou ještě „úspěšné“ v poznání všech souvislosti zkoumaných jevů. Je nutno si také všimnout i vlivu sociálněvědních tradic na interpretaci těchto koncepcí. Již výše uvedená Beckova koncepce „rizikové společnosti“ představuje alternativní pohled na vědění, jenž je třeba mít na paměti, pokud chceme interpretovat současné sociální změny pomocí koncepce společnosti vědění.

Druhá připomínka k teoretickému zajištění studie se týká doplňujících koncepcí, které byly uplatněny jako podpora ke koncepci společenské modernizace. Jedná se o teoretické koncepce kvality a udržitelnosti života, otevřené společnosti a globalizace. Tento krok je nejasný ze dvou důvodů: jednak jakákoliv koncepce moderní společnosti nemůže být přijatelná, pokud nezahrne výše uvedené fenomény. Není proto jasné, proč jimi autoři doplňují koncepci společenské modernizace. Přirozeně teorie středního dosahu spíše akcentují vysvětlení forem a způsobů, které umožňují kvalitní život a trvalou existenci společnosti, růst možnosti jednání a berou také v úvahu faktory globalizace. Je tedy nutno hledat vysvětlení pro vlivy těchto faktorů v jiném pojmosloví? Druhý důvod je pak vyvolán rozporností takto pojatého teoretického vysvětlení. Otevřenost společnosti a kvalita i udržitelnost života mohou stát proti sobě; stejně tak i procesy globalizace mohou sociální rozvoj „otevřít či uzavřít“, zkvalitňovat nebo degradovat, posilovat nebo ohrožovat. Tuto protikladnost lze teoreticky zvládnout jen pomocí celistvější koncepce společnosti, která umožní ji porozumět. Většina uznávaných koncepcí modernity tak činí. Bylo by tedy vhodnější využít spíše koncepcí modernity při interpretaci těchto jevů, než k tomu využívat ad hoc koncepce.

Charakteristika základních souvislostí možného vývoje ČR (druhá kapitola) bude určitě nejzajímavějším textem pro specializované odborníky. Najdou zde v sevřené a strukturované podobě stanovisko k tématům, na která jsou tradičně soustředěny společenskovo-vední bádání a výzkum. Vyjádřím se zde spíše k otázce, jak navazuje tato kapitola na teoretickou část a jak je uspořádána. Již zběžný pohled na citovanou literaturu v jedenácti subkapitolách této části ukazuje, že vazba na navrženou koncepci modernizace je velmi volná. V jednotlivých subkapitolách jsou sice odkazy na díla o modernitě, avšak velmi různorodým způsobem. Ostatně relativně široké pojetí společenské modernizace, navíc doplněné dalšími pohledy, takovou možnost dává. V řadě aspektů se však uvedené modernizační pojetí do jednotlivých kapitol a jejich uspořádání promítá. Zejména je to patrné ve zdůraznění sociálních a sociokulturních aspektů. Vyjadřují evidentně kritickou reflexi první dekády transformačních procesů v ČR, kdy společenská transformace byla orientována na ekonomickou reformu a vyvolala nečekané sociální důsledky. Reagují tak na všeobecnou reflexi vývoje v postsocialistických zemích, jenž ukazuje, že je nezbytné uplatnit celistvější rámec pro reflexi a řešení problémů těchto zemí [Wolfensohn 1999]. To se zřetelně projevuje v uspořádání druhé kapitoly. Ta se orientuje na problémy, které byly identifikovány jako neočekávané důsledky ekonomických reforem, a podle nich specifikuje jednotlivé rozvojové potenciály a regulativní rámce jejich řešení. S tímto pohledem lze souhlasit, pokud by při interpretaci nedocházelo k určité jednostrannosti. Tato je zřejmě zejména v nedocenění ekonomických otázek a zejména otázek konkurenceschopnosti ekonomiky. Autoři sice navrhuje koncepci nové ekonomiky a společnosti vědění jako prizma pro hodnocení ekonomických problémů, avšak v obou případech jde spíše o teoretické přístupy než o teorie, které by mohly nabídnout spolehlivější pohled na skutečnou situaci. Jak

naznačují diskuse o modernitě, poznání potenciality růstových možností nelze zakládat na kladení ekonomických faktorů proti sociálním, ale na porozumění interakcím (přínejméně) mezi ekonomikou, státem, industriálními zdroji a potřebou sociálního bezpečí a koheze. I když se ve studii s touto protikladností metodicky počítá, sleduje interpretace často přístup, jenž „nadhodnocuje“ určitou oblast vůči druhé. Pozitivní rysem druhé části je rozlišení mezi potenciály a regulativními formami. Tento přístup skutečně nabízí možnost identifikace možných institucionálních změn – změn, které by zahrnuly jak zdroje a formy organizace jednání, tak i uplatnění dostupných forem sociální koordinace a to vše s pohledem na mobilizující a stabilizující úlohu kulturních zdrojů. Tento přístup poukazuje i na možnost dalšího poznávacího kroku, jenž by zkoumal, jak působí regulativní formy na růst potenciálů a jak růst potenciálů působí na rozvoj regulativních forem.

Nyní bych chtěl přistoupit k druhé části kritické reflexe recenzované studie. Již výše jsem poukázal, že k tomu využiji obecnějšího pohledu na význam prognostické aktivity pro společnost i sociální vědy. Reflexe tohoto problému je podmíněna moji zkušeností ze sociálních studií moderních forem vědění. Vznik a rozvoj prognózování jsou úzce spojeny s touto sociálněvědní oblastí, neboť zde byla již počátkem 60. let minulého století spontánně reflektována skutečnost, že moderní vědění je převládajícím produktivním faktorem společnosti a proto i jeho aktivnější využití umožní předvídaní a ovlivňování možných trendů rozvoje společnosti. V následném desetiletí se započalo s předvídaním rozvoje techniky (*technology forecasting*), neboť právě technika byla pochopena jako oblast, kde se nejvýrazněji prosazuje dynamika a směry rozvoje vědy; byl přijat model „tlaku vědy“ (*science push*), podle kterého se moderní vědění prosazuje od akademické vědy k průmyslové vědě a následně v růstu techniky, která umožňuje sociální rozvoj. V 80. letech minulého století si však nové zkušenosti o sociálních důsledcích rozvoje techniky vynutily změnu v přístupu k předvídaní budoucnosti pomocí rozvoje techniky. Těžiště se přeneslo na hodnocení sociálních důsledků techniky (*technology assessment*). Zjišťované negativní důsledky měly působit na výzkum a orientovat vědu na pozitivní efekty. V současnosti je však stále zřejmější, že nestačí reflektovat a působit na vědu jen prostřednictvím jejich výsledků, „výstupů vědecké činnosti“. Je nezbytné také ovlivňovat její vstupy, způsob jejího růstu. Tím ovšem byla nastolena (civilizačně důležitá) otázka, kdo by měl ovlivňovat růst vědeckého vědění. Prakticky se vynořuje problém vztahu vědy a demokracie, jenž se obecněji prosazuje v institucionálních změnách vědy (rekonceptualizaci její autonomie); v oblasti prognostické činnosti se projevuje uplatněním nových přístupů a postupů – tzv. technických výhledů (*technology foresight*). Současné formy předvídaní se vyznačují komunikativními a participativními rysy a jsou spíše spojeny se zákonodárnými než exekutivními orgány moci (jde zejména o oblast zákonodárství, i když také o vhodné regulativní prostředky exekutivních orgánů).

Souběžně s proměnami forem předvídaní probíhá také diskuse o povaze moderního diskursu a jsou formulovány možnosti jeho uplatnění v (post)moderních podmínkách. Postmoderní kritika moderního diskursu, která upozorňuje na vyčerpání metafyzických ontologických a epistemologických představ, je vnímána s veškerou vážností a hledají se možnosti postmetafyzické interpretace moderního diskursu. Lze ovšem přijmout stanovisko o konečném rozpadu moderního diskursu a pak jakékoliv výpovědi o budoucnosti jsou bezpředmětné. Možnost prognózování lze ovšem také odmítnout z liberálních pozic, neboť ty vidí zdroje vědění o budoucnosti v činnosti sebevědomých, odpovědných a sa-

mostatně se rozhodujících občanů a jakoukoliv výpověď mimo tento kontext považují za kontraproduktivní. Sociální studia však zřetelně potvrzují, že za tohoto předpokladu je budoucnost „kolonizována“ korporativními zájmy; demokraticky a komunikativně založené usilování o budoucnost je důležitým předpokladem pro udržení demokratických forem vládnutí. Na fólii tohoto poznání je také srozumitelný výše uvedený vývoj forem prognózování. V podmínkách současných moderních společností je ovšem vědění, které je produkováno ve prospěch možných trendů rozvoje, velmi široce distribuováno a uplatňuje různé formy kodifikace tohoto vědění do sociálně přijatelných a zavazujících forem. Výzkum a reflexe těchto forem je teprve v počátcích. Zatím je však jasné, že výpovědi o budoucnosti nemohou být založeny jen na věcných argumentech nebo jen na utopických představách, ale oba tyto aspekty musí být přítomny a vyváženy (Giddens [1998] navrhuje pojem „utopický realismus“ pro charakteristiku takového přístupu), musí obsáhnout jak expertní vědění, tak i vědění symbolické (pracovat s metodami vysvětlení i porozumění) a využívat všech komunikačních forem, které umožňují dorozumění mezi odborníky navzájem i odborníky a laickou veřejností. Význam těchto aspektů lze podtrhnout tezí, že úlohou odborných (tedy kritických) výpovědí o možné budoucnosti je spíše vytváření prostředí a prostředků pro možné dorozumění než podkladů pro politické rozhodování.

Výše uvedená teze nabízí možnost (ale i vyžaduje) přejít k poslední obecnější otázce, na kterou jsem chtěl upozornit – otázce o postavení a úloze sociálních věd, o jejich vztahu ke společnosti. K výše uvedenému přehledu vývoje forem předvídaní je nutno doplnit, že naznačená trajektorie byla podmíněna právě změnami vztahů mezi sociálními vědami a společností, které byly doprovázeny institucionálními změnami na obou stranách. S určitou nadsázkou lze formulovat stanovisko, že uplatněná forma prognózování současně vypovídala o vztazích mezi vědou a společností a přechod k nové formě prognózování pak o změnách ve společnosti. V *Průvodci* je uveden příkladný, a obecně uznávaný, model změn těchto vztahů [Gibbons 1994], který lze charakterizovat jako moment postupujícího procesu deetatizace, komercializace a demokratizace výzkumných organizací, jenž probíhá na fólii růstu významu vědeckého vědění ve společnosti. I když dnes poznatky o těchto vztazích pokročily, lze využít vypovídací schopnost tohoto modelu pro charakteristiku situace v ČR. Tu lze zařadit do fáze ustupujícího vlivu etatizace a zatím velmi zárodečných forem vlivu soutěživých forem sociální koordinace (trhu a pluralitní demokracie). Tím chci říci, že zpracování sociálních výhledů u nás musí čelit nejen obecně platným metodologickým problémům, ale i nepříznivým okolnostem, které se týkají vztahů vědy a společnosti.

Posledně uvedené poznámky o povaze a podmínkách prognózování nabízejí možnost vrátit se k textu *Průvodce* a doplnit mé stanovisko k jeho obsahu. Pozitivním rysem studie je skutečnost, že učinila první krok v značně obtížném poznávacím terénu, jenž je navíc nepříznivě ovlivňován jak přílišnou heterogeností sociálních věd, tak i nedostatečně rozvinutými formami interakce mezi vědou a společností, jejichž potřeba je vyvolávána aktuálním tlakem modernizačních vlivů. Další pozitivní rysy spatřuji v prosazování komunikativních faktorů do kontextu prognostické činnosti. Dva z nich mají explicitní podobu: široká účast odborníků na přípravě studie, včetně odborníků, kteří působí mimo akademické instituce i exekutivní orgány; výrazné zahrnutí sociokulturních témat do předmětu strategických úvah, jejichž řešení se neobejde bez uplatnění komunikativních postupů

a důrazu na vliv komunikativních prostředí (tento aspekt přesvědčivě zdůrazňuje text o formativním vlivu kultury – kapitola II.C1). Posledně jmenovaný aspekt (komunikace a komunikovatelnosti) však současně poukazuje na slabinu studie, kterou vidím ve značném vlivu reformně instrumentálních přístupů. Je to patrné zejména v těch tématech, kde se usiluje o univerzální systematizaci poznání problémů, i když mají povýtce symbolickou povahu, a nelze je tedy regulovat tradičními přímými prostředky, včetně pomoci *ex ante* zvolené strategie. Tento deficit jsem vnímal zejména v interpretaci tématu týkajícího se problémů kvality a udržitelnosti života, a také ve strategických koncepcích zaměřených na ty oblasti, které jsou svou povahou ambivalentní (občanské a národní sebevědomí, multikulturní postoje) nebo založené na otevřenosti a sociální pohyblivosti (zkompletování politického systému, otevřená společnost, konsolidace občanského sektoru). V komunikativní perspektivě vzniká i otázka, jak učinit takovou práci srozumitelnou pro co nejširší okruh čtenářů, jenž by překračoval i rámec akademické obce. Navržený způsob různých možností čtení textu, jenž bere v úvahu různý profil možných čtenářů, podporuje význam srozumitelnosti, avšak omezuje nejen okruh, ale i význam prognostických prací. Schůdnou cestou by bylo možná zpracování souhrnu, jenž by dokázal uvést studii tak, že by spojovala oba aspekty – celistvý pohled na sociální situaci a potřebu rozhodování ve funkčně vymezených oblastech.

KAREL MÜLLER vyučuje sociologii na Fakultě humanitních studií UK. Ve své badatelské a výzkumné práci se věnuje sociálním a ekonomickým studiím vědy a techniky. Habilitační práci věnoval industriálním souvislostem ekonomického růstu (VŠE); současný výzkum orientuje na sociokulturní problémy inovačních procesů v kontextu moderních společností. Účastnil se řady srovnávacích výzkumů vědy, techniky, vzdělání a inovací, jejichž výsledky byly publikovány v mezinárodních časopisech a monografiích.

Literatura

Bílá místa 2002. Praha: CECES FSV UK.

Gibbons, M. at al. 1994. *The New Production of Knowledge*. London: SAGE Publications.

Giddens, A. 1998. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Vize rozvoje České republiky do roku 2015 2001. Praha: CECES FSV UK.

Wallerstein, I. at al. 1998. *Kam směřují sociální vědy*, zpráva Gulbenkianovy komise o restrukturalizaci sociálních věd. Praha: Sociologické nakladatelství.

Wolfensohn, J. D. 1999. *A Proposal for a Comprehensive Development Framework*. Mimeo, Washington D. C.: World Bank.

*DEMO GRAFIE

DEMOGRAFIE 3/2002

ČLÁNKY

Terezie Kretschmerová: Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2001
(ze Zprávy ČSÚ)

Vladimír Roubíček: Plodnost a potratovost obyvatelstva České republiky v závislosti
na velikostních skupinách obcí

Ladislav Rabušic: K některým předpokladům formulace pronatalitní politiky
(diskuse s Milanem Kučerou a zastánci pronatalitní politiky)

Lucie Steinbachová: Hlodomor v letech 1771-1772

DISKUSE

Jan Holčík: Diskutovat o populační politice je třeba

Vladimír Srb: Populační vývoj a populační politika v České republice

Milan Kučera: K diskusi o populační politice České republiky

SČÍTÁNÍ LIDU

Jiřina Růžková – Josef Škrabal – Ladislav Pištora: Bytový fond v České republice

RECENZE

Cizinci v České republice (*Dušan Drbohlav*)

Nenarozené děti jako pouhý výraz změn hodnotové orientace? (*Milan Kučera*)

ZPRÁVY

Z České demografické společnosti – K 85. narozeninám JUDr. Vladimíra Srba –

Životní jubileum PhDr. Pavly Horské, CSc. – Ing. Ota Ulmann se dožívá 85 let –

Zemřel dr. Ing. Vladimír Wynnyczuk, CSc. – Diskuse o populační politice

neustávají – Romové a otázky sebeurčení-fikce a fakta – Pozvánka

na XX. jubilejní sjezd České geografické společnosti

PŘEHLEDY

Pohyb obyvatelstva v České republice v roce 2001 podle krajů a okresů – Pohyb

obyvatelstva v České republice ve městech nad 20 tisíc obyvatel v roce 2001

BIBLIOGRAFIE

*Časopis je možno objednat v redakci na adrese: Český statistický úřad,
Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín*

Ivo Možný – sedmdesátník

Ivo Možný, a my s ním, oslavuje letos sedmdesáté narozeniny. Je v současné době profesorem sociologie a sociální filozofie a děkanem Fakulty sociálních studií na Masarykově univerzitě v Brně. Je nutno dodat, že je jejím zakladatelem a že se mu podařilo v neuvěřitelně krátké době tuto fakultu ustavit. Dnes je fakulta dynamickou institucí se specifickým zaměřením a pojetím sociologie, které jsou zřejmé z četných článků, jež publikují její členové také v Sociologickém časopisu. Lze proto hovořit o škole, ne pouze ve smyslu institucionálním, nýbrž i myšlenkovém.

Životy sociologů v druhé polovině 20. století jsou velmi citlivým zrcadlem doby, a proto si připomeňme alespoň základní momenty intelektuálního běhu našeho významného kolegy. Rodák z Prostějova studoval v letech 1952–1956 na brněnské univerzitě, která se tehdy jmenovala Univerzita Jana Evangelisty Purkyně. Skončil tato studia v roce 1957 jako promováný filolog, ale pokračoval dál ve studiu, tentokrát již sociologie, a současně pracoval jako reportér a redaktor Československého rozhlasu. Redaktorem byl v letech 1956 až 1965 a doktorem sociologie se stal v roce 1967. Myslím, že to byl důležitý souběh činností, a připomíná to sociologické začátky zakladatele Chicagské sociologické školy Roberta E. Parka. I ten totiž na začátku své kariéry pracoval jako novinář, který psal reportáže o různých částech Chicaga a o problémech tohoto města. Přidám na tomto místě osobní vzpomínku: pokud mne paměť neklame, poprvé jsem se dostal do styku s Ivem Možným při přípravě pořadu, který se jmenoval „Jak se máte?“ nebo nějak podobně. Už tehdy bylo zřejmé, kudy se bude ubírat Možný. Jednak chtěl obohatit novinařinu sociologickými pohledy, ale zároveň už tehdy bylo patrné, že ho zajímá sociologie denního života, konkrétní, živá. Skoro by se chtělo říci, že to byla jakási „čapkovská sociologie“. Z dat životopisu vyplývá, že dokončování doktorátu nekombinoval jen s redaktorskou činností, ale že byl v letech 1965–1969 odborným asistentem na tehdejší katedře marxisticko-leninské sociologie na Filozofické fakultě UJEP. Pro mladší čtenáře je nutno poznamenat, že tehdy všechny katedry sociologie nesly tento název. Na krátkou dobu, tj. v letech 1967–1968 se stal zástupcem vedoucího katedry sociologie. V roce 1968 se angažoval pro Dubčekovo reformní hnutí a samozřejmě, že po okupaci Československa a v Husákově režimu ho za to stihl trest. Byl stranicky „potrestán“, ale mohl zůstat na Filozofické fakultě UJEP jako výzkumný pracovník. Nesměl oficiálně učit, což myslím zejména na počátku tohoto dlouhého životního období trvajícího od roku 1969 až do roku 1989, bylo uplatňováno.

Ovšem typ člověka, jako je Možný, dovede najít i při těchto omezeních nějaké možnosti, jak být intelektuálně činný. Není pochyb o tom, že rozhodující byla jeho vůle nevzdát se a nerezignovat, ale sluší se podotknout, že lidé na škole, kteří si byli vědomi jeho kvalit, se mu snažili vytvořit prostor pro tvořivou práci. Nebyl jsem nikdy zaměstnancem brněnské Filozofické fakulty a mohu vyslovovat o celé věci v podstatě jen domněnky. Domnívám se, že bylo např. důležité, že vedoucím katedry se stal Jaroslav Střítecký, člověk rozumný a osvícený, který se snažil udržet kvalitu intelektuální práce katedry na slušné úrovni i v tehdejších obtížných podmínkách. Je možné, že v pozadí byli i jiní lidé, kteří usi-

lovali o to, aby se Filozofická fakulta nezhroutila do normalizační tuposti. Je zapotřebí říci, že v tomto ohledu byla situace na katedře sociologie v Brně výrazně příznivější než v Praze.

Píšu o tom všem proto, abych připomněl jednu z pozoruhodných iniciativ Iva Možného a brněnské katedry sociologie z osmdesátých let. Byla to doba, kdy k poměrně významným tématům českých marxistických sociologů patřil výzkum „Socialistického způsobu života“. Zejména tehdejší Ústav filozofie a sociologie ČSAV měl poměrně velké pracoviště, které se zabývalo teorií socialistického způsobu života a zároveň se snažilo o svého druhu normativní definice tohoto způsobu života. I tady vznikaly empirické práce a analýzy, ale jádrem věci bylo úsilí hledat nové myšlenkové podněty pro stagnující reálný socialismus a poskytovat komunistické straně ideje pro její ideologickou práci.

V Brně, a opět si myslím, že v tom hrál velkou roli Ivo Možný, přišli s podnětem zabývat se socialistickým způsobem života jako sociální realitou. Byl to chytrý krok, protože bylo těžko namítat zásadně něco proti tomu, aby se socialistický způsob nezkoumal jako realita, když samotné komunistické strany sovětského bloku začaly používat pojmu „reálně existující socialismus“, aby ho odlišili od socialistických teorií vznikajících na západě, které byly často kritické vůči reálnému socialismu. A tak vznikla brněnská sympozia, která se v podstatě zabývala sociologií denního života, sociologií rodiny, sociální demografií, životním cyklem, urbanizací, sociologií lokalit a komunit, proměnami měst, vznikem vnitřních periférií v Československu, ekologií a mnoha jinými živými tématy. Sympozia se konala poměrně často a myslím, že první bylo v roce 1982. Jejimi účastníky byli spíše lidé mimo oficiální „tvrdé jádro“ tehdejší marxistické sociologie ovládající zejména ústřední pražské instituce, často lidé, kteří nemohli učit na vysokých školách, nebo lidé, kteří až před rokem 1968 učili, měli to nyní zakázané jako např. Milan Petrušek. Účastníky sympozii byli ovšem také mladí lidé, kteří se za několik let stali významnými českými sociology jako Jan Keller, Martin Potůček, Eliška Rendlová, Ladislav Rabušic. Na sympozia jezdili lidé z Prahy, Bratislavy, Ostravy a ke konci pořadatelé zvali i sociology z bývalé NDR, jako např. Alici Kahlovou z Lipska. Texty sborníku, který následně vyšel, představovaly slušnou a zajímavou sociologii, která by mohla být i dnes publikována.

Ivo Možný tehdy hodně četl a studoval, a také organizoval empirický výzkum a měl čas dát dohromady své starší studie. Tak vznikla pozoruhodná kniha „Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů“ z roku 1983, s níž měl autor určité problémy, myslím, že byly také potíže s jejím recenzováním. Ale důležité bylo to, že kniha vyšla a implicitně ukazovala vnímavým čtenářům z počátku osmdesátých let, co je to vlastně sociologie. Zde je třeba dodat, že Možný vedle toho, že byl výzkumným pracovníkem Filozofické fakulty, pracoval v letech 1970–1982 také jako manželský poradce v brněnské Manželské a předmanželské poradně. Zkušenosti z poradny a soustavné studium literatury o sociologii a antropologii rodiny pravděpodobně vedly k napsání knihy „Moderní rodina (mýty a skutečnosti)“, kterou vydal brněnský Blok v roce 1990.

Po roce 1989 se život zrychlil, to platí i o životě Iva Možného. Otevřely se četné nové možnosti, ale obzvláště obdivuhodné mi připadá to, že Možný dokázal skloubit bohatou intelektuální činností a produkcí i v tomto období s efektivní organizátorskou a zakla-

datelskou prací. I nadále se věnoval sociologii rodiny, sociologii intimity, přidal sociální politiku, a zejména začal také psát o sociální změně, konkrétně o transformaci české společnosti po roce 1989. Originálním způsobem se pokusil vysvětlit povahu naší sametové revoluce v knize „Proč tak snadno“, která se dočkala v roce 1999 druhého vydání. Jeho tématem po celou dobu zůstala jeho oblíbená sociologie rodiny a díky tomu vydal v roce 1999 knihu „Sociologie rodiny: její vývoj, teorie a základní problémy“. Zdá se mi, že v poslední době ho začíná zajímat problém chudoby a její důsledky.

Intelektuálové mají tendenci považovat za nejdůležitější publikace, knihy, články. Ivo Možný však zřejmě věděl, že síla a vliv oboru jsou často mnohem více určovány tím, že vznikají instituce, které mají finanční zdroje, budovy a především, které mají studenty. Velmi dobře vystihl, že typ společnosti, který vznikl u nás po roce 1989, bude potřebovat lidi vzdělané sociologicky a současně schopné toto vědění převádět do sociální politiky, poradenství, médií atd. Proto se rozhodl, že vybuduje v Brně novou školu, tj. fakultu sociálních studií. To se mu zdařilo a myslím, že je to velký úspěch, protože fakulta rozhodně zvýšila roli sociologie v českém intelektuálním prostoru. Udělal to rychle, do jisté míry riskoval, když zakládal školu, aniž by měl jistotu, kde bude sídlit. Snad jsem mu tehdy nepatrně v jeho rozhodování pomohl tím, že jsem mu říkal: založ fakultu a budova se dříve nebo později najde. Byl v roce 1990 jmenován docentem sociologie na Masarykově univerzitě v Brně a velmi brzy a právem profesorem sociologie a sociální filozofie na této univerzitě v roce 1992, až konečně roku 1998 se stal děkanem Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity. Součástí tohoto bohatého života byla také skutečnost, že se Možný stal mezinárodně známým českým sociologem, stal se např. členem Evropské školy historických a srovnávacích sociologických výzkumů sociální politiky v Amsterdamu, členem Evropské akademie pro vědy a umění se sídlem ve Vídni, členem Nizozemského institutu pro pokročilá studia a také členem Učené společnosti České republiky. Na poslední konferenci Evropské sociologické asociace v Helsinkách v roce 2001 byl jedním z key-note řečníků na plenárním zasedání.

Poslední kniha, kterou Ivo Možný vydal letos, tj. „Česká společnost. Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života“, potvrzuje, že zůstal věrný onomu pojetí sociologické práce, které si vytvořil jako mladý muž. Je jím snaha vidět a interpretovat život konkrétních lidí, na konkrétním místě a prismatickým důležitých životních událostí a souvislostí. Je to osvěžující a informativně bohaté dílo, které se vyhybá barbarskému a často snobskému žargonu, kterým sociologie oplývá. A to mě vede k několika poznámkám o tom, jak pracuje a píše Možný. Svět kolem sebe vidí neotřele, umí postřehnout skryté stránky věcí, není to však v žádném případě plytký *common sense*. Snaží se rozumět tomu, co je za vnějšími jevy a běžným rozuměním situací. Dobře je to patrné na jeho knize o sametové revoluci „Proč tak snadno“. Možný je zvědavý, a použije i slova sociologický zvědavý. Rád objevuje věci, které zůstávají stranou pozornosti mnoha jiných. To je onen parkovský smysl, který souvisí asi s jeho dlouholetou zkušeností novináře. Často se říká, že dobrý novinář by měl před tím, než začne psát, studovat sociologii. Napadá mě, že možná produktivnější by byl obrácený postup: když po několika letech zkušenosti v novinách, rozhlase – myslím však méně v televizi – začne mladý člověk studovat sociologii. Je to asi také jeden ze způsobů, jak

udržet spojení sociologie s palčivými denními problémy života občanů. To se Možnému, myslím, zdařilo, a patří proto mezi ty české sociology, o které mají hromadné sdělovací prostředky zájem a kteří mají současně co říci širší veřejnosti. A to se týká jeho častých úvah o problémech školství, zejména vysokého, ale také o jiných, obecně závažných otázkách našeho veřejného života.

Je tomu také proto, že má jasný jazyk, umí s ním dobře zacházet, je srozumitelný, i když píše o složitých otázkách. V žádném případě nechce oslňovat „hlubokou nesrozumitelností“, esoteričností a výlučností, jak to bohužel pozoruji u některých mladších kolegů našeho oboru. Jasnost výrazu a srozumitelnost jsou projevem úcty ke čtenáři a v žádném případě neznamenají, že autor tím trivializuje otázku, kterou se zabývá. Obvykle je jasnost výrazem hlubokého porozumění danému problému. A to myslím všichni u Iva Možného vnímáme.

Je nás velice mnoho, kteří blahopřejeme kolegovi a příteli Ivu Možnému k jeho životnímu výročí, k jeho dosavadnímu dílu, a kteří se zároveň těší na práci a setkání s ním a samozřejmě na jeho další komentáře, články a knihy. Buď zdrav, příteli!

Jiří Musil

Ivo Možný: Česká společnost. Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života
Praha, Portál 2002, 208 s.

Od nápadu ke knize je cesta delší, než se na první pohled zdá. Nápad vydat, ba pravidelně vydávat cosi jako „sociologickou statistickou ročenku“ tu byl od poloviny šedesátých let. Zkušenost, že studenti sociologie sice dobře znají leč jaké, i efemérní teorie, ale vědí toho málo o „reálných“ sociálního života této země, učinil každý, kdo sociologii nějaký čas učí. Nezbytnost přehledové příručky reálii je tedy pocíťována naléhavě již delší čas a stále.

Avšak teprve brněnský sociolog Ivo Možný ten převeliký krok od nápadu ke knize udělal.

A tak máme před sebou dvousetstránkový výběr statistických dat věcně a střídavě komentovaný, který má čtenáři posloužit jako prostředek základní orientace v neuspořádané množině údajů, jimiž jsme dnes a denně zahlcováni. Sociální svět, který je opředen informacemi, je téměř stejně nesrozumitelný jako svět, v němž člověk postrádá informace nejelementárnější – to je implicitní Možného východisko. Z ohlušení televizními kanály a z otupení barevnými i nebarevnými tiskovinami, z radostné hry (ale právě že jen většinou pouze hry) nad svitící obrazovkou počítače a z bludiště reklamních plakátů nás může vyvést jedině inteligentní a poučený šaman.

Možný s výchozí metaforou šamana pracuje jako zkušený žurnalista (jimž sám po léta byl): šaman byl ten, kdo dával světu řád, protože dokázal ze střipků smysluplných sdělení „uspořádat soudržný celek“ a tím odpovědět na „věčnou lidskou potřebu žít ve srozumitelném světě“ (str. 7). Moderním šamanem může být právě sociolog, jehož role ve vztahu k „obyčejnému člověku“ není přece definována nikterak podstatně jinak než prapůvodní role šamana. Je pouze vyzbrojen jiným instrumentariem a nachází se v situaci jaksi reverzní: zatímco šaman měl střipků málo, asi co by na jeden rozbitý hrnec dal, má moderní sociolog celé smetiště střepů spolu s muzeem, archeologickým ústavem a řádkou popelnic. Jeho úkol je pak velice prostý: vyznat se v tom, vybrat „to nejdůležitější“ a předložit to

„člověku z ulice“ tak, aby to mělo smysl, prostě aby se svět stal srozumitelnějším. Nebo – dokončíme-li už tu metaforu – aby se v pěkné, uhlavně řádce objevilo několik pěkně malovaných hrnců...

Možný ví, že toto je *punctum saliens* každé sociologie: co vybrat, jak to vyložit, jak to seskládat a jak to prezentovat? Sám je příliš zkušený, než aby nevěděl, že každá volba, každý výběr témat, otázek a tomu přiměřených „empirických dat“ bude vždycky silně podmíněn vlastní pozicí v sociálním světě a osobní zkušeností s ním – zkušeností profesionální, ale i lidskou, protože „jsme ve všem tom fatálně angažováni“. Na druhé straně stejně dobře ví, že volba kritéria výběru nemůže být náhodná, a chce-li on sám vnést do předkládaných dat řád, musí si je předem vymezit. Možný mimořádně nápaditě volí optiku „kvality života“, tedy onen rámec, v němž se protíná „subjektivní prožívání sociálního světa“ s parametry, které mají „nadindividuální charakter a které pro kvalitu života vytvářejí objektivně využitelný a reálně využívaný prostor“. Věcně a aniž vstupuje do teoretických polemik, předkládá své stanovisko, řekneme téměř durkheimovské, s apodiktickou kategoričností: „V každém případě sociologii zajímá nikoliv individuální prožívání, nýbrž stav a variabilita úrovně kvality života celé společnosti“ (str. 15).

Už sám pojem „kvality života“ ale vymezuje Možný současně i „na druhou stranu“, totiž proti radikálnímu objektivismu ekonometrických měření, když zdůrazňuje „vnitřní kvalitu života“, nikoliv pouze to, co je na ní a z ní měřitelné elementárními či souhrnnými indexy: odtud také ten solidně argumentovaný odpor proti hrubému národnímu produktu jako míře kvality života. Údaje, které Možný pečlivě vybral, uspořádal a okomentoval, nejsou samy o sobě objevené, jsou v podstatě běžně dostupné, ale snad právě tato „běžná dostupnost“ je v očích některých hledačů „nové empirie“ jaksi devaluje. Neznačená to ale vůbec, že jsou „na dlani“, je nutné hledat, vybírat z různých datových zdrojů, třdit a ukázněně předkládat v podobě přehledné a čtivé. A tak se pohybujeme v datech z oblasti demografie, kriminologie, zdravotnictví, školství, kultury, ale i ze sféry historické demografie, ba

dokonce oné proslulé „sledovanosti mediálních pořadů“. Věřen svému sociologickému naturelu je Možný umírněný skeptik: netvrdí, že všechno, co čtenáři předkládá, je „holá pravda“ a nic než pravda, ale na druhé straně neopomene zdůraznit, že data jsou čerpána ze „zdrojů, které vesměs osvědčily svou důvěryhodnost“.

Neobyčejně poučná je jakási vnitřní metodologie Možného příručky. Tři věci je možné formulovat jako metodologické krédo toho, kdo pracuje s „výběry z výběrů“:

1. Je nutné se sklonit před „všeobecně uznávanou hierarchií relevance“, tedy před tím, že dlouholetá zkušenost práce s daty (ale i teoretická připravenost jim rozumět, která je v celém textu někde více, někde méně viditelně přítomna) ukázala jakési obecně uznávané pořadí nejdůležitějších sdělení;
2. současně se nelze vyhnout osobnímu výběru, nemá-li být prostou faktografií zahlcen nejprve autor a potom čtenář;
3. „všechna fakta jsou vytržena ze souvislosti“, přiznává autor, aby současně dodal, že přece jen existuje korektiv této vynucené vivisekce: je jim jednak pozorné sledování vzájemné vazby, vzájemného „vztahování se“ předkládaných skupin údajů, jednak osobní zkušenost čtenáře, který souvislosti najde i tam, kde nejsou úplně zjevné.

Na jednu věc bych snad položil větší explicitní důraz, než činí autor. Ačkoliv jsme všichni aktéry sociálního života a tedy i „sociology-amatéry“ (profesionál je amatérem tam, kde není profesionálem, abych se vyjádřil bonmotem), přece jen komentovaná data nezřídka (ba dokonce dosti často) korigují běžně tradované laické vědění, razantně revidují některé stereotypy a zavedená hodnocení, zejména předsudečná. Právě k tomu konec konců slouží autorovy komentáře – vždycky vtípné a inteligentní a nikdy nepřekračující datový rámec, nikdy nevnučující apriorní teoretické hledisko.

Tematicky se Možný pohybuje od rodiny, zdraví, vzdělání a práce k životnímu prostředí, občanské participaci, mediálnímu světu a kriminalitě či deviantnímu chování. Přehledně prezentovaná data (tabulky, grafy, mapy) jsou opatřena jasně odděleným komentářem, celý text

pak uzavřen studii o výhledech České republiky do počínajícího století. Samozřejmě, že je autor nejsilnější tam, kde je nejvíce doma, totiž v oblasti rodiny, populační a demografické politiky, školství a práce. Ale žádná relevantní oblast není ošizena – ani o data, ani o komentář. Středmost komentářů je projevem autorské kázně i respektu k datům i ke čtenáři. Je pro ně obecně charakteristická jakási dvoulomost: a) autor neskrývá, že je viditelně šťasten, že konečně žije ve společnosti, v níž si přál žít, současně však nehodlá psát panegyriku nikde, zejména tam, kde demokracii sluší sklopené oči („I kdyby na Dušičky byla každý rok povinná procházka pro držitele řidičských průkazů mezi tou tisícovkou nových hrobů, všechny pohřbené překročíme a budeme jezdit dál“); b) autor ví, že v některých oblastech (tak třeba zrovna v kultuře) je stav věcí značně neutěšený, ale nikdy není ochoten se propůjčit lacinému kriticismu (počet vydaných knih vzrostl za poslední desetiletí z 3767 na 12 551, cena vstupenek na koncert by po „inflačním“ přepočtu vyšla na 27 Kč); c) autor se nestaví do pózy děda Vševěda, takže ochotně ukazuje, že mnohdy je jednoznačné hodnocení sociálních faktů nemožné nebo alespoň nesnadné (mobilní telefon, sociální zakomponování internetu).

Nelze konečně neocenit jazykový projev, vyhraněný styl, schopnost složité vyjádřit jedno-duše, nikoliv naopak, jak bývá občas zvykem. Některé Možného myšlenky mají podobu aforismů, nikdy však laciných bonmotů: dlouholetá zkušenost autora, žurnalisty, redaktora, učitele a vědce se prostě nezapře. Ba co víc, zúročuje se nad textem, který jen neznalému může připadat jednoduchý. Za elegantní jednoduchost se totiž platí nezvykle vysoká cena.

V roce 1975 vydal Václav Černý studii *O povaze naší kultury* a věnoval ji sám sobě k sedmdesátinám, důvodně očekává, že se oficiálních poct nedočká. Ivo Možný si ke svému životnímu jubileu věnoval knížku, která je skutečně mnohem víc než datovou příručkou, je svébytnou sociologickou výpovědí o aktuální povaze naší kultury, rozumíme-li pojmu „kultura“ v nejširším smyslu. Je čtením, jež by pro profesionála mělo být potěšením, pro začátečníka povinnou četbou

a pro občana návodem, jak kvalifikovaněji přemýšlet o věcech obecných. A je-li pravda, že „český politický establishment neoplývá osobnostmi dosti vzdělanými na to, aby sledovaly skryté souvislosti a byly poučeny studiem zkušenosti s demokratickým zvládáním sociální nerovnosti“ (str. 172), pak nepochybně víme, komu je Možného kniha určena téměř přednostně. Za takový dárek se sluší poděkovat, protože je konec konců věnován nám všem.

A zcela bez patosu: Možného knížka je modelem, který by měl být aktivně a pravidelně využíván k tvorbě textů podobných už proto, že žijeme ve společnosti mimořádně dynamické a v čase mimořádně zrychleném. Bohužel pro každého z nás.

Miloslav Petrušek

Ján Mišovič: *Víra v dějinách zemí Koruny české*

Praha, Sociologické nakladatelství 2001, 193 s.

V knižní produkci Sociologického nakladatelství jsme si zvykli spatřovat to nejlepší, co soudobá česká sociologie na domácím poli vytvořila, a stejně kvalitní byla i tamní překladová práce. Tato situace se však, bohužel, zdá měnit k horšímu. Příkladem může být recenzovaná publikace z pera vědeckého pracovníka pražského Centra pro výzkum veřejného mínění (CVVM).

Jde o dílo zjevně konjunkturální, navazující na komerčně úspěšné a i odbornou veřejností vcelku kladně hodnocené dvousvazkové *Dějiny zemí Koruny české* (Praha, Paseka 1992), jimž se nyní dostává podstatně rozšířené podoby. Mišovičův spisek však nemá nic z fundamentální erudice autorů „vzorového“ díla, její nedostatek se projevuje třeba už tím, že zmíněná práce je citována jako „*Dějiny země koruny české*“ (s. 188), což bohužel zdaleka není jediná chyba v citacích (dále např. s. 74, 89), přičemž Mišovič patrně nepochopil nejen to, že česká Koruna je názvem, ale ani to, že korunními zeměmi nebyly jen Čechy a Morava. Krátká zmínka o Slezsku na s. 56 to přitom rozhodně „nenapravi“, nadto mi daný název knihy v situaci, kdy její většina (s. 77n.) pojednává o Československé, respektive České republice, přijde přinejmenším zavádějící.

Mišovičovu knihu lze pomyslně rozdělit na dvě části, přičemž (obsáhlejší) první kapitoly jsou věnovány historickému vývoji religiozity na území Čech a Moravy od „šerého dávnověku“ do současnosti, ve zbytku pak je aplikována sociologická metoda rozboru soudobé české zbožnosti. V první části (a méně rigorózně i ve druhé) se přitom střídají popisné, „datové“ kapitoly, v nichž se autor snaží o postižení dobové religiozity na pozadí „známých i méně známých činů a konání významných jednotlivců, velkých sociálních skupin“ (s. 7) a kapitoly „etické“, posuzující dobové naplňování autorových představ o religijně podmíněné morálce, chápáné jako základ křesťanského náboženství. Již samo toto rozdělení však vyvolává zásadní pochybnosti, neboť jednak nebere do úvahy podstatný rozměr subjektivně zakoušených smyslů sociálního jednání a další metodické otázky i poznatky přinášející moderní historickou antropologii (viz např. J. Horský: *Kulturní a sociální skutečnost v dějepisném myšlení*. Ústí nad Labem, Albis international 1999, s. 9–18, 48–86), ale ani dějiny křesťanských institucí a jejich určujícího vlivu i na ony „významné jedince“ (klasickým dilem zůstává E. Troeltsch: *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*. Tübingen, Mohr 1912). Naopak v případě křesťanské etiky (lze však třeba středověké lidové paganokřesťanství vůbec posuzovat tímto „metrem“, ostatně notně ahistorickým?) je v Mišovičově knize citit až přílišná závislost na liberální protestantské teologii přelomu století (citovaná literatura tomu do značné míry odpovídá, byť jde o díla „historická“ – typicky např. F. Hrejsa). Nehledě na její nezpochybnitelný význam, je totiž třeba se ptát, je-li etika skutečně jediným podstatným základem křesťanství? Kam se ztrácí třeba mystická dimenze splynutí s Bohem, podřízení se Boží vůli atd., Bůh, jehož zakoušení je zároveň *tremendum et fascinans*, jak před více než 80. lety upozornil R. Otto? Autorova neznalost moderní religionistiky pak logicky ústí ve vysoce spekulativní (a z hlediska knihy spíše nadbytečné) pojednání o české předkřesťanské situaci, jež prý byla animisticko-šamanskou (přičemž animismus je na s. 9 nesprávně odvozován od feminina *anima*, zatímco název ve skutečnosti pochází z maskulina

animus), šlo o „původní pohanské náboženství, obohacené keltskými prvky, (které) uctívalo jako nejvyššího boha Slunce“ (s. 12). Jakkoli je přitom samozřejmě, že před přijetím křesťanství v Čechách existovaly pohanské kulty, nevíme o nich naprosto nic bližšího (Kalandrova spekulace *České pohanství* dosud zůstává souborem nepodložených hypotéz a totéž platí o M. Gimbutasové), přičemž úvahy o keltských vlivech spíše připomínají módní paravědeckou „keltologii“ než nové čtení historických pramenů.

Vlastní historická část knihy (s. 12–109) pak je nejen rozporuplná a svým rozsahem nedostatečná, především se však hemží nikoli desítkami, ale doslova stovkami nepřesností, omylů i vyloučených faktografických chyb. Vzhledem k rozsahu této recenze mohu upozornit jen na některé nejzávažnější, nebo naopak typické. Mišovič například hovoří o christianizaci Čech ze dvou center, z Říma a Byzance (s. 13), což je jistě správné, „uniklo“ mu však, že oběma téměř jistě předcházela iroskotská misie. O 10.–11. století bych se sotva odvážil hovořit jako o době utváření „lovecké společnosti s převahou prudkých vášní“ (s. 17), byť autor – alespoň doufám – nemá na mysli předneolitické lovecko-sběračské kultury. Ať však šlo o jakoukoli paganokřesťanskou syntézu, těžko obhájit názor, že na počátcích českého křesťanství ve společnosti bujely „hrubé neřesti, zvláště pohlavní, ale také vraždění nemluvnat, pověry“ (s. 20), odvolává-li se pouze na rozbor penitenciálů. Již Aron J. Gurevič (*Nebe, peklo, svět*. Jinočany, H + H 1996, s. 217–220) totiž ukázal, že tyto „seznamy hříchů“ měly s reálným sociálním chováním jen pramálo společného. Podobně také mravní úpadek katolické církve v předhusitské době, Mišovičem líčený na základě starší protestantské literatury, která vycházela jen z rozboru reformních kázání (s. 21, 29–30), je novějším historickým badáním silně korigován (Z. Hledíková: „Církev v českých zemích na přelomu 14. a 15. století.“ In: M. Drda – F. J. Holeček – Z. Vybíral (eds.): *Jan Hus na přelomu tisíciletí*. Husitský Tábor – supplementum 1. Tábor 2001, s. 35–58). Naopak o poměrně značné české recepci *devotio moderna* z této doby Mišovičův výklad zcela mlčí.

Vzhledem k nepopíratelné existenci a naprosto zásadnímu sociálnímu významu husitství – jakkoli o něm autor na jiných místech knihy „ví“ – lze sotva napsat, že pro období od 13. do počátku 17. století platilo, že „celé toto období, přes jeho různorodost, by bylo možné charakterizovat jako snahu o upevňování víry v jednoho Boha a vlády římské církve“ (s. 22). Jistě, šlo o boj „vysokých“ náboženských obsahů s lidovým paganokřesťanstvím (J. Delumeau), přece jen však nelze husity (ani ty nejmírnější z nich) označit za propagátory římské církve, jakkoli se sami pokládali za součást církve katolické (=obecné). Ahistorickým hodnocením je uvažování o husitském kalichu jako o nástroji demokratizace společnosti (s. 24), neboť Jakoubkovi ze Stříbra a dalším propagátorům přijímání pod oboji samozřejmě primárně šlo o nedostatečnost přijímání pod jednou ke spáse. Podobně Husova smrt nevedla k tomu, že „proti pragmatické přizpůsobivosti se prosadila závaznost ‚boží pravdy‘ a lidského svědomí“ (s. 23), neboť jednak ve středověké církvi rozhodně nešlo ve vztahu k papežství o pragmatický utilitarismus, jako spíše o teologicky zdůvodněné vědomí apoštolské sukcese a z ní plynoucích důsledků, ve druhé řadě rozhodným krokem k prosazení (boží) Pravdy proti tradici byl až tzv. soudce chebský z roku 1432. Signifikantní je, že Mišovič toto ujednání mezi utrakvisty a vyslanci baskilejského sněmu, teologicky nejvýznamnější výsledek české reformace, vůbec neuvádí. Konečně také Kutnohorské narovnání mezi stavy pod jednou a pod oboji z roku 1485, které Mišovič pouze zmiňuje (s. 27), neznamenalo jen „potvrzení kompaktát“ ze strany katolíků, ale především svobodu víry i pro poddané. V tom je jeho evropská unikátnost, neboť v Říši (později) platila zásada *cuius regio, eius religio*.

Ani v novějších náboženských dějinách však není Mišovičův výklad o nic méně chybný. Tak například známý A. Koniáš nezničil polovinu knih českých a zbytek cizojazyčných (s. 62), neboť šlo povětšinou o české knihy, jen vydané zahraničními emigranty, v Čechách se (na rozdíl od Anglie a Nizozemí) v 18. století rozhodně nijak podstatněji neprosadil osvícenský deismus (s. 68), ani zde nebyl proces seku-

larizace v plném proudu (*ibid.*). Nanejvýš mohlo jít o v sociologii tradičně popisovanou modernizační proměnu společnosti, která ve svých důsledcích (ve 20. století) k sekularizaci vedla. Rok 1848 neznamenal svobodu vyznání (s. 54), neboť i jen k vyrovnání se dosud trpěných protestantských a pravoslavného vyznání se státním katolicismem došlo až teprve vydáním Protestantského patentu v roce 1861, který Mišovič příznačně ani nezmiňuje, a k povolení některých dalších konfesi ještě později (F. Vašečka: *Buržoázný stát a církev*. Bratislava, SAV 1957, s. 50–64). Píše-li pak o vzniku několika malých katolických stran na přelomu 19. a 20. století (s. 73), jaksi „zapomíná“ uvést, že tyto strany se v roce 1919 spojily do ČSL. Zcela nedostatečné je i autorovo pochopení problematiky církevní kolaborace s komunistickou mocí (s. 95–97) atd.

Ačkoli se nechci hnidopišsky utápět v detailech, právě ty mnohdy ukazují miru Mišovičových neznalosti, a to, bohužel, často na středoškolské úrovni. Jeho pravopisné a interpunkční „problémy“ mnohdy nejsou jen opominutími, svědčícími také o nedbalosti redakční práce (viz např. s. 13, 22, 78, 92, 103), nýbrž vyplývají ze závažných nedostatků v syntaktickém a logickém budování textu, stejně jako z faktografických chyb. Vážné jsou mýlky typu označení „reformovaná církev“ pro všechny protestanty (s. 61), neboť se týká jen kalvinistů (autorovu intenci by vystihlo, napsal-li by „reformační církev“), nebo popis „svátosti pomazání nemocných“ v 17. století (s. 60), ačkoli poslední pomazání tento název – jako výraz podstatně reinterpretační – získalo až na II. Vatikánském koncilu (A. Adam: *Liturgika*. Praha, Vyšehrad 2001, s. 246–250), či připsání biblického Zjevení sv. Jana evangelistovi Janovi (s. 131) apod. Švýcarský psycholog C. G. Jung, jakkoli na jeho dílo bylo v tomto směru navázáno, sotva mohl být „průkopníkem hnutí New Age“ (s. 113), neboť zemřel dávno před jeho konstitucí (1961), a ani S. Karásek podepisující Chartu 77 nemohl být „duchovním evangelické církve“ (s. 98), poněvadž tím v závislosti na protestantské eklesiologii (nejen tedy na československém pracovním právu) *ipso facto* přestal být po odejmutí státního souhlasu k výkonu duchovenské činnosti v roce 1972 atd.

Mišovič však kromě vlastních neznalostí ve své práci ukázal ještě podstatně horší vlastnost – jednoznačně plagiátorství, přičemž je signifikantní, že plagiátorem je právě autor, jenž svým „etickým“ přístupem k religiozitě vnějškově deklaruje něco úplně jiného a v závěru své knihy pokrytecky volá po „pochopení pro celistvosti života, harmonii přírody a člověka, duchovní dimenzi společnosti“ (s. 187). Mišovičův výklad vzniku Československé církve a Českobratrské církve evangelické (s. 79), a patrně i několik dalších míst, je totiž jen zcela minimálně pozměněným textem, bezostyšně opsaným ze známé knihy P. Filipiho (*Křesťanstvo*. Brno, CDK 2001, s. 174–175, 177) a to včetně sporných, subjektivně pojatých skutečností.

Abych však nezůstal jen u jednotlivin – ačkoli posledně uvedená výtka se týká toho nejpodstatnějšího, etiky vědecké práce – je třeba především poznamenat, že Mišovičův historický výklad není než sbírkou „střípků z dějin“ bez jakékoli jednotlivity linky (nemá-li ji být onen pomýlený důraz na etiku), bez svěbytného uchopení historické skutečnosti, bez metodického zázemí, které by určovalo, proč jsou pramenům kladeny určité (a právě tyto) otázky? Mišovič tak zůstává na úrovni dějepisu 19. století, který se domníval nalézat historické události „jak se skutečně stály“ (Ranke), aniž by pochopil, že již každý jejich zápis nebo jiný pramenitý projev je způsobem interpretace. Logickým důsledkem takového přístupu pak je, vedle neschopnosti historické syntézy, neschopnost rozlišovat mezi prameny a sekundární literaturou, stejně jako slepá víra v možnosti soudobé vědy. Jinak si alespoň neumím vysvětlit „přesnost“, s jakou Mišovič v relativních i absolutních číslech diferencuje příslušnost k jednotlivým náboženským skupinám v zemi třeba na konci 16. století (s. 27, 42, 47, 57), aniž tuší, že jde o vysoce hypotetické odhady. Konečně autor recenzované publikace nedokáže pochopit ani procesualnost dějin, v extrémní podobě braudelovské *longue durée*, neboť vývoj v jeho pojetí jakoby se děl skokem, navíc pouhým působením vnějších faktorů, které tak či onak ovlivňují život jedince. Ačkoli přitom jejich význam zajisté nechci popírat, je třeba se ptát, stačí-li k vysvětlení všech dějinných

událostí, zvláště již proto, že mnohdy z pochopitelných důvodů nemáme dostatek relevantních pramenů.

Druhá část knihy (s. 110–185), popisující religiozitu soudobé české společnosti, téma které by mělo být autorovi bližší, však bohužel není o nic lepší, než kapitoly věnované historickému vývoji. Základní chybou je pomýlená snaha postavit výklad na „striktně vědeckém“ základě, na demografických a statistických údajích, které se staly samoučelem, nikoli prostředkem pro další interpretace. Touto výtkou samozřejmě nechci zpochybnit kupříkladu smysluplnost náboženské otázky v rámci censů, je však třeba uvědomit si, že tato otázka v (post)moderní společnosti měří jen určitý, formálně-institucionální typ religiozity. Zcela se z ní vytrácí problematika privatizované zbožnosti (P. Berger, T. Luckmann), ale do značné míry i sociálně nonkonformní religiozita některých nových náboženských hnutí apod. Na tyto skutečnosti přitom již vícekrát i v českém diskursu upozornil D. Lužný. Mišovičovi naproti tomu, jak se zdá, až příliš splyvá pojem náboženství s křesťanstvím (výjimku tvoří jen několik drobných zmínek, např. na s. 134), zcela pomíjí pluralitu soudobé religijní scény, neuvědomuje si, že státní registrace té které církve ještě nic nevypovídá o jejím sociálním vlivu, natož o charakteru zbožnosti jejich členů.

Konečně i tam, kdy Mišovič nevychází z výsledků sčítání lidu nebo z plošných výzkumů postojů a hodnot, jeho kniha trpí přemírou – a nepochybně i přeceněním – kvantitativního přístupu. Doslova se „utápí ve statistikách“, aniž by si autor uvědomoval metodické problémy spojené s tímto typem výzkumu religiozity, dávno již řešené např. v kontextu sociální psychologie náboženství (souhrnně viz D. M. Wulff: *Psychology of Religion*. New York, J. Willey 1997, s. 250–257). Některé nepochybně zajímavé kvantitativní poznatky stran postojů veřejnosti či členů církvi k vybraným sociálním a náboženským problémům současnosti (s. 120–130, 153–167) se tak ztrácí v množství plochého deskriptivního materiálu, aniž by byly náležitě interpretovány.

Stejně nedostatečný je i druhý metodický přístup, s jehož pomocí se Mišovič snaží proniknout k podstatě a sociálnímu fungování moderní

české religiozity. Vychází ze sebereflexe vybraných nábožensky angažovaných osobností, přičemž sám jejich výběr je diskutabilní (a není nijak metodicky zaštitěn), nadto jejich reflexe někdy přijímá a jindy zpochybňuje (s. 80, 150–151), opět aniž by se „obtěžoval“ s odůvodněním svého přístupu. Výsledky tomuto nedostatečnému teoretickému a metodickému zázemí bohužel odpovídají, takže autora vedou například ke tvrzení, že soudobou společnost silně ovlivňují masmédia, „a přesto“ část populace hledá oporu v církvích (s. 110). Jakoby přitom církve prostřednictvím masmédií na moderním „náboženském trhu“ nejen neparticipovaly, ale přímo jej nevyužívaly (viz P. L. Berger: *The Sacred Canopy*. New York, Doubleday 1967, s. 140–145). Podobně Mišovič píše, že vliv církve v české společnosti trvale upadá, přičemž zejména se prý stupňují spory mezi církví a státem (např. s. 150n.) – jak pak ale vysvětlí silnou křesťanskou politickou lobby, jejíž vliv se projevil třeba přijetím nového zákona o rodině v r. 1998, nového zákona o církvích, v postojích poslanecké sněmovny k homosexuálním sňatkům, k euthanazii apod.?

Dovolává-li se autor recenzované knihy tvrzení H. Schelského, že „sociologie náboženství nemá možnost zodpovědět takové otázky, jako je víra moderního člověka“ (s. 119), dlužno mu dát za pravdu. Nikoli ovšem sociologie náboženství jako celek, nýbrž ta již představuje J. Mišovič. Ačkoli se totiž deklaruje jako člen dvou mezinárodních společností pro sociologii náboženství, jejich publikační činnost naprosto nezná, neorientuje se v moderní literatuře zahraniční (např. R. Bellah, P. Berger, J. Casanova, G. Kepel, T. Luckmann ad.), ale ani české (třeba z díla brněnského D. Lužného zná pouze studii *Nová náboženská hnutí*, unikly mu dvě novější knihy i řada článků). Namísto toho cituje křesťanskou apologetikou silně zatížená díla R. Enrotha, S. M. Pecka, W. Sire ad., která jsou daleko spíše „náboženskou sociologií“ než sociologií náboženství (použili-li klasického vymezení E. E. Eubanka (*Sociologická revue* 4, 1935, 3–4, s. 329–335)) a zřetelně odkazují k vědecky pochybné, avšak o to mediálně „zajímavější“ retorice tzv. antikultovních hnutí (D. Lužný: *No-*

vá náboženská hnutí. Brno, MU 1997, s. 120–121; Z. R. Nešpor: „Pojmy ‚církve‘ a ‚sekta‘...“ In: J. Horský, o. c., s. 204–211).

Nezbývá mi než uzavřít, že recenzovaná publikace je z necelé dvacítky dosud publikovaných syntéz českých náboženských dějin práci nepochybně nejhorší, a to včetně řady zastaralých, interkonfesní nenávisť naplněných děl. Avšak ani pro nejnovější dobu, kde ji může konkurovat jen nemnoho časopiseckých článků a studií, nepřináší téměř nic nového a její teoretické a metodické zázemí – lze-li vůbec o něčem takovém hovořit – je beznadějně *out of date*. Jako taková bude nepochybně poprávu vědeckou obcí odmítnuta. Přináší však podstatné nebezpečí pro laickou veřejnost, neboť její autor se za pomoci výše zmíněných pseudovědeckých postupů – zejména přepíněnosti „tvrdými fakty“, nadbytečnými daty, tabulkami a výsledky statistických šetření – snaží své „dílo“ deklarovat jako standardní odbornou studii. A jako taková, bohužel, může být neinformovanou veřejností také přijata, může se stát východiskem moderního „obecného názoru“ na skutečnost náboženství a vývojovou dynamiku české religiozity se všemi z toho plynoucími tragickými důsledky. Důvodem je především fatální absence kvalitní novější literatury na toto téma; v tomto smyslu lze vydání Mišovičovy práce hodnotit i kladně – mělo by být tragickým mementem současného stavu české historie a sociologie náboženství a zároveň pobídkou k urychlenému „ozdravení“, nejen ve smyslu odborném, ale pochopitelně i etickém.

Zdeněk R. Nešpor

Hana Maříková (ed.): *Proměny současné české rodiny. Rodina - Gender - Stratifikace*

Praha, Sociologické nakladatelství 2000, 170 s.

Na knize se autorsky podíleli sociologové, kteří se dlouhodobě zabývají jak problematikou gender a rodiny, tak sociální stratifikací. Ve své práci čerpají zejména z výzkumů, na nichž v 90. letech osobně participovali (*Stratifikace, gender, rodina, Deset let transformace české a slovenské společnosti, Postavení ženské pracovní síly na trhu*

práce i mimo něj atd.). Výzkumné výsledky, tvořící empirickou bázi studie, byly již publikovány v podobě časopiseckých článků, pracovních textů či závěrečných zpráv. Od knihy proto bude čtenář očekávat přinejmenším zasazení „starých dat“ do nových souvislostí, resp. nový pohled na „staré“ téma rodiny. Autoři konkrétně nabízejí perspektivu gender a sociální stratifikace a v jejím rámci směřují k odpovědi na otázku, která v podstatě tvoří „páteř“ knihy: „Je rodina sférou sociální rovnosti, anebo nerovnosti?“ (Rozumějme, česká rodina devadesátých let.)

V první kapitole podává Jadwiga Šanderová přehled sociologických výzkumů sociální stratifikace, jejich teoretického pozadí a přístupů k rodině coby elementární analytické jednotce stratifikačního systému (přístupu *konvenčního, nekonvenčního, sdružené klasifikace* a substituce rodiny individuem). Poměrně podrobně nastiňuje průběh a jádro diskusí o vztahu hierarchického a třídního pojetí v západní sociologii a uzavírá, že je „třeba opustit představu tříd jako reálných skupin s jasně vymezenými hranicemi“ a odvíjet úvahy od skutečnosti, že stratifikační systém současných kapitalistických společností představuje „hierarchické uspořádání socioekonomických vrstev, v jehož rámci lze identifikovat několik tříd, které tuto hierarchii částečně protínají“ (s. 18). Na závěr kapitoly se zmiňuje o české tradici výzkumů sociální stratifikace a konstatuje, či spíše kritizuje jejich soustředění na mužskou populaci, tendenci zařazovat proměnnou pohlaví „jen“ mezi faktory ovlivňující vertikální sociální diferenciaci, popřípadě prezentovat údaje konstruované jako průměry charakteristik mužské a ženské populace (analytickou jednotkou se tak stává „individuum jakožto bezpohlavní aktér, a to vzdor zjištění, že rozdíly ve struktuře jednotlivých komponent a tudíž i souhrnného statusu mužů a žen jsou poměrně značné“, viz s. 27).

Druhá kapitola se věnuje „výhradně“ rodině a jejímu vývoji v posledním desetiletí. Obsahuje „řadu velice stručně komentovaných tabulek“ (s. 29), které shrnují informace o podílu jednotlivých typů domácností, jejich velikosti a demografickém a sociálním složení. Jejich prostřednictvím chtěl Milan Tuček „datově ozřej-

mit, případně připomenout některá fakta, která sice jsou v určitém povědomí těch, kteří se zabývají o problematiku rodiny, ale v dalších rozbořech a analýzách nejsou přímo zmiňována“ (tamtéž). Nicméně jedenadvacet tabulek v jedné kapitole se zdá být „přilíš“. Tím spíše, že se do čtenářových rukou nedostává výzkumná zpráva. Nejsem si jista, zda snaha autora nezahltit jej podrobnostmi bude jednoznačně úspěšná. Nemohu ovšem popřít, že „připomenutí“ mnohých zjištění, která text přináší, je zcela namístě (např. výrazného zvýšení příjmové diferenciace profesních skupin při zachování příjmové diskriminace žen ve vztahu k mužům z týchž socioprofesionálních skupin, zřetelných příjmových rozdílů mezi dělnickými a zemědělskými rodinami na jedné straně a podnikatelsko-živnostenskými a zaměstnaneckými rodinami na straně druhé, mezi rodinnými domácnostmi s různým počtem dětí, přiblížení nízkopříjmových skupin k průměru a zvětšení distance dvou a jednočlenných domácností bezdětných, ekonomicky aktivních osob, snížení podílu rodin na hranici životního minima a naopak početního rozšíření rodin s příjmy, které životní minimum téměř čtyřikrát převyšují). Prohlubování příjmové diferenciace na základě sociálně profesního postavení dokládá, podle Tučka, postupné prosazování meritokratických principů odměňování na českém trhu práce. (Ovšem narozdíl od příjmů se česká společnost jeví být stále ještě nepřilíš rozrůzněná ve vybavenosti domácností a celkové hodnotě majetku.)

Třetí kapitola navazuje bezprostředně na kapitolu předcházející detailnějším rozbořem sociálně profesní determinace životní úrovně rodin. Milan Tuček v ní identifikuje tři kategorie domácností, navzájem se výrazně odlišující objektivními a především subjektivně vnímanými nerovnostmi: „horní“ skupinu domácností podnikatelů, samostatně činných odborníků a vyšších odborníků zaměstnanců, „dolní“ skupinu dělnických domácností a „mezilehlou“ skupinu domácností živnostníků, středních odborníků, nižších úředníků a kombinovaných domácností. Autor se posléze zabývá jednotlivými indikátory životní úrovně z hlediska vnímání finančního nedostatku a konstatuje, že „pocit příjmové deprivace nesouvisí pouze s nízkými příjmy, ale také

se spotřebními vzorci, např. referenční sociální skupiny, či sdílenými nároky a požadavky dané sociální kategorie domácnosti“ (s. 52). Tučkem předpokládaná stylizace odpovědi ohledně sebezafazení vypovídá údajně o přetrvávající snaze „nevybočovat z průměru“ nebo naopak „zachovat si pocit sounáležitosti ke středním vrstvám“ (s. 57). Nakonec autor obrací pozornost k genderovým aspektům „živitelství“.

Ve východiscích ke čtvrté kapitole Milan Tuček předesílá, že změny sociálního rozvrstvení mužů a žen neodpovídají jednoznačně růstu distance mezi pohlavími ve smyslu genderové diskriminace. Argumentuje především značnou shodou subjektivní reflexe sociální pozice mezi muži a ženami. Příklání se k názoru Machonina a kol. (*Česká společnost v transformaci*, Praha: Sociologické nakladatelství 1996), že „...v praxi každodenního života současný model (tj. model s mužskou dominancí) společnosti zatím vyhovuje, protože nevyvolává výrazné sociální konflikty“ (s. 63). Ačkoli, jak podotýká, se s genderovými nerovnostmi setkáváme „na každém kroku“, v rodině i v oblasti práce (viz tradiční stereotyp „muž vydělává a žena se stará o domácnost, rodinu“, preferování mužských uchazečů o pracovní místa, stereotypní kladení profese za rodinu u žen, nerovnosti ve finančním ohodnocení obou pohlaví apod.) (s. 65).

Tuček předpokládá, že transformace vedla k přehodnocení strategií úspěchu. Z empirických dat vyvozuje krystalizaci tří skupin životních cílů: (1) klidného rodinného života, (2) zajímavé a dobře placené práce a (3) „všeho ostatního“ (s. 69). Přičemž ženy „pochopitelně“ zdůrazňují spíše rodinné hodnoty, muži hodnotu práce. Aplikace faktorové analýzy umožnila určit mezi hodnotovými orientacemi orientaci „pracovní“ (vzdělání + práce + úspěch), „rodinnou“ (domácnost + dům + rodina + děti + klidný život), „hedonistickou“ (přátelé + peníze + zájmy) a orientaci „na volný čas“. (Připomíná, že faktory jsou vzájemně nezávislé, tudíž vysoká orientace na práci neznamena nutně nízkou orientaci na rodinu a obráceně. Tabulka průměrných skóre pak podává obraz podmíněnosti jednotlivých orientací vzděláním a pohlavím. Zřetelně se rýsuje vliv rodinného cyklu. Co se tý-

če různých aspektů samotné práce neprojevují se v názorech mužů a žen významnější rozdíly.)

„Oblast práce“ je v kapitole srovnávána rovněž v mezinárodním kontextu, přesněji s Velkou Británií. Souhlasím s autorem, že volba Británie „není zcela nejvhodnější“ (s. 75), navíc zvažuji, zda nedostupnost dat podobného charakteru z jiných zemí dostatečně zdůvodňuje zařazení dané subkapitoly do textu.

V páté kapitole analyzuje Marie Čermáková zaměstnanost, pracovní kompetence a perspektivy české pracující ženy. Tvrdí, mimo jiné: Zaměstnanost žen ovlivnila konkrétní rodiny, společenskou dělbu práce i sociální vzorce chování mužů a žen. Její vývoj v České republice má svá specifika a ženská pracovní síla dosud nedosáhla „evropské“ úrovně vzdělání a podílu ženské elity „na definování a prosazování zájmů spjatých s vyrovnáváním rozdílů v zaměstnání mezi muži a ženami“ (s. 84). Také „interakce mezi zaměstnáním a rodinou je u českých žen (...) kvalitativně odlišná od přístupů a modelů zaměstnaných žen ve vyspělých demokraciích“. Oproti západoevropským společnostem není u nás připisována rovnoprávnosti žen primární důležitost, ani okolnosti a podmínky ženské práce a genderové nerovnosti nejsou v politickém a mediálním diskursu dostatečně (zdali vůbec) tematizovány (tamtéž).

Čermáková popisuje vývoj zaměstnanosti našich žen jako posun od obsazování nízkostatusových pozic v průmyslu a zemědělství v šedesátých letech, přes „ovládnutí“ školství, zdravotnictví, peněžnictví, obchodu, veřejné správy a ostatních veřejných služeb ženami spolu s jejich prosazováním se ve vysokoškolských pozicích v letech sedmdesátých a osmdesátých, až ke vstupu do podnikání, k relativně zřetelnějšímu průniku do vysokých statusových pozic v ekonomice a politice, ale také k získání zkušenosti s nezaměstnaností v letech devadesátých. Struktura ženské zaměstnanosti skýtá, podle Čermákové, „jedinečný obraz“: „nenacházíme žádnou jinou zemi, mimo některé z transformujících se zemí bývalého sovětského bloku (...), s tak razantním vstupem žen do ‚mužských‘ odvětví a s tak silnou dominancí v terciéru, že se některá odvětví stávají ‚ženskými‘.“ (s. 94) Také kontinuálnost ženské

zaměstnanosti a zejména spjatost rodinných a pracovních rolí patří k charakteristikám „typicky českým“. Pracovní aktivita žen není vzdělanostně stratifikována, ani počet dětí nehraje zásadní roli. Pracovní kapitál českých žen roste a je pro ženu významným zdrojem pocitu vlastní identity, autonomie, nezávislosti, seberealizace či kariéry. Zaměstnání u nás není pokládáno za druhotné ve vztahu k zaměstnání manžela, navzdory nižším příjmům. Čermáková nicméně konstatuje, že „stát, pracovní systém i rodové stereotypy v české společnosti podporují zaměstnanost žen, ale již ne integraci žen do politiky, řídicích ekonomických struktur, klíčových pozic ve společnosti“ a že pracovní systém stále preferuje muže a má tendenci obcházet genderové dohody. („Velká genderová dohoda mezi státem a pracovní sférou znamená respekt pracovní sféry vůči rodinným rolím zaměstnané ženy ve formě garance mateřské dovolené, sociálně protekčních opatření zaručených Zákoníkem práce“, vysvětluje Čermáková. „Malá genderová dohoda“ jako „nepísaná úmluva mezi zaměstnavatelem a pracovníci předpokládá, že si žena udrží kvalifikaci a po návratu z mateřské dovolené vyrovná sociální ‚handicap‘ vzniklý přerušením pracovní dráhy – s. 96.) Žena ovšem „bude zatím mít vždy zájem o placenou práci i přes konflikt zájmů v rodině i pracovním systému, protože „zaměstnanost žen je kvalitou života, která nemá alternativu“ (s. 99).

Poslední kapitola je zaměřena na dvoukariérová manželství. Hana Maříková v ní upozorňuje na „nepřehlédnutelný fakt“ zvýšení počtu jedinců jednostranně orientovaných na kariéru a žijících v singlu, které „přirozeně“ vyplývá z vývoje moderní, tržní, konzumně orientované společnosti (s. 103). (Souhlasí s Beckem, že tržní model modernity implikuje společnost bez rodin a bez dětí? Nízká intenzita sňatečnosti a porodnosti u nás je posuzována opatrně, zatím spíše jako „odklad“ manželského a rodičovského startu.)

Autorka rekapituluje vývoj studia dvoukariérových manželství v české sociologii. (Pozastavuje se nad zdánlivě bezrozporným pojmem „kariéra“, který byl zpočátku chápán jako synonymum relativně nepřerušované profesní dráhy jedince a teprve později spojován s výší příjmů

a zejména množstvím času vynaloženého na výkon profese a pozici v hierarchii řízení. Pro potřeby výzkumu přijala definici Možného, který dvoukariérová manželství v podstatě ztotožňuje s manželstvími vysokoškoláků, ač by definice mohla být rozšířena – o podnikající dvojice a ty, kteří mají podřízené –, i současně zúžena – o páry, z nichž alespoň jeden z partnerů na kariéru rezignoval – s. 104–106.) Pochopitelně nemohla opomenout „klasickou“ práci Možného (*Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno, UJEP 1983). Poměrně rozsáhlé, „souvislé“ shrnutí jeho závěrů, byť bylo odrazovým můstkem pro prezentaci výzkumných zjištění z devadesátých let, se mi ovšem zdá být „nošením dříví do lesa“. Spíše měly být důkladněji diskutovány ve světle aktuálních poznatků. Z těch si zaslouží pozornost zejména informace získané kvalitativní metodologií ve výzkumu *Muž v rodině – demokratizace sféry soukromé*, a to kvůli svému inspirativnímu potenciálu pro další bádání i konečkonců kvůli tomu, že podpořené vloženými citáty z výpovědí respondentů jsou „prostě“ zajímavé. Co tedy sdělili vysokoškoláci a vysokoškolačky sami o sobě, případně co z toho vyplývá, a co o nich vypovídají dotazníková šetření či mikrocensy? Tyto páry dosahují relativně nejvyšších příjmů, příznivěji hodnotí životní úroveň a sebezaražují se výše než ostatní (současně ale věnují práci relativně nejvíce času). Průběh budování kariéry má u muže a ženy odlišnou dynamiku a „vztah práce a rodiny (...) může být v jakémkoli jejich okamžiku přehodnocen“ (s. 115). Práce v domácnosti dělí „jako obvykle“ na mužské a ženské, přesto s výjimkou každodenního poklizení muži na „ženských“ pracích participují. Flexibilitu rolí v prokreační rodině vysokoškoláků podmiňuje model dělby rolí v jejich orientačních rodinách. Při srovnatelné náročnosti povolání obou partnerů zabezpečuje domácnost a děti žena ve větší míře než muž a má-li on náročnější, prestižnější a lépe placené zaměstnání, pak ona „automaticky přebírá veškerou odpovědnost...“ (s. 118) Deklarované uznání zastupitelnosti rolí muže a ženy se nutně nekryje s reálným chováním. Podle Maříkové se muži zřejmě stylizují do „progresivnější“ role, než jakou skutečně zastávají, zatímco ženy se prezentují častěji v roli tradiční.

Mužský a ženský pohled na „nutné a optimální pro domácnost a rodinu“ se pochopitelně liší. Ovšem tvrzení autorky, že muž pohlíží na ženu jako na „instrumentální pomůcku“ v domácnosti, do níž sám neinvestuje svůj volný čas a energii (s. 119–120), je poněkud „tvrdě“ formulované. (Stejně tak interpretace mateřské dovolené jako situace, kdy žena jedná pod nátlakem manžela, děti, dobrovolně se podřizuje a rezignuje na svoje zájmy... Nemůže být mateřství osobním zájmem a mateřská dovolená nikoli nutně „újmou“, ale prostorem pro seberealizaci?)

„Z genderového hlediska představují kariérové rodiny ‚směsici‘ všech možných genderových uspořádání vztahů a rolí“, uzavírá Maříková (s. 138). Za nejzávažnější považují v kontextu převládající asymetrie dělby domácích prací její zjištění o dynamičnosti dvoukariérových rodin, tj. jejich větší schopnosti a ochotě přizpůsobovat se a modifikovat role. Táží se ovšem, zda je možné, aby tento typ rodiny vůbec kdy našel „odpovídající model dělby domácích prací, který by fakticky vyhovoval všem zúčastněným stranám“ (s. 138).

Poznámka na závěr: Domnívám se, že autoři dostali svému záměru a prostřednictvím spojení sociologické a ekonomické perspektivy a genderového přístupu zachytili některé aspekty změn české rodiny v posledních deseti letech. Přínos knihy spatřuji i v naznačení směrů, jimiž by se měl ubírat sociologický výzkum, a v dané oblasti bádání nosných výzkumných metod.

Dana Sýkorová

Petr Sak: *Proměny české mládeže. Česká mládež v pohledu sociologických výzkumů*
Praha, Petrklíč 2000, 291 s.

V Sociologickém časopise 1/2000 (Havlík, R. – Koťa, J.: Zamyšlení nad českou sociologií výchovy, vzdělávání a mládeže v 90. letech) jsme konstatovali výraznou absenci monografií a statik k této problematice. O to více je třeba uvítat velmi hutnou práci, s níž přichází na knižní trh zcela netradičně nakladatelství, od něhož bychom podobnou publikaci sotva očekávali. Na-

víc publikace potvrdila naše tvrzení v citovaném článku, že empirický výzkum během devadesátých let byl rozsáhlý a na různých úrovních grantového systému podporovaný.

P. Sak předložil rozsáhlou práci, která komplexně mapuje problémy vývoje mládeže v posledních letech. Na téměř třech stech stránkách se můžeme probírat řadou tabulek a grafů, metodologických informací a úvah. Publikace je navíc vybavena přílohou charakterizující základní parametry užitých výzkumů, seznamem literatury i anglickým obsahem a shrnutím, má formálně všechny znaky vědecké publikace. To vše sice na přehlednosti a čtivosti pro laického čtenáře (na kterého je nakladatelství orientováno) nepřidá, odborníkovi či vysokoškolskému studentovi naopak poskytne bohatý faktografický materiál a podněty k úvahám o samotné problematice i o možnostech a mezích empirického výzkumu.

Nespornou předností autora je jednak dlouholetá zkušenost s tímto typem výzkumu, jednak možnost, kterou bohatě využil, dlouhodobě zvolenými metodikami zkoumat vybrané problémy v čase, a to poměrně dlouhém na to, aby data poskytla smysluplnou výpověď o „proměnách“ české mládeže (v některých ukazatelích již od r. 1979) do druhé poloviny 90. let. Připomínkou může být, že v podstatě programově nechává stranou výzkumy jiných autorů a institucí (např. sledování hodnotových orientací IVVM). Zdůvodněním může být záměr využít data umožňující metodicky co nejčistší komparaci.

Dominance práce s daty výzkumů samozřejmě mnohdy nese riziko sklouznutí k empirismu. Dlužno říci, že autor, vědom si tohoto rizika, se mu snažil v maximální míře čelit.

Práce tak představuje na empirických datech založený obraz české mládeže, pokus o analyticky průnik do jejich problémů (cílů, hodnotových orientací, spirituality, trávení času apod.), ale i do struktury těchto problémů a jejich členitých vazeb. Svá tvrzení opírá o široce založené výzkumy využívající nejčastěji prostou aplikaci Likertovy stupnice, ale i další postupy (např. autorem vypracovanou metodu „párových protikladných hodnot“). Při sledování metodických postupů a jejich pojednání v knize se čtenáři připomenou i dřívější diskuse o „měření“, o různých meto-

dách empirického výzkumu sledovaných jevů. I tato práce by mohla být jistým impulsem k tomu se nad možnostmi a omezeními těchto postupů znovu zamyslet, ev. nabídnout i alternativní kvalitativní postupy, které by v uvedených otázkách jistě mohly nacházet pole působnosti.

Práce má pevnou strukturu a jasně obsahově vymezenou linii, kterou autor ve výkladu svého hlavního tématu „proměn české mládeže“ sleduje. Lze dodat, že přece jen některé kapitoly jakoby tematicky „přečnivají“, mohou se jevit jako dílčí, byť nesporně zajímavé (vnímání úlohy kněze, postoje k hudebním žánrům, rozbor cestování, hardwarové a softwarové vybavení PC, jimiž mladi disponují apod.). Často jedinečná data bylo zřetelně autorovi líto nevyužít.

Obsahově se práce v prvních kapitolách zaměřuje na teoretická vymezení problému, i když zřetelně v teorii není těžiště práce, spíše si autor těmito pasážemi připravuje půdu pro operacionální vymezení a základní rámce pro interpretace empirických dat. V některých odstavcích celé práce však toto pojetí „teorie středního dosahu“ překračuje a čtenář může mít pocit, že některá tvrzení jdou za rámec výpovědi empirických dat. Tato místa prozrazuje i jistá změna formy, kdy se strohy empirický popis mění až v esejistické zpracování, což na druhou stranu poskytuje čtenáři oddech a zvyšuje celkovou čtivost knihy. Nalézáme zde i výroky (obvykle se týkají makrosociálních faktorů ovlivňujících vývoj mládeže), které ještě zvýrazňují kritický přístup autora k některým tendencím ve vývoji 90. let. Tyto pasáže lze považovat při převažujícím úsili (někdy až úzkostlivém) o korektnost empirického popisu za výraz osobní angažovanosti autora a jeho formulaci hypotéz, které by vyžadovaly další diskusi a prověření.

V úvodních kapitolách Sak rozvíjí svoji teorii sociálního časoprostoru. Ten popisuje v termínech sociálního pole, v němž se v jeho koncepci vyvíjí osobnost člověka, rozebírá povahu místa a vazeb mladého člověka v sociálních vztazích a v komunikaci s druhými, analyzuje časové charakteristiky sociálního pole. Sleduje jak mikrosociální, tak makrosociální rozměr problematiky. Proti možné námitce determinismu Sak zavádí pojem intencionalita, jistou transcendentál-

nost a procesualnost člověka, ve které je jednotlivec výsledkem „projektu sebe samého“. Vymezuje dále užívané pojmy (světový názor, hodnoty, postoje, sociální kompetence ad.) a spolu s tím podrobněji rozvíjí myšlenku sociálního zrání (komplex vývojových změn v rolích, jejich osvojování, cílech, hodnotách a normách, které se váží k měnícím se pozicím mladého člověka), problém individuální spontánnosti a tlaku sociálních regulativů, socializace a individualizace. Autorova teoretická vymezení pak poskytují rámec výkladu empirických dat, kterému jsou věnovány zbývající čtyři pětiny čistého textu knihy.

Těžisko analýzy tkví ve vývoji životních cílů, hodnot, hodnotových orientací a volného času mládeže v průběhu transformace naší společnosti v 90. letech. Poté P. Sak věnoval samostatnou pozornost vybraným významným otázkám rozvíjejícím dále hlavní linii knihy. Máme na mysli takové otázky, jako je spiritualita mládeže (hlavně ve vazbě na hodnoty), aktuální téma místa a úlohy médií (ve vazbě na hodnoty, volný čas a sociální problémovost) a zejména studium sociálně deviantních jevů.

Autor sleduje především změny v uvedených oblastech v průběhu sociálního zrání mládeže, tj. empirická data jsou obvykle diferencována podle vnitřního věkového členění sociodemografické skupiny mládeže. Tam, kde mu to materiál umožňuje, je časový rozměr pojat jako komparace hodnot a aktivit mládeže na straně jedné a věkových skupin starších na straně druhé. V intencích záměru knihy patří významné místo srovnávání mládeže v průběhu osmdesátých a devadesátých let, a to tak, že jsou srovnávány shodné věkové kategorie v různých letech. Významný problém generací (jako produktu i aktivního hybatele historických změn či stavu společnosti) je nejen obsahem zajímavé samostatné závěrečné kapitoly, ale „generační řez“ (vedle diferencí podle fází životního cyklu) prostupuje všemi kapitolami práce.

Empirická analýza „proměn české mládeže“ začíná rozбором hodnot mládeže. Autor ukazuje na metodologické problémy zkoumání, správně poukazuje na složitost vztahů mezi zjištěnými hodnotovými orientacemi a reálným jednáním. Sleduje pak na datech hierarchii hodnot

mládeže, její hodnotové orientace, jejich vnitřní diferenciaci (dle charakteristik demografických, socioekonomických a ideových) a vývoj v procesu sociálního zrání i mezigenerační difference a proměny. Pokouší se rovněž o komparaci vývoje hodnot v západních společnostech a v ČR.

Zvláštní kapitola je věnována závažné problematice duchovního a náboženského života mládeže a jejím postojům k církvím a náboženským hnutím. Autor přitom rovněž studuje znalosti, aktivity a výhledy spirituality mládeže. I tady uvádí zajímavá mezigenerační srovnání.

Vědným tématem pro poznání sociálního a generačního vývoje mládeže je studium trávení času. I když je kapitola uvozena názvem „volný čas“, hovoří Sak i o aktivitách pracovních a studijních a těch, které nelze pod pojem volného času zařadit. Také zde doplňuje výklad o metodologické poznámky. Rozebírá změny ve vývoji frekvencí aktivit v závislosti na věku a především nepřilíš příznivá srovnání „aktivity“ mládeže v různých letech vývoje naší společnosti (od roku 1984 do 1996). Konstatuje nárůst spíše pasivních, konzumních a nenáročných forem trávení času a pokles aktivit pracovních, studijních, sportovních, veřejně prospěšných a kulturně náročnějších (to koresponduje do značné míry i s vývojem hodnotových orientací, který podobně zaznamenávají i časové řady IVVM). Autor pak ovšem pečlivě hledá i sociální souvislosti, závislost na věku, pohlaví, vzdělání mladých a jejich rodičů atd.

Vedle do určité míry specifických témat (postoje k hudebním žánrům a cestování) věnuje se dále v subkapitole významnému tématu erotických a sexuálních aktivit. Zajímá se přitom zejména o věk první sexuální zkušenosti, a to opět ve srovnání mezi generacemi mládeže a starších.

Aktuální jsou stále rozborů úlohy médií (zvláště televize) v životě mládeže, kterou Sak sleduje rovněž v časové řadě od roku 1982 do 1997 (i ve vnitro- i mezigeneračním srovnání). Vedle konstatování růstu času věnovaného televizi a nástupu nových typů médií (CD, internet) je pozornost věnována orientaci na různé žánry a reflexi povahy obsahu a dopadů. Zvláštní pozornost autor věnuje nejen televizi, ale i změnám

ve vývoji čtenářství (frekvenci, žánru). Formuluje hypotézu o prolínání generací, které byly formovány převážně četbou, s postupně převažující generací formovanou vizuálními médii. Na druhé straně Sak ukazuje mládež jako nositele celospolečenského prosazení práce s počítačem a internetem a poukazuje tak na nové možnosti i problémy, které tato nová média mohou přinést.

Řadu cenných informací i metodických podnětů přináší kapitoly věnované sociálně deviantním jevům u mládeže a deviantní mládeži samé. Metodicky i věcně zajímavá jsou srovnání hodnotových orientací, aktivit (včetně sledování a preferenci medií) a zvl. rodinného prostředí (klimatu, tělesných trestů, kapesného, citových vazeb, aktivit rodičů) „normální“ mládeže a mládeže deviantní (zvláště jsou vyčleněny skupiny narkomanů a delikventů a mládež z diagnostických ústavů). V analýze sociálně deviantních jevů je samostatná subkapitola věnována drogám.

Jako nosný nástroj se jeví Sakův index sociální deviace, jehož konstrukci popisuje a pak s jeho pomocí sleduje rozložení a sociální podmíněnost deviace (např. vliv vzdělání rodičů, zvl. otce, vyšší index deviace než v ostatních skupinách povolání u učňů, s odstupem u dělníků a podnikatelů, u ekonomicky nejhůře a velmi dobře situovaných). Opět nachází významné souvislosti s hodnotovými orientacemi a trávením času.

V poslední kapitole, která má opět spíše teoretický charakter, se autor podnětně zamýšlí nad vymezením generací, jejich charakteristikami, formováním a střídáním, a to v souvislosti se společenskými změnami (či stavem společnosti), jichž jsou generace produktem, objektem či nositelem. Bez hlubších interpretací pak uvádí změny intenzity generačních rozporů v letech 1945–1994 na ukazateli explicitně vyjádřených „problémů čtrnáctiletých s rodiči“ v celé populaci. Tím spíše ale vlastně otevírá další otázky, včetně otázek operacionalizace generačních problémů i nosnosti nástrojů jejich zkoumání.

Závěrem řekneme, že dosavadní ohlas knihy mezi pedagogy svědčí o možnostech sociologického zkoumání pomocí rozvíjet i příbuzné

vědní disciplíny a jejich aplikační možnosti. Práce může být přínosem pro ty pedagogy, kteří hledají další možnosti od počátku 90. let se etablující sociální pedagogiky.

Radomír Havlík

Jiří Kunc: *Stranické systémy v re/konstrukci (Belgie, Itálie, Španělsko, Československo-Česká republika)*

Praha, Sociologické nakladatelství 2000, 262 s.

Mezi českými politology patří Jiřímu Kuncovi přední místo. Jeho rozsáhlé znalosti historické, jazykové, jeho orientace v soudobé západní politické vědě a v neposlední řadě i jeho vliv na talentované mladší české politology, resp. politoložky (např. Vladimíru Dvořákovou nebo Blanču Řichovou) jsou nesporné. Jeho zásluhy jak na rozvoji české politologie a jejím přiblížení západním proudům, tak na kultivaci občanství a ústavnosti nutno ocenit. Jiří Kunc je současně autorem, který se nevyhýbá provokativním tvrzením a některé z jeho tezí lze považovat za kontroverzní. To neubírá jeho odborným pracím na zajímavosti, ale vybízí k věcné diskusi. Autor této recenze považuje za vhodné upozornit na některé takové sporné body a je přirozené, že také vysvětlí svá vlastní stanoviska, ke kterým Kunc zaujal ve své knize kritický postoj.

Základní Kuncova výchozí teze, podle níž strukturované stranické systémy mají klíčový význam pro fungování demokracie, je zvláště v českém prostředí záslužná. Autor právem na několika místech, např. na str. 230 a 241, poukazuje na to, že strany nadále zůstávají centrálním aktérem a jeho poznámky o „antistranickém diskursu“ českých intelektuálů polistopadového období jsou výstižné. Kunc si dále právem uvědomuje význam alternace pro stabilizaci systému a pro zmírnění ideologičnosti mladých demokracií. Zajímavé je, jak na italském příkladu Kunc dokládá tezi, podle níž je třeba kooptovat extrémy, chceme-li bipolárně strukturovat politický prostor (viz str. 235).

Lze akceptovat i fakt, že „Československo-Českou republiku“ nesrovnává s jinými „postkomunistickými“ státy (i když by to bylo velmi in-

struktivní) a že je/ji srovnává naopak se západními demokraciemi (Itálii, Belgií a Španělskem). Kuncův argument, podle něhož bez ohledu na krizi pravé části spektra na podzim 1997 „vykazuje Česká republika bezpochyby nejsolidnější strukturovaný stranický systém ze všech postkomunistických zemí“ (str. 238) je obhajitelný, ačkoli bych byl v té věci méně optimistický a kladl bych důraz spíše na klasičnost utváření českého stranického systému než na jeho solidní strukturovanost.

Autorovo do omrzení opakovaně odsuzování „majoritní logiky řešení problémů“ (s tímto výrazem složeným ze čtyř slov se setkáme v jeho spisu snad víc než stokrát) však vyžaduje delší komentář. Bude vhodné začít na teoretické rovině. Na str. 35 zdůrazňuje Kunc právem význam vztahů „kooperace a konkurence“ mezi stranami, v nichž s odkazem na několik specialistů spatřuje nejvýznamnější přínos teorie her pro politickou vědu. V následujícím Kuncově výkladu se však slovo „konkurence“ (nebo česky „soutěž“) prakticky nevyskytuje... Chtěl bych proto připomenout, že existuje cosi jako „čistá soutěž“ (tj. ryzí čili přísná konkurence). Tato čistá soutěž se na tomto poli vyskytuje tehdy, když stranický systém má dvoupólový (bipolární) charakter. Jde pak věru o „hru s nulovým součtem“ v tom smyslu, že míra výhry jednoho se rovná míře prohry druhého, nicméně nemusí nikterak jít o „likvidaci soupeře“, tedy o situaci, kdy „schází společná pravidla hry“, jak tvrdí Jiří Kunc.

V čem spočívá tato čistá soutěž, vysvětlil podrobně Robert A. Dahl ve svém nástinu teorie opozice v demokraciích, který je součástí kolektivní práce *Political Oppositions in Western Democracies*, kterou Dahl řídil a v níž sám napsal dvě kapitoly. Dovolují si k této věci ocitovat ze závěru své práce *Systémy politických stran* (str. 242): „Rozhodují tam volby, při nichž občané mohou buď potvrdit ve vládě stávající tým, anebo ho sesadit a nahradit jiným. Jedná se tedy o tzv. přísnou soutěž, o „hru s nulovým součtem“ (tj. co jeden získá, to druhý ztratí): jedna strana (nebo jedna pevná aliance) volby vyhraje, získá nadpoloviční většinu parlamentních křesel, což jí v parlamentním režimu umožní utvořit jednobarevnou vládu, složenou jenom ze členů vítěz-

né strany (nebo pevné koalice), zatímco druhá strana (nebo pevná koalice) plní funkce opozice. Slovo „přísná“ v termínu „přísná soutěž“ by nás však nemělo zmást. Rozdíl mezi oběma alternativami je dostatečně jasný, ale není mezi nimi žádná hluboká propast ani nesmiřitelný antagonismus, což znamená, že při střídání jedné vládnoucí garnitury druhou nedochází k žádnému dramatickému převratu. „Přísná soutěž“ je tedy soutěží vcelku klidnou, umírněnou.“ (*Systémy politických stran*, 1997, str. 242). Řečeno naplno: čistá soutěž mezi stranami v demokracii není totéž, co ryzí antagonistický konflikt, naopak nejčastěji konflikty dokonce zmírňuje! Jak na to upozornila už řada politologů (patří k nim nejen autor těchto řádek, ale především už dávno Giovanni Sartori – přinejmenším od roku 1987 – a v posledních letech např. německý politolog André Kaiser), tzv. konsociační demokracie (ani tzv. „konsensuální model“) nemají žádný monopol na konsensus, na tom je naopak založen i tzv. „většinový“ čili „majoritní“ model demokracie.

Pokud Jiří Kunc naproti tomu soustavně označuje „majoritní logiku“, kterou spojuje s „hrou s nulovým součtem“, přinejmenším za ohrožení demokracie, měl by jasně odlišit silové autoritářství od bipolární logiky fungování demokratických stranických systémů, která je obvykle naopak umírněná, dostředivá a centristická. Jinak to povede ke konfuzi, kdy se fungování westminsterských demokracií vlastně nebude nijak podstatně lišit od metod autoritářských nebo i totalitních režimů, protože „majoritní logika“ a „hra s nulovým součtem“ v liberální demokracii rovná se podle něho likvidaci soupeřů... Celkový zmatek ještě zvyšuje fakt, že Kunc i na komunistické režimy pasuje koncept autoritářství, charakterizovaný „omezeným pluralismem“, což Juan J. Linz právem navrhl pro frankistické Španělsko. Kdyby tento koncept aplikoval na Maďarsko nebo na Polsko, nic bych nenamítal, přestože takový Guy Hermet správně poukázal na globálnější charakter i maďarského nebo polského „levicového autoritářství“, ale Kunc neváhá do „omezeného pluralismu“ vpašovat i husákovské „znormalizované“ Československo, jež Hermet výstižně charakterizoval jako „změklý

totalitarismus". Tady se ukazuje, že by srovnání s Maďarskem a Polskem bylo velmi vhodné (a pro české země nijak zvlášť lichotivé).

Že je totalitní fenomén neodmyslitelnou součástí nedávno završeného 20. století, je nesporné. A nelze ho vidět výlučně v německém nacionálním socialismu, ale i v sovětském komunismu. V tomto smyslu lze hovořit o revoluci totalitarismu. Ta ostatně poznamenala podstatně právě zejména stranické systémy, a to nejen v autokratických zřízeních, ale do určité míry i v některých státech demokratických. Aspoň pokud vezmeme v úvahu, že totalitní strany mohly přežít i v demokracii, jak to soudí zejména francouzští politologové Maurice Duverger a Philippe Braud, o něž se opírám ve své knize *Systémy politických stran*. (Nevylučuji tím samozřejmě vývoj od totalitního k autoritářskému nebo dokonce k pragmatickému, k němuž došlo ze západních zemí právě zejména u komunistů italských, v zemích sovětského bloku zvláště pak v Maďarsku, jak se může každý dočíst v mé knize *Systémy politických stran*.) Za určitých okolností lze hovořit o skutečné dimenzi nebo řezu daného stranického systému. Ve Francii padesátých let tuto dimenzi Duverger (který dává přednost termínu „dualistický protiklad“) charakterizoval jako „Západní versus Východní“. Podobně tomu bylo ve stejné době také v Itálii, kterou se Jiří Kunc zabývá, ale na rozdíl od Václava Bělohradského tento aspekt italského politického života podceňuje.

Francouzští politologové Jean Charlot (před několika lety zesnulý) a Monica Charlotová tuto dimenzi označili jako rozštěpení „občanská společnost versus stát“, což – avšak pouze pro komunistické země – převzal později i belgický specialista Daniel-Louis Seiler. Těmito autory jsem se inspiroval při svém návrhu adaptace Rokkanova přístupu zejména (nikoli však výlučně) na postkomunistické země. (Pokud nechce Kunc nijak upravovat Rokkanovo schéma, chtěl bych ho upozornit, že i Rokkan sám později navrhl navíc pojem mezinárodní revoluce, která měla právě vysvětlit zrod komunistických stran.) Přejal jsem přitom terminologii Jeana a Moniky Charlotových (rozštěpení „občanská společnost-stát“), jak ji navrhli ve své kapitole „Les groupes

politiques dans leur environnement“ známého francouzského *Traité de science politique* (3. svazek, str. 449), monumentálního čtyřsvazkového kolektivního díla z poloviny 80. let, které koordinovali Madeleine Grawitzová a Jean Leca. Ke „státu“ tam řadí Charlotovi ty strany, které pohlcují občanskou společnost státem (zejména komunistické a nacistické), zatímco k „občanské společnosti“ podle nich spadají strany, které uznávají autonomii občanské společnosti ve vztahu ke státu. Vezmeme-li v úvahu tento význam štěpení stát versus občanská společnost, je zřejmé, že nelze tvrdit, jak to stojí v Kuncově knize na str. 180, že „artikulace problému vztahu státu a občanské společnosti prochází všemi štěpeními funkční i územní osy, ba tvoří jejich průřez“. Kunc si tu k účelům své polemiky s některými pokusy o úpravu Rokkanovy teze usnadňuje situaci tím, že používá termínů občanská společnost a stát v běžném smyslu a přehlíží, že zde tyto termíny mají jiný význam.

Kromě toho ještě směšuje dohromady různé pozice několika autorů – v daném případě zejména Duvergerovy, Charlotových, Seilerovy a moje. Tak např. na str. 180 Kunc prohlašuje: „A štěpení maximalistě-minimalistě, resp. liberální-sociální, co to je, ne-li rozvoj rokkanovského štěpení vlastníci-pracující, zrozeného revolucí průmyslovou, nikoli totalitní?“ Argument je bezvadný, nahradíme-li slovo „rozvoj“ slovem „zárodek“. Potíž je však v tom, že autorem tohoto pádného argumentu je právě onen... Novák (viz zejm. *Une transition démocratique exemplaire?*, 1997, str. 130–131, ale i *Systémy politických stran*, 1997, str. 107 a už dávno předtím se tento argument nachází v mé stati ze sborníku *Politická a ekonomická transformace v zemích střední a východní Evropy, Cahiers du CEFRES*, č. 3/1993), tentýž Novák, na kterého vedle několika dalších politologů přitom Kunc míří své kritiky...

Na téže str. 180 Kuncovy knihy najdeme tvrzení „Má-li být [štěpení stát-občanská společnost] kritériem rozlišení mezi Východem a Západem, muselo by se pak vysvětlit jeho působení ‚na Západě‘, i tam, kde údajná totalitní revoluce neproběhla...“ Proti komu je namířena tato námitka? Opakují, že podle Duvergera a Brauda

mohou totalitní strany působit i v pluralitních demokraciích. Prostřednictvím těchto totalitních stran zasáhlo tedy toto štěpení i některé demokratické země „na Západě“. Proto např. Duverger hovořil o konfliktu „Východní-Západní“ jako o jednom z „dualistických protikladů“ stranického systému Francie padesátých let.

Jak je to vůbec s totalitními tendencemi komunismu? Podle Jiřího Kuncce pojem totalitarismus na komunismus nelze pasovat, protože prý popírá možnost vývoje totalitních režimů (spatřuje v implozi komunistických režimů „roku zázraků“ 1989 „vývoj“?). Přitom Kunc dobře zná Sartoriho tezi, podle níž je pojem totalitarismu „polárním (nebo ‚pólovým‘) typem“ na kontinuu, na jehož druhém konci je demokracie (rovněž chápána jako polární typ). To činí námitku o „premisu nevyvoje totalitních režimů“ (viz např. str. 182 a 185 Kuncovy knihy) bezpředmětnou. Kunc se často odvolává na Sartoriho. V tomto případě se mu však nehodí, tak ho ignoruje, přestože se o tom může dozvědět dokonce i ze slovenského překladu *Teórie demokracie* (viz zejm. str. 202–204 zmíněného slovenského překladu Sartoriho knihy). Rozdíl mezi „totalitním“ a „autoritářským“ je podstatný a pro politickou analýzu vůbec – a pro charakterizování politické strany zvláště – nepostradatelný, přestože je totalitarismus jenom polárním ideálním typem, který se v plné podobě v reálných systémech naštěstí nevyskytuje. Je politováníhodné, že celou Kuncovou knihou se line zamlžování rozdílů mezi „totalitním“, „autoritářským“ a „demokratickým“, k jejichž objasnění Sartori významně přispěl.

U Sartoriho ještě krátce zůstaneme. Na str. 14 se Jiří Kunc dovolává německého politologa Dietera Nohlena, podle něhož prý „historická fakta nám tedy umožňují dospět k závěru, že existuje jen velmi úzký prostor pro změny ve volebních systémech, což je v jasném rozporu s konvenční moudrostí většiny analytiků, podle níž (...) existuje široké pole na ‚výběr volebního systému““. Na tento Nohlenův názor z 1. poloviny 80. let, který neoprávněně generalizuje na základě geograficky i časově příliš omezené zkušenosti, reagoval velmi případně Sartori ve své knize *Comparative Constitutional Engineering* (Srov-

návaci ústavní inženýrství) z roku 1994, jejíž český překlad s mým doslovem vydalo v roce 2001 Sociologické nakladatelství: „Nohlen a jiní autoři ve snaze prokázat správnost tohoto názoru omezují své zkoumání na Evropu po druhé světové válce, bagatelizují důležité změny, k nimž došlo v rámci poměrného zastoupení, a důkaz pro svá tvrzení nacházejí v tom, že během tohoto období zůstaly většinové systémy většinovými a jenom Francie přešla od poměrného zastoupení k relativně většinovému systému dvoukolového hlasování. To jsou ale zcela neúplné a chabé doklady. Jak tomu bylo v obdobích dřívějších? A jak je tomu v jiných částech světa? V každém případě už jen události devadesátých let tohoto století bohatě postačují k tomu, aby rozbily argumentaci o nemožnosti svobodně si zvolit systém. S pádem komunismu, rozpadem Sovětského svazu a Jugoslávie, častějším, byť váhavým zaváděním alespoň formálně demokratických voleb v afrických zemích a s tím, jak se všude kolem objevují nové státy (malé a slabé – jak jinak), se dnes v mnohem více zemích začíná od nuly, což nutně předpokládá rozhodování volnější než v oněch sedmnácti případech, na kterých Nohlen staví svou argumentaci. A poslední ránu teorii neměnnosti zasadil v roce 1993 obrat v Itálii (bezprecedentní skok od poměrného zastoupení zpět k relativně většinovému systému).“ (Sartori, *Srovnávací ústavní inženýrství*, str. 38–39).

Přidejme v 90. letech k italskému případu také podstatné změny volebních systémů na Novém Zélandu a v Japonsku a mezi zeměmi střední a východní Evropy významnou změnu v rámci poměrného zastoupení v Polsku. O změně volebního systému se už dávno vážně diskutuje dokonce i ve Velké Británii atd. Nohlenovo tvrzení o úzkém prostoru ke změnám volebních systémů je dnes neudržitelné, ať už máme jakýkoli názor na to, zda je v té či oné zemi a v té či oné době vhodné nebo ne měnit volební zákony.

Ke konci ještě jednu technickou poznámku. Soudobá odborná literatura o stranických systémech – nejen západní, ale i česká – užívá různé kvantitativní indexy, zejména tzv. „efektivní počet stran“. V celé recenzované Kuncově knize nenajdeme ani jeden jediný takový index, přestože se zabývá čtyřmi, resp. pěti stranickými

systemy. Nepatřím k těm, kdo měří „vědeckost“ publikace frekvencí matematických vzorců nebo statistických a jiných kvantitativních údajů. To, že se však v knize nesetkáme ani s „efektivním počtem stran“, což je užitečný index, k jehož výpočtu stačí znalosti matematiky z prvního stupně tzv. základní školy, mě přece jen překvapuje.

Závěrem bych chtěl říci, že přes všechny výhrady, které k autorovým tezím mám (nemohl jsem zde samozřejmě uvést všechny), jeho knihu doporučuji číst, protože je kvalitní. Jsem však rád, že se v posledních letech objevují pozoruhodné práce mladé generace českých a moravských politologů, kteří se odbornou kvalitou Kuncovi vyrovnají a přitom jsou obvykle ušetřeni jeho jednostranností a obsesí.

Miroslav Novák

Michal Hřeka: *Sociální deviace*

Praha, Sociologické nakladatelství 2001, 302 s.

Jako dlouholetá vyučující sociologie deviantního jednání na Sárské univerzitě jsem s velkým zájmem otevřela Hřekovu práci, která byla vydavateli neskromně ohlášena jako „první systematické zpracování tématu v naší literatuře“. Zajímalo mě, jestli česká sociologie deviace konečně objeví, že se zabývá předmětem, jehož hranice jsou výhradně vymezovány praxí sociální kontroly, což by ji donutilo tuto praxi konstruování deviací zkoumat. (Abychom rychle přiblížili co to znamená, lze výrazy „deviace“ či „kriminalita“ srovnat s výrazem „potravina“, který v sobě zahrnuje fenomény zcela heterogenní povahy a je výsledkem neustálé konstruktivní činnosti lidí, kteří potraviny vymýšlejí, produkují a konsumují /= zacházejí s nimi/.) Autor ovšem k předmětu nezaujal „novou“, (de-)konstruktivistickou epistemologickou pozici, která se ve Spojených státech a později v Evropě s různými teoretickými předznamenáními objevila již v 60. letech, nýbrž vychází z překonaného přesvědčení o ontické povaze deviace. Proto se tato recenze nemezuje na pouhou informaci o textu a jeho příležitostnou kritiku, ale snaží se v co nejstručnější formě uvést argumenty pro adekvátnější pří-

stup k deviacím jakožto produktu společenských konstrukcí. Je až neuvěřitelné, že i jeden z vydavatelů přehlédl práci v tomto směru již vykonanou: v roce 1995 vyšla na Masarykově univerzitě v Brně práce německo-italského sociologa trestního práva A. Baratty (1995), ve které jsou důkladně kriticky zpracovány existující teorie; vyšly i dějiny kriminologie a několik statí o kritické kriminologii autorky této recenze (Smaus 1993a,b), skripta sociologie práva a konečně i rozsáhlá disertace A. Komendy (1999), vedená prof. Kellerem. Práce M. Hřeky jistě všechny jmenované příspěvky přesahuje počtem stran, ale ne jednoznačností teoretického přístupu. Autor totiž přitakává tomu i onomu, bez ohledu na to, jestli se jedná o teorie kompatibilní.

Teoretická nejednoznačnost se bohužel nejsilněji projevuje již v úvodu práce, který měl vymezit pojmy a konceptuální otázky. Zatímco názvy kapitol slibují, že čtenář bude seznámen s existujícími teoriemi a paradigmaty v teorii deviace, autor v úvodu vychází *esencialisticky* ze svého intuitivního náhledu – napřed on sám ustanoví, co deviace je, a pak bude referovat, co o tom říkají jiní. Autor se tím jakoby snaží vsugerovat, že existuje jakýsi bezprostřední přístup ke problému či „teorie ještě před teorií“. Takovéto „meta“-přístupy k zvolenému předmětu jsou oprávněné jen tehdy, když se jedná o jinou, zpravidla bazálnější rovinu úvah – např. z oblasti teorie a metodologie vědy. Spekulativní (metafyzické či dogmatické) vyvozování pojmů bez vztahu k realitě („bezkontextuálnost“) a bez ohledu na stav vědění, který byl dosažen ve zvolené speciální sociologii (ve které a pro kterou píše), považujeme za překonaný postup.

To dokazuje již první autorova věta: „Deviace je v obecném pojetí chápána jako jakákoliv odchylka od normální funkce a může se vyskytovat u kteréhokoliv jevu v přírodě nebo ve společnostech“.

Za prvé: „obecné pojetí“ je *black box* – vědeckou komunitu zajímá, jak chápou deviaci konkrétní aktéři v různých „praxích“ (Wittgenstein), či autoři v rámci určitých teorií. Za druhé: „... jakákoliv odchylka od ‚normální ...‘“. Zde se buďto jedná o definici *clarum per obscurum*, neboť – při použití synonyma „diverzita“

pro deviaci v miněném smyslu – je diverzita normální, zatímco autorova „normalita“ coby jakási „uniformita“ je při uznávané komplexitě světa výjimečným (tj. nenormálním) jevem. Může se ale také jednat o *definici v kruhu*, protože deviantní je to, co není normální a naopak. Jako normalitu autor později označuje – zhruba řečeno – jevy, které leží vprostřed Gaussova statistického, náhodného *normálního* rozložení jevů (statistický průměr), „...při čemž až stanovená nebo dohodnutá míra odchylky od... i jiného standardu...“ rozhoduje o deviaci. Tímto odkazem na statistický průměr (kterému v reálném světě nemusí odpovídat vůbec žádný konkrétní jev nebo rozměr) autor vlastně potvrzuje, že variabilita či diverzita jsou v komplexním světě pravidlem – měl by se tedy zabývat redukcí diverzity na dvě kategorie, na normalitu a deviaci, která je umělým produktem normujících institucí. Vysvětlovat není třeba deviaci (všechny jevy existují již před jakýmkoliv označením), ale uspořádání světa do dvou kategorií, na „normální“ a „deviantní“ jevy. Normalita má – což slovo naznačuje, ale asi i skrývá – normativní povahu, a to dokonce i v případě statistického průměru, pokud se chápe jako *standard* pro posuzování jednání, stavů apod. Poměřovat reálné věci podle standardu je totiž spojeno s tím, že se „negativní“ odchylky nějakým způsobem „zpracovávají“ („pozitivní odchylky“ se odměňují vyznamenáními apod.) – chování, stavy a věci se uvádějí „na pravou míru“ (restituce), „ošetřují se“ (např. v medicíně) nebo se trestají (trestní právo) – což autor v práci uvádí o hodně později a bez zdůraznění konstitutivního významu tohoto faktu.

„Normativní normalita“ v přírodě, tj. sama od sebe či onticky, neexistuje, a proto neexistuje ani ontická deviace. Pokus o definování deviace měl tedy začít poznatkem, že předmětem teorie deviace nejsou *deskriptivní* jevy a pojmy, ale jevy a pojmy, jejichž existence je výhradně produktem *hodnotící* činnosti určitých členů společnosti (což mimochodem vychází najevo při pojednání otázky, zda je možné konotovat deviaci pozitivně). Pojem deviace je bezprostředně spojen nejen s ohodnocováním, ale, jak již bylo uvedeno, i s představou o přiměřené nápravě. Není proto, a to už dávno zdůraznil filozof Hart (1968), po-

jmem deskriptivním, ale pojmem *askriptivním*, který je navíc spojen s rozhodnutím o připsání *zodpovědnosti* za čin určitému aktéru. (Připsání zodpovědnosti za jednání určitému aktéru např. je kritériem pro rozlišení trestněprávní od psychiatrické definice deviace.) Proto je nesmyslné hovořit o deviantních stavech a procesech v přírodě – pokud nikdo nepřihlíží a nehodnotí, jedná se jen o nerozlišené, náhodně rozdělené přírodní jevy bez přívlastku, které navíc ani nemají intencionální rozměr, tak důležitý pro etiketizování (nálepkování) „lidských“ deviací. Jak řekl MacIver již v r. 1942, u normativních fenoménů nelze pozitivisticky (kauzální) výklad uplatňovat na ně samé, ale jedině na proces, v němž byly určité vlastnosti jevů, stavů, funkcí atd. vybrány a normativně označeny jako deviantní. Přístup k deviaci přes zdůraznění procesu normování by u kompetentního čtenáře bezprostředně vzbudil očekávání, že se bude jednat o vysoce specializovanou činnost zvláštních autorizovaných institucí (např. zákonodárce, lékařských komor apod.) či orgánů sociální kontroly, které ustanovují hranici mezi „normalitou“ a „deviací“ (primární kriminalizace, primární psychiatrizace atd.) a tuto hranici pak následně monitorují (sekundární kriminalizace, sekundární psychiatrizace atd.). Tento přístup dal název tzv. kontrolnímu, či etiketizačnímu paradigmatu, jehož výsledky již nelze v úvodu do teorie deviace ignorovat. Nepředstavují totiž jen bezvýznamnou variantu teorii deviace, ale zcela jiný přístup – labelling approach – který se již nezabývá hledáním příčin deviací v nich samých, ale v reakci „relevantních“ členů společnosti.

Tato úvaha nemá význam jen pro akademický diskurs, ale i pro společenskou každodennost. Podívejme se, co implikuje následující výrok: „U člověka nalézáme deviace v oblasti tělesné stavby, psychických funkcí, sociálního postavení, chování a lidských společenství“ (s. 11). Pokud jako blíže neurčení „my“ s autorem shledáváme, že naši spoluobčané jsou deviantní z mnoha hledisek, pak je naše laická diagnóza omluvitelná snad jen tehdy, když jako „obyčejní občané“ vedeme nezávazné řeči. Pokud ale jsme sami vědci, pak se spolu s autorem dopouštíme etiketizování druhých, ke kterému nejsme žád-

ným způsobem autorizování. Logicky chybné chápání deviance jako ontického jevu má z hlediska ústav demokratických států (= norma pro toto posouzení) nežádoucí společenské důsledky. Sugeruje totiž každému, že je oprávněn označovat cokoliv – ať tělesné formy a funkce, postavení, chování a etnickou příslušnost (!) za deviantní. Není pochyb o tom, že členové společnosti ve svém životním světě neustále etiketizují, vědecký pozorovatel se ovšem nesmí s tímto procesem identifikovat; musí zaujmout „vědecký“ odstup a podrobit každodenní (stereotypní) etiketizování analýze. Samozřejmý úkol sociologie, systematizovat a kriticky analyzovat *common sense* se v případě etiketizování druhých stává o to důležitějším, že jeho důsledky sahají od újmy na statutu druhých až k jejich exkluzi ze společnosti. Jak říká Sack (1968), při etiketizování jde o rozdělování „negativních společenských statků“, tak říkajíc o zacházení s nebezpečným nástrojem, a proto je jeho užívání dovoleno jen určitým státním orgánům. Každodenní manifestní odsuzování deviance patří přinejmenším k technikám zdůrazňování vlastní morální bezúhonnosti a „navyšování“ statutu „obyčejných“ členů společnosti, což je dalším důvodem k tomu, aby se věda na tomto projikování „viny“ na obětní skopce nepodílela.

Z vědeckého hlediska je ovšem závažnější fakt, že ani autor sám (a vůbec žádný vědec) není tím aktérem, který oprávněně normuje a monitoruje jednání druhých. Svědčí o nedostatečné připravenosti pro analýzu společenských jevů, když autoři neuplatní poznatek o jejich vždy již (před)konstruované povaze (Schutz 1962; Berger/Luckmann 1999). V případě deviance je nezbytně nutné chápat deviaci jako výstup (output) určitých institucí: co je kriminalita, určují orgány trestněprávní kontroly, o „psychopatii“ rozhoduje psychiatrie atd., a nikdo jiný, pokud si připomeneme, že diverzita jednání a stavů (variabilita, komplexita světa) existuje sama od sebe a není proto třeba ani hledat její zvláštní příčiny. Pracovníci orgánů sociální kontroly by se mohli ptát, jakým právem si autor přisvojuje „objev“ deviaci, jehož producenty jsou oni, či jinak řečeno, když deviance je výstupem jejich pracovní činnosti v policejních výsleších, v soudních přeliče-

ních atd. Je třeba zdůraznit, že aktéři sami, „deviantůři“ všech typů, kterými se teorie deviance tak rády zabývají, na tomto produktu mají jen malý podíl – nepatrná část jejich jednání, stavů apod. slouží jen jako podnět (vstup, input) pro evidenci a další zpracování ze strany členů kontrolních orgánů. Z výzkumů je známo, že v případě kriminality je vztah mezi odhaleným jednáním a „neodhaleným“ asi jedna ku tisíci, což znamená, že 999 jednání z tisíce nikdy nedojde uznání jako kriminalita (Hulsman 1986). Tyto neodhalené skutky je možné označit jako „putativní kriminalitu“ (Rains 1975). Jde totiž o jevy, které, kdyby byly odhaleny, udány policii, policii zpracovány a předány státnímu zastupitelství, kdyby byly dále postoupeny k soudu a soudnímu přeličení a kdyby v něm byli pachatelé usvědčeni a odsouzeni, by pak byly etiketizovány *právem* (v dvojím slova smyslu), a tzn. společensky relevantním způsobem, jako kriminalita. Pojem „putativní kriminalita“ sice předpokládá určitá chování a normativní předlohu trestního práva, zdůrazňuje ale dlouhou cestu institucemi trestněprávní kontroly, kterou musí chování projít, aby se z něj stala kriminalita, při čemž většina putativní kriminality nikdy do tohoto procesu nevstoupí (srov. tzv. temné pole). Ne nadarmo se hovoří o *kariéře* určitých chování ke kriminálnímu činu. Naopak se stává, že jsou odsouzeny činy, které se nikdy nestaly – což je třeba brát ne jako výjimku, ale jako potvrzení zásadního hiátu mezi „chováním“ a „kriminalitou“. Nejedná se o pouhou sofistiku – k odhadovanému obrovskému úbytku počtu činů vedených v policejní kriminální statistice (tzn. činů „odhalených“) oproti putativně kriminálním činům se přidává úbytek v počtu odsouzených, který je zhruba 10000 násobný. Také proto se kriminalita (a jiné deviance) právem označují za produkt orgánů, neodhalené putativní deviance jsou něco jiného, mají jiný význam, jak pro „společnost“, tak hlavně pro aktéra. Empiricky prokázaná teze o *ubikvitním* rozšíření putativně kriminálního (deviantního) jednání říká, že každý člověk během svého života udělá něco, co, kdyby bylo odhaleno, udáno „atd.“, mohlo být označeno jako kriminalita (či jiná deviance). Teorie nemůže déle přehlížet, že kriminalita a jiné deviance předsta-

vuji *selekce* z nekonečně větších vzorků, a to selekce nenáhodně, protože vykazují systematický *class*, *gender*, *ethno* a jiné *bias* (Smaus 1999).

Autorův pokus dopátrat se jakési abstraktní, všezahrnující, extenzivní definice má za následek její minimální intenzi, naprostou bezobsažnost. Bez odkazu na konkrétní „praxe“, které deviace „spravují“ – k tomuto zásadnímu pochopení deviací přispěl svým dilem Foucault (2000) – nelze ani pochopit jejich „smysl“ či funkci. O tom svědčí eklektická snůška pojmů v druhé části úvodu, které autor vytrhává z původních teoretických kontextů. Vzhledem k tomu, že teorie deviace nepředstavují prostou akumulaci historicky vzniklých poznatků a že jsou produkty určitých diskursů (či paradigm), je tento nekommentovaný „souřadný“ výčet víc než zavádějící.

Druhá kapitola je nazvána „Normativní a reaktivní koncepce deviace“. Jako normativní koncepce se označuje Durkheimova, Parsonsova a Mertonova teorie, které se většinou přesněji vymezují jako teorie strukturálně funkcionální. Ve skutečnosti autor strukturální teorie ke škodě argumentace na tomto místě vůbec nepopisuje, ale jen prostřednictvím vybraných autorů (Goode) kritizuje. Autor zde zřejmě uplatnil Wilsonovo (1970) rozdělení sociologie na normativní a interpretativní paradigma, čímž ale způsobil závažné nedorozumění: Wilson označuje strukturalismus jako normativní ne proto, že pojednává normy, ale protože není, jak by tomu mělo v sociologii být, teorií deskriptivní. Kritika strukturálně-funkcionálního pojetí norem je sice oprávněná, ale v tomto kontextu podružná. V obecné sociologii skutečně proběhl spor mezi „normativním“ a „interpretativním“ paradigmatem, v teorii deviace šlo o spor mezi přístupy *etiologickými* (hledajícími příčiny deviantního jednání – v české literatuře zcela převažuje toto paradigma) a přístupy *reaktivními* (zkoumajícími proces etiketizování). Pokud autor konstatuje, že spor (mezi jím jmenovanými směry) jen prokázal, že oba názory jsou slučitelné (s. 49), pak jejich slučitelnost vyplývá z toho, že nevyhrotil spor na „ostří nože“. Nejde o to, jak strukturalismus chápe normy, ale o to, jestli má deviace ontickou povahu (a jen pak má smysl hledat její příčiny), což právě autoři strukturalismu od Durkheima až po

Mertona nikdy netvrdili. (Např. krádež je definována jako jednání, jehož motivem /příčinou, účelem atd./ je touha po obohacení. Příčina, ať chápána jako účel /„in order to“ – motive/ nebo jako motiv /„because“ – motive, srov. Schutz 1962/ je již obsažena v definici činu, a pokud by se u aktéra „nenašla“, nebude jeho čin označen jako krádež, ale jako něco jiného, např. jako kleptomanie.) Etiketizní přístupy zastávají názor, že to nejsou vlastnosti jednání/objektu, které určují jeho deviantní povahu, ale vlastnosti (názory, ohodnocení, postoje, sympatie atd.) publika, které v reakci dávají najevo, že určité jednání (či jeho účely nebo motivy) odsuzují, na což upozornil právě již Durkheim. Nepochopení podstaty kontroverze vede i k nesprávnému pochopení sociální reakce, která je podle autora *determinována* různými vlastnostmi objektu. Determinismus je ale shodně odmítán všemi směry interpretativní teorie deviace – jak autory labelling approach, tak symbolického interakcionismu i etnometodologie, což se čtenář ale nemůže dozvědět z části ani proto, že zde autor bez upozornění přechází z referování textů k vlastnímu „dotváření“.

Třetí kapitola pojednává o sociologické koncepci deviantního aktu, kariéry a identity – jako by nebyly součástí právě diskutovaných koncepcí. Zde se znovu prokazuje, že autor nezvolil přesvědčivé třídění své práce, kterých se nabízel hned několik. Tradiční teorie deviace jak známo třídí svůj obor na tři až čtyři oblasti: fenomenologii, etiologii, penologii či „opatrění“; kontrolní paradigma podle orgánů sociální kontroly („staticky“) a podle procesu etiketizování („dynamicky“). Nabízelo se i parafrázování historického vývoje teorii od biologických přístupů až k teoriím etiketizování (srov. Baratta 1995, Smaus 1993b). V publikaci se příspěvky nejen že překrývají a opakuji, práce ani není logicky konsistentní. Přístupy si mohou odporovat, autor sám však, chce-li být věrohodný, může zastupovat jen jednu teoretickou pozici.

Pátá kapitola jako by vůbec vznikla jen z rozpaků, kam zařadit různé problémy. *Připisování zodpovědnosti* (5.2) je ústředním problémem celého tématu deviace jako askriptivního pojmu (srov. Hart); Matzův příspěvek o neutralizaci se běžně zahrnuje do subkulturních teorií.

Vzhledem k významu oficiálních statistik (5.5) pro vymezení pojmu kriminalita patří jejich pojednání do úvodu práce.

Výrazy jako „koncepce, teorie, chápání, přístupy“ atd. autor v 6. kapitole ještě jednou rozmnožuje tím, že nabízí, tentokrát v systematickém pořadí, teorie deviace, jakoby se celý předchozí text týkal něčeho jiného.

Při recepci knihy zasáží skutečně velký rozpor mezi autorovou znalostí literatury, šíří jeho obsahového záběru a minimem vodítek, které poskytuje k čtenářově orientaci. Kdyby autor měl ještě možnost oponovat vůči určitým bodům kritiky, asi by poukázal na to, že to či ono je v knize uvedeno, a měl by pravdu. Problémem ale je, že ve smyslu hermeneutického kruhu najde jen ten, kdo ví, co má hledat, což redukuje možnost použití publikace jako vysokoškolské učebnice. Obecným teoriím tak heterogenního normativního jevu, jako jsou deviace, již věda dávno odzvonila, stejně jako představě, že o předmětu existuje jakési neutrální objektivní vědění. Různá vědecká paradigmatata produkují vědění na základě identifikace s určitým společenským zájmem, který může mít technokratickou, sociotechnologickou nebo společenskokritickou povahu (Habermas 1983), a vědec si má být svého zaměření vědom. Autorovo přesvědčení o ontické existenci deviace, kterou lze objektivně a jednoznačně popsat, předpokládá jednotný hodnotový systém, o kterém nemůže v současných moderních (nemluvě o postmoderních!) společnostech vůbec být řeči. Současné společnosti jsou založeny na konfliktu zájmů a hodnot, a proto i na sporu o tom, co má být označeno jako deviantní. Publikace navíc působí dojmem, že ji napsal autor, jenž nebyl aktivním členem té vědecké komunity, které se předmět týká a pro kterou psal. Recenzovanou práci by bylo třeba nově uspořádat, což je v tomto případě z tragických důvodů marným přáním.

Nová publikace je přinejmenším podnětem k tomu, aby se sociologie deviace konečně vypořádala s bohatstvím existujících teorií z nové, konstruktivistické perspektivy. Namísto bezprostřední identifikace s každodenním chápáním deviace se od vědy očekává analýza oněch procesů, ve kterých se různí společensky autorizovaní

aktéři snaží prosadit hranici mezi normalitou a deviací a následně ji střežit. V takto rozšířeném zorném poli by se objevily další důležité procesy, jako jsou morální kampaně, prosazování (konstrukce) sociálních problémů, rozporná úsilí o kriminalizaci a dekriminalizaci, trestně právní a zájmová politika a mnoho dalších jevů, které svým způsobem odhalují dojednanou, proměnlivou a zcela nepatologickou povahu „sociálních“ deviací.

Gerlinda Šmausová

Jürgen Habermas: *Strukturální přeměna veřejnosti*

Praha, Filosofie 2000, 418 s.

Kdo četl, respektive pokoušel se číst Habermase v němčině, bude jistě souhlasit, že to je autor těžký, místy originální a velkolepý, často však neuchopitelný až nesrozumitelný. V případě jeho prvotiny to platí dvojnásob: *Strukturální přeměna veřejnosti* je originální a pozoruhodná, místy však nesouvislá a nesrozumitelná a to jak myšlenkově, tak především stylisticky a jazykově. Vydání této knihy v češtině je proto nutné chápat jako heroický překladatelský počín. Jeho výsledek se po několika letech čekání konečně představuje, doufáme, že nejen českým sociálním vědcům.

Překladatelé, ve snaze držet se striktně originálu a nepouštět se tak jako v případě anglického překladu do žádných interpretací, sice knihu doslovně a přesně přeložili a věrně zachovali – proč to neřici – šilený styl mladého Habermase, některé obraty se však pohybují na pokraji jazykové únosnosti. V textu se to jen hemží výrazy jako například „souvislost styku“, veřejné „rozvažování“, „subjektivita vztahená k publicitě“, sféra „sociální“, „odprivatizování“, „osobní zniternění“ nebo „vrůstání veřejnosti do oblasti konzumu“. Ale souhlasím s tím, že autorské pojmy, byť zni takto divoce, je lépe zachovat v jejich autenticitě.

Strukturální přeměna veřejnosti vznikala jako habilitační práce na přelomu padesátých a šedesátých let v obnoveném Institutu pro sociální výzkum ve Frankfurtu nad Mohanem. Díky dlou-

hodobému sporu Habermase s Horkheimerem však jeho práce nebyla doporučena k obhajobě a Habermas s ní nakonec uspěl až s podporou Wolfganga Abendrotha v Marburgu v roce 1962. Habermas vkládal obrovské naděje do demokratického systému prosazovaného po válce v západní zóně, a právě určité zklamání a nenaplněné očekávání ho vedly k tomu, aby si ujasnil, v čem spočívají jeho nedostatky a k jakým důsledkům mohou vést.

Habermasova pozdější díla, zejména jeho *Teorie komunikativního jednání*, učinila z tohoto sociologa jednoho z nejvýznamnějších a nejcitovanějších teoretiků druhé poloviny dvacátého století. Celým Habermasovým dílem prostupuje snaha odhalit smysl a podmínky rozumné mezilidské komunikace. Základní impuls k tomuto zkoumání vzešel právě ze *Strukturální přeměny veřejnosti*, v níž Habermas rozpracovává ideální typ občanské veřejnosti jako instituce postavené na jedinečném principu svobodné veřejné komunikace.

Vzestup a pád občanské veřejnosti

Habermasův výklad vzniku a úpadku občanské veřejnosti je koncipován jako sociologická interpretace historického vývoje jedinečné instituce rané buržoazní liberální veřejné sféry, kterou označuje jako „občanskou veřejnost“ (*bürgerliche Öffentlichkeit*). Habermas zkoumá genezi občanské veřejnosti ve třech národních variantách – anglické, francouzské a německé. Historickými předchůdci občanské veřejnosti jsou reprezentativní veřejnost, která se rozvinula v pozdním středověku jako forma veřejné reprezentace panství, a literární veřejnost, kterou Habermas chápe jako důležitý mezistupeň. Literární veřejnost, objevující se ve všech třech zemích ve formě kavárén, salonů a stolních společností, byla vždy postavena na společných institucionálních kritériích: jednalo se o diskusi soukromých osob, a přestože byl vyžadován určitý druh společenského styku, statusová rovnost nebyla nutná. Důležitá byla rovněž otevřenost přístupu – literární společnosti se považovaly za součást širokého publika, v rámci něhož má principiálně každý právo na kompetentní úsudek.

S rozšiřováním kapitalistické směny zboží a informací nebyli „prvků raněkapitalistické souvislosti styku“ (s. 75), jak píše Habermas, se v polemice čtenářské veřejnosti, rozvíjející se ve vrstvě rané městské buržoazie, začíná prosazovat politická dimenze. Vznik veřejnosti v moderním smyslu spojuje Habermas od počátku také s mediálním prvkem: používání tisku ke správním účelům vedlo k tomu, že z adresátů veřejné moci, která vznikla na místě reprezentativní veřejnosti, se stalo publikum. Vše, co se předkládá publiku k posouzení, získává publicitu a kritika publika se začíná označovat jako veřejné mínění. „Nositelem publika“ je vrstva měšťanů, která je, jak Habermas zdůrazňuje, od samého počátku publikem čtenářským. Kolem „veřejných zásahů do privatizované domácnosti“ se vytváří kritická sféra a vzniká „rozvažující publikum“ (s. 84).

Občanská veřejnost jako sféra soukromé autonomie předpokládá kromě *laissez-faire* také garanci tří skupin práv: první se týká možnosti realizace společné porady a patří sem svoboda slova a shromažďování, druhá se týká svobody jednotlivce a spadá do ní osobní a domovní svoboda a konečně třetí skupina zabezpečující svobodné podnikání zahrnuje rovnost před zákonem a ochranu soukromého vlastnictví. Tato práva jsou podle Habermase důležitá – nejenže zaručují instituce a nástroje publika, ale jsou především bázi soukromé autonomie, na jejímž základě se vytváří občanská veřejnost jako společnost soukromých osob.

Základem úpadku občanské veřejnosti je podle Habermase rozšiřování byrokratického sociálního státu, který narušuje volnou konkurenci, omezuje smluvní vztahy a intervnuje do soukromé sféry. Publikum ztrácí svoji kritickou roli a úlohu protipólu veřejné moci přebírají strany, svazy a organizace. K tomuto procesu se připojuje transformace tisku v médium masové komunikace, které narušuje schopnost publika uvažovat o přečteném a pak o něm veřejně diskutovat. Slovy Habermase, publikum se stává „masou recipujících konzumentů“ (s. 273), „racionální posuzování se postupně mění v konzum“ a „veřejná komunikace se rozpadá do aktů izolované recepce“ (s. 255). Veřejnost, v moderních státech utvářená reklamou a public relations, nabývá opět fe-

událních rysů, protože „nositelé nabídky rozvíjejí okázalou prezentaci před zákazníky ochotnými poslouchat jejich rady“ (s. 298).

Deformace principu kritické publicity samozřejmě způsobuje úpadek veřejného mínění, které je v manipulované veřejnosti nahrazeno pouhou tendencí veřejně projevit souhlas. Toto „kvaziveřejné“ mínění nesplňuje podmínky liberálního modelu veřejné diskuse a principu kritické publicity, stejně tak jako mu nevyhovují ani neformální, osobní, neveřejná mínění, která existují uvnitř organizací.

Občanská veřejnost jako projekce rodinné intimity

Habermasův výklad rozkladu a degenerace veřejnosti, připomínající milieu frankfurtské školy se vším jejím kritickým patosem, je logickým vyústěním jeho knihy. Sociologicky nejzajímavějším momentem jeho analýzy však zůstává jeho teze o zrodu deliberativní veřejnosti (tento termín by možná byl vhodnějším překladem onoho nečesky a nesociologicky znějícího slova „rozvažující“) z kritického obecnstva literárních děl, které je založeno na principu nevynucené komunikace založené v intimní sféře buržoazní rodiny.

Podle Habermase je vnitřní prostor nukleární buržoazní rodiny (který vzniká v souvislosti se změnou uspořádání měšťanského domu, kde jednotlivým členům rodiny přísluší vlastní pokoj a kde na místě společné místnosti vzniká salon) místem vzniku specifické subjektivity, která je výsledkem psychologické emancipace, která zase odpovídá emancipaci politicko-ekonomické (disponování majetkem je základem soukromé autonomie, která se promítá i do intimní rodinné sféry). Tato subjektivita je založena na svobodném, dobrovolném a nenátlakovém společenství lásky a intimity. Dobrovolnost a láska spolu se vzděláním se podle Habermase spojují v jednu ideu humanity, kterou si intimní sféra nukleární rodiny vytváří sama o sobě. Subjektivita, nejnaternější prostor soukromí, je tedy, jak tvrdí Habermas, „vždy již vztažena k publiku“ (s. 115).

Co tím chce Habermas říci? V podstatě vyjadřuje jednoduchou myšlenku, že komunikační

struktury vznikající v samém jádře soukromé sféry jsou základem schopnosti sebereflexe a soudu, a tedy pramenem kritické publicity. Podle Habermase se ze specificky soukromých zkušeností rodí schopnost společného uvažování neboli „rozvažující publikum“, které odhlíží od společenského postavení a probíhá v souladu s obecnými pravidly. Výsledkem společného svobodného a nenátlakového diskursu (jehož pravidla Habermas rozvinul v *Komunikativním jednání*) je veřejné mínění, které je v ideální situaci produktem moci lepšího argumentu, a činí si tedy nárok na rozumnost.

Deformace kritické publicity je pro Habermase následkem narušení právě oněch soukromých komunikačních struktur. Tento proces Habermas vykládá jako strukturální přeměnu vztahu veřejné a soukromé sféry, jež je důsledkem omezení kapitalismu volné soutěže: tím, jak je rodina zbavována svých ekonomických úkolů, publikum soukromých osob již nemůže regulovat záležitosti svého vlastního styku. Na místo soukromého vlastnictví se dostává nová „kvaziveřejná“ sféra povolání (s. 247) osamostatňující se vůči soukromé sféře, která se redukuje na rodinu. Rodinná intimní sféra se dostává na periferii soukromé sféry, ta ztrácí privátní charakter. Habermasovými vlastními slovy, nastává proces „zspolečensťování státu“ a „postátňování společnosti“, z obou vzniká „repolitizovaná sféra sociální“ (s. 232) a „pseudoveřejnost je semleta v zónu jakési nadrodiny“ (s. 256).

Je zřejmé, že tezi o vzájemném prolínání soukromé a veřejné sféry, jehož důsledkem je úpadek obou, převzal Habermas od Hannah Arendtové, v jejímž díle tvoří výklad úpadku veřejného prostoru jádro její antimodernistické kritiky. Jediný rozdíl spočívá v tom, že Habermasův model liberální občanské veřejnosti se konstitoval za podmínek, které Arendtová již považovala za samý vrchol úpadku.

Občanská veřejnost jako společnost soukromých osob

Ačkoli jsou kategorie soukromé a veřejné implicitně přítomny ve většině sociologických úvah a jsou klíčové pro analýzu fungování demokra-

tických institucí a pro pochopení v Čechách ne vždy přesně chápaného pojmu občanská společnost, v sociologii nebyly v podstatě nikdy systematicky vymezeny. *Strukturální přeměna veřejnosti* je spolu s Arendtové *The Human Condition* (v německé verzi *Vita Activa*) jednou z prvních knih, která se o to pokouší ještě před tím, než se těchto konceptů chopila feministická teorie. Přestože Habermas s těmito kategoriemi přímo pracuje, sociolog, očekávající výklad pojmů bude spíše zmaten.

Habermasův výklad veřejného je institucionální: veřejnost nechápe jako prostor, ale jako instituci, kterou navíc spojuje s určitou historickou epochou. Veřejné navíc chápe ve dvojím základním smyslu:

- jako sféru „rozvažujícího publika“, ať už v literární, či občansko-politické podobě;
- jako sféru veřejné moci státu, proti níž stojí právě veřejnost v prvním slova smyslu.

Parafrázujeme-li Habermase, pak hranice mezi veřejným a soukromým vede mezi státem a společností, veřejná oblast se omezuje na moc státu a soukromá oblast zahrnuje intimní rodinný prostor na jedné straně, ale i „vlastní veřejnost“ spolu s ekonomickou oblastí trhu na straně druhé (s. 91). Tato dvojakost se v „soukromé“ veřejné sféře odráží v tom smyslu, že soukromé osoby se projevují buď jako lidé (*homme*), kteří rozebírají subjektivní zkušenosti, nebo se společně radí o řízení soukromé sféry jako vlastníci (*bourgeois*) (s. 122).

Co se týče dělicí linie mezi soukromým a veřejným, Habermas tedy na jedné straně překročil anachronické vnímání striktního oddělení obou sfér vycházející z antického rozlišení sféry domácnosti (*oikos*) a veřejného prostoru (*polis*), reprodukováné především Hannah Arendtovou a liberálními teoretiky, na druhé straně se nedokázal zbavit přesvědčení, že občanská veřejnost funguje pouze za předpokladu existence volného trhu, a prezentovat takový model, který by odpovídal realitě současných společností. Habermasova „občanská veřejnost“, na jiných místech knihy také nazývaná jako „rozvažující publikum“ nebo „politická veřejnost“, je totiž *de facto* liberální společností raného kapitalismu, institucionalizovanou v rámci právního státu, jejíž

hlavní funkcí je kontrola veřejné autority prostřednictvím „veřejného rozvažování“ alias „kritické publicity“.

Pro výklad pojmu občanská společnost, pojmu, který se tak často používá, ale v české sociologii bohužel tak málo systematicky analyzuje, tedy Habermas zůstává nepoužitelný. Občanská společnost se dnes běžně chápe jako oblast sociální interakce nacházející se mezi ekonomikou a státem, která je složena (kromě sféry rodiny) především z dobrovolných asociací, sociálních hnutí a dalších forem veřejné komunikace. Tato sféra samozřejmě nefunguje pouze jako kritický protipól politické moci, ale především jako nástroj demokratizace všech společenských prostorů včetně politických a ekonomických institucí, který redefinuje normy a sociální role a vytváří nové formy solidarity.

Závěr

Sám Habermas podrobil své zkoumání jisté revizi, ta je obsahem rozsáhlého úvodu z roku 1990. Zde autor reaguje na některé výtky historiků a také se vyrovnává s rozsáhlou feministickou kritikou, která se na jeho hlavu sesypala především poté, co ve svém dile zcela ignoroval fakt, že jeho občanská veřejnost se institucionalizovala jako patriarchální sféra vylučující ženy z veřejné komunikace. Habermas dále připouští, že jeho diagnóza úpadku občanské veřejnosti „od publika, které kulturu prosazuje, k publiku, které ji konzumuje“ (s. 254) byla příliš zjednodušená. Sám také upozorňuje na to, že státní aparát a ekonomii chápe od té doby jako jednu systémově integrovanou oblast jednání, což vyústilo v jeho dvoustupňové pojetí společnosti jako systému a životního světa, které prezentoval v *Komunikativním jednání*. Politická veřejnost jako souhrn podmínek komunikace, za nichž může dojít k diskursivnímu utváření mínění a vůle občanů, se tak může prosadit proti systému ekonomiky a administrativy a demokraticky tlumit kolonizující zásahy do oblasti životního světa.

Habermasovu *Strukturální přeměnu veřejnosti* lze číst jako povinnou četbu autora, jehož jméno je skloňováno ve většině západních sociologických diskursů, ale také jako úvod k velmi

široké a v našem kontextu velice aktuální problematice veřejné sféry a jejího vztahu k demokratickým institucím, občanské společnosti a politické kultuře. Demokratické procedury vždy fungují v rámci určitého veřejného prostoru a má-li být česká společnost úspěšně transformována a demokratizována, neobejdeme se bez systematické analýzy tohoto pojmu. Ostatně sám Habermas nakonec připustil, že politicky činné veřejnosti nestačí právní garance, je také odkázána na politickou kulturu občanů přivýklých svobodě.

Petra Gumplová

Jürgen Habermas: *Problémy legitimacy v pozdním kapitalismu*

Praha, Filosofía 2000, 187 s.

V počáteční kapitole se Habermas zabývá otázkou krize. Pro Habermase znamená „krize“ stav, kdy se rozhoduje o dalším pokračování, či nepokračování systému. Termín sice do jisté míry přebírá z medicíny, jde mu však o to, definovat a popsat krizi společenského systému. Pochopení systémové krize předpokládá pochopení společenského systému v jeho celé genezi. Otázka: „Jsmeli schopni odlišit 'jádro' systému od jeho prvků?“ (s. 11), nás vede k přesvědčení, že hranice a trvání společenských systémů je velice obtížnou záležitostí. Tělesné orgány mají svoji prostorovou a časovou mez. Společenské systémy jsou však nejen složitější, ale také nejednoznačně pochopeny. Habermas proto tvrdí: „Jestliže se systémy zachovávají tím, že mění obojí ('jádro' i prvky), tj. své hranice i svoji strukturální kontinuitu, ztrácí jejich identita ostřejší kontury“ (s. 12).

Systémová změna společnosti může znamenat na jedné straně zdokonalení systému, a tedy pozitivní změnu, na straně druhé může znamenat rozpad, zhroutení systému, a tedy krizi. Pojem krize tedy bezprostředně souvisí se změnou a pohybem společnosti k rozpadu a zhroutení. Krize vyplývá z dynamiky společenské změny. Tam, kde zůstává společenský systém bez změny, bez pohybu, nemůžeme o krizi hovořit. Stabilita je opakem krize.

Je jasné, že ne každá strukturální společenská změna znamená krizi. Subjektivní rovinu krize Habermas charakterizuje jako pozici subjektů, v níž členové společnosti zakoušejí strukturální změny jako vlastní ohrožení. Sociální identitu členové společnosti chápou jako hodnotu, bez níž nelze žít. Ohrožení sociální identity vnímají negativně jakožto krizi. Proto Habermas říká, že „krizové stavy mají formu dezintegrace společenských institucí“ (s. 12). Habermas vychází z přesvědčení, že společenské systémy mají vlastní identitu. Proto ji mohou také ztratit.

Revoluce lze tedy jasně odlišit od pouhých strukturálních přeměn. Ztráta identity společenských systémů souvisí sice s generační změnou, má však hlubší význam. Jde o změnu hodnot, kterou nenavodí pouze diskuse o hodnotách, ale přijetí nových či jiných hodnot. „Krise identit souvisí s problémy řízení“, říká Habermas. Lidé, kteří řídí, si většinou problémový stav věci neuvědomují. Krize vyplývá z nějaké konkrétní situace (*objektivní*) a z (ne)pochopení situace (*subjektivní*). O společnosti jako objektivní a subjektivní realitě píše podobně Berger a Luckman v knize *Sociální konstrukce reality* (1999), kterou cituje také Habermas. Společenské systémy konstruují sociální realitu, a tím stojí „u zrodu“ krizi. Habermas vidí mezi životním světem a systémem určité napětí. Obě paradigmaty mají své oprávnění. Je zde přítomno i určité spojení. Rozhodující význam má však normativní struktura (hodnoty) životního světa, kdežto v případě společenských systémů se zabýváme spíše mechanismy.

Habermas proto upozorňuje: „Pojímáme-li společenský systém jako životní svět, pak aspekt řízení ustupuje do pozadí“ (s. 14). Řízení je totiž určitý mechanismus, proto ho potřebujeme zkoumat ze strany teorie společenských systémů. Společenskou krizi jako důsledek konkrétního stavu řízení zkoumá Habermas nikoliv z pohledu životního světa, nýbrž z pohledu teorie společenských systémů. Nezajímá ho proto „hodnota“, nýbrž způsob a „platnost“. Oceňuje proto také způsob myšlení N. Luhmanna, který „....provádí změnu v chápání takových pojmů, jako je poznání a diskurs, jednání a norma, panství a ideologické ospravedlnění vždy pod prv-

kem možného rozlišení výkonů organických a společenských systémů“ (s. 15). Habermas upozorňuje, že společenské systémy se udržují dvěma základními způsoby:

- a) ve vztahu k *vnější* přírodě se společenské systémy udržují instrumentálním jednáním. *Podle technických pravidel* člověk rozšiřuje svoji ekonomickou autonomii (ekonomie).
- b) ve vztahu k tzv. *vnitřní* přírodě se společenské systémy udržují komunikativním jednáním. *Podle pravidel komunikativního jednání* dosahují určitého sociokulturního stupně. „Zviřecí“ chování je upraveno imperativními nároky (Kant).

Dosažení určitého sociokulturního stupně předpokládá jazykovou komunikaci. Habermas si proto klade relevantní otázku: „kdy smíme komunikaci systematicky použít a kdy ji lze považovat za normální“ (Habermas 1974: 226).

Ve studii z roku 1974 *Überlegung zur Kommunikationpathologie* vykládá vztah mezi tzv. *normálním* použitím komunikace a komunikací jako předpokladem sociokulturního vývoje. Komunikace jistě slouží k rozšíření systémové autonomie (*moci*) (s. 21). Důležitějším aspektem však zůstává pro Habermase obecnost a objektivita, k níž vede právě komunikace jako předpoklad legitimacy platných norem a zajištění *pospolitosti a sdíleného významu*. Analýza krize tedy vedle analýzy společenských systémů začíná analýzou jazyka a komunikace. Habermasova teorie komunikativního jednání a patologie komunikace vlastně vede k analýze krize a kritice negativní změny normativních struktur.

Celé dějiny vědění vysvětluje Habermas na pozadí požadavku diskursivního řešení normativních nároků. Na cestě od mýtu, přes náboženství až k filozofii, ideologii a vědě se uplatňuje diskursivní řešení.

Od mýtu jako subjektivně prožívaného systému vede cesta k náboženství jen díky diskursu. Diskurs umožňuje obecné sdílení nějakého prožitku i přesvědčení. Filozofie a věda již předpokládají diskurs jako svoji součást, bez níž dosažení vyššího stupně poznání není možné. Krize tedy spočívá v ambivalentním důrazu na význam diskursu a komunikace jako takové.

Rostoucí autonomii společenského systému odpovídá růst stupně komplexity. Jednodušší řečeno moc předpokládá vysoký stupeň organizace. Bez diskursu není možná ani moc, ani organizace. Platnost teze můžeme sledovat na procesech modernizace a globalizace. Existují však i problematičtější příklady. Proto Habermas hovoří o tzv. pozdním kapitalismu. Roku 1973, kdy Habermas psal první texty k teorii legitimacy v pozdním kapitalismu, nešlo ještě o tak významnou skutečnost, ale existovaly již patrné tendence k ekonomické globalizaci.

Vraťme se však k Habermasově pojetí krize. Vedle ekonomické krize, která vede k sociální krizi a nakonec i krizi politické, existuje krize *rationality*, která má obecnou, nejen institucionální povahu, potom krize *legitimity* a krize *motivace*. Krize motivace nemá jen psychologickou povahu, ale dotýká se všech mikrosociálních struktur, jako je partnerský život, rodina, generační vztahy apod. Nejdůležitější z hlediska teorie společnosti zůstává krize legitimacy. Krize legitimacy podle Habermase souvisí na jedné straně s liberálním pozdním kapitalismem a na druhé straně s rozpadem „liberálně kapitalistického zbožního fetišismu“ (s. 89). Habermas v koncepci krize legitimacy upozorňuje na ideje Carla Schmitta, Niklase Luhmanna a Maxe Webera.

- a) Carl Schmitt hovoří o decizionistickém pojetí legitimacy. Říká, že pozitivní právo platí z moci rozhodnutí. Schmitt uznává legitimitu čisté legality.
- b) Niklas Luhmann rozvíjí decizionistickou teorii legitimacy Carla Schmitta a navíc rozvíjí pojetí lidských práv jakožto civilního náboženství. Přesněji řečeno Luhmann definuje právní systém jako výsledek politiky uznání hodnot. Rozhodnutí žádnou legitimitu nepotřebuje, neboť rozhodnutí legitimuje.
- c) Max Weber nejen ovlivnil pojetí legitimacy Carla Schmitta, ale v jistém smyslu Weber i tvrdil, že legitimita může být garantována *psychicky* (afektivně a citovou oddaností), *hodnotově racionálně* (vírou v platnost řádu jako výrazu závazných hodnot) a *nábožensky*.

Luhmann i Habermas se přiklání k legitimitě tzv. racionálně hodnotové, neboť společnost má hodnotově-racionální strukturu. Struk-

turální proměna společnosti tedy vlastně souvisí se strukturální změnou racionality. Jde-li o krizi společnosti jako výsledek strukturální změny společnosti, potom hovoříme současně o *krizi rationality*. Podle Habermase nemá smysl ptát se na legitimitu norem, neboť v normativním smyslu nemohou být reflektovány. Je to stejné jako ptát se po měřítku měřitek. Habermas se tedy v závěru soustřeďuje na *obranu rozumu*. Obrana rozumu znamená v posledu obranu hodnotově-racionálního pojetí společnosti. Prostřednictvím myslí zespolečenštěných individui dochází k sociální interakci, která hodnotově strukturuje společnost. Taková společnost se vnitřně zbavuje nelegitimního nároku na moc. Vytváří předpoklady pro racionální správu.

Daniel Toth a Martina Tothová

Włodzimierz Winclawski: *Słownik biograficzny socjologii polskiej I (A-H)*

Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN 2001, 266 s.

Za jedno z kritérií, na jehož základě lze posuzovat dosaženou úroveň každé národní sociologie, je možné považovat to, jakou pozornost věnuje vlastním dějinám, jak je schopna reflektovat svůj vývoj, kriticky jej hodnotit a nacházet v něm poučení i inspiraci pro současnost. Není tudíž náhodné, že polská sociologie, již patří jak z hlediska kvality dosahovaných výsledků, tak z hlediska její institucionalizace ve světové sociologii jedno z nejpřednějších míst, byla vždy bohatá na díla z této tematické oblasti. Bibliografie prací napsaných v Polsku zejména zhruba v posledních padesáti letech a zaměřených na analýzu odkazu velkých postav polské sociologie, na vývoj sociologické práce v jejich jednotlivých obdobích a centrech i na dějiny sociologické teorie, metodologie a odvětvových sociologických disciplín v Polsku, je mimořádně rozsáhlá. Významné je, že v poslední době nejde už jen o jednotlivé monografie a dílčí příspěvky, ale že se začínají objevovat i práce syntetičtějšího charakteru. Mám na mysli např. rozsáhlé dílo *Sto let polské sociologie* z roku 1995, jehož edito-

rem byl J. Szacki (recenze viz *Sociologický časopis* č. 4, 1997, s. 491–494), a knihu N. Kraškové *Institucionalizace sociologie v Polsku 1920–1970* (recenze viz *Sociologický časopis* č. 4, 1998, s. 503–504).

Další cennou takto orientovanou publikací je nejnověji první díl *Biografického slovníku polské sociologie*, jehož autorem je Włodzimierz Winclawski, profesor Univerzity M. Kopernika v Toruni, vynikající znalec dějin polské, ale také české a slovenské sociologie. (Napsal mj. *Úvod do Chalasiňského*, Toruň 1989, a práci *Lid, národ, sociologie. Studie o genezi slovenské sociologie*, Toruň 1991). Celé dílo je rozvrženo do tří svazků, z nichž první obsahuje myslitele, jejichž přijetí začíná písmeny A–H. Druhý (I–R) a třetí (S–Ž plus doplňky) budou následovat.

Jak autor v předmluvě píše, věnoval se práci na slovníku více než deset let a počet biografických hesel se postupně rozrostl na téměř devět set. Slovník obsahuje informace pouze o těch osobách, které již nežijí a jejichž dílo je tudíž uzavřeno. Nejde jenom o ty, které lze bez jakýchkoli výhrad označit za sociology, ale i o ty, které sice sociology nebyly (jejich hlavním profesijním zájmem byla např. zejména filozofie, ekonomie, historie, etnologie a psychologie), ale jejichž podíl na vývoji sociologického vědění nelze přehlédnout. Právě tato skutečnost přivedla Winclawského k tomu, že původně zamýšlený název Slovník polských sociologů změnil na ten, pod nimž nakonec slovník vychází.

Pozornost je věnována i těm postavám, jež se zvláště na přelomu 19. a 20. století věnovaly tzv. sociografii, autorům sociologicky orientovaných memoárů, které mají v polské sociologii výjimečně bohaté tradice, ale také překladatelům sociologické literatury a významným organizátorům sociologické práce. Slovník tedy bere v potaz sociology v nejširším slova smyslu, tj. ty, kteří se této disciplíně věnovali profesionálně, ale i ty, kteří se zabývali sociologickými problémy, aniž by byli sociology. Z této druhé skupiny se však zaměřuje pouze na autory, jejichž práce byly sociology vnímány jako sociologické, tzn. recenzovány, citovány a využívány v sociologické literatuře.

Winclawski se musel vypořádat s otázkou, jakým obdobím ve vývoji polského sociologické-

ho myšlení začít. Rozhodl se ponechat stranou všechny reprezentanty předsociologických společenských teorií a spojil počátky sociologie v Polsku, podobně jako je tomu ve světě, s pozitivismem. Konkrétně to znamená, že nejstaršími sociology zařazenými do slovníku jsou ti, kteří začali publikovat ve druhé polovině 19. století.

Winclawski také vysvětluje, co v jeho pojetí znamená, že někdo patří do polské sociologie. Je to dáno především samozřejmě tím, že daný autor psal a publikoval v polštině. Toto kritérium, i když je základní a v zásadě rozhodující, omezuje však možnost zařadit do slovníku určité badatele, kteří v něm však nemohou chybět. Proto používá ještě dodatečné kritérium, jímž je skutečnost, že sociolog sice nepsal polsky, ale zabýval se problematikou, jež se týká polských záležitostí a udržoval relativně trvalé styky s polským sociologickým prostředím. Ve slovníku tudíž nechybí např. T. Abel, který se narodil a vystudoval v Polsku, od 27 let žil trvale v USA a publikoval až na jednu drobnou výjimku v angličtině. Slovník pojednává rovněž o mnoha polských sociolozích, kteří žili v emigraci, také publikovali častěji v cizích jazycích než v polštině, ale byli zpravidla činní v politickém, kulturním a vědeckém životě polských emigrantů.

Prezentovaný soubor je tudíž velmi pestrý. Kromě již zmíněných rozdílů se jednotlivé osobnosti mezi sebou liší také svým vkladem do rozvoje polské sociologie. A tak vedle sociologické elity se zde objevují i osoby, jejichž přítomnost v této vědě je epizodická, zasluhující pozornost pouze jako kulturní jev. Tato diferenciací se ve slovníku projevuje především rozsahem hesel, což však podle autora neznamená, že je to ukazatel postavení jednotlivých osob. Často se mu totiž podařilo vyhledat nesrovnatelně více pramenných materiálů o těch, kteří byli pro sociologii méně významní než o těch, kteří byli významnější, a nezdálo se mu racionální jenom z tohoto důvodu informace zkracovat.

Mnoho postav uvedených ve slovníku bylo podle Winclawského doposud polskou historiografií pomíjeno. Týká se to celé skupiny těch, kteří se sociologii zabývali v období raného polského pozitivismu, dále skupiny katolických sociologů a do značné míry také sociografů.

Hesla mají jednotnou strukturu. Každé obsahuje dvě hlavní části: životopis a bibliografii. Životopis se dělí na nadpis, v němž je uvedeno jméno, případně pseudonym a kryptonym, data narození a úmrtí, vědecké zaměření, veřejná činnost a vykonávané povolání, na vlastní životopis a na charakteristiku vědecké aktivity a dosažených výsledků. Bibliografie má dvě složky, a to díla o autorovi a díla samotného autora. U většiny sociologů jde o bibliografii, která byla takto zpracována vůbec poprvé. Ke knižním publikacím, které sehrály v polské sociologii významnou roli, je připojen také seznam jejich recenzí.

Rozsah materiálů, z nichž Winclawski čerpal, je obrovský. Byly to na prvním místě slovníky, encyklopedie, publikované bibliografie, nekrology, vzpomínky a monografie o jednotlivých autorech. Využíval katalogy největších knihoven v Polsku, ale také polských knihoven v Londýně. V důsledku toho, že neexistuje retrospektivní bibliografie polské sociologie a že bibliografické informace ve stávajícím písemnictví jsou neúplné, musel prostudovat veliké množství časopisů. Jeho ambicí bylo dostat se pokud možno v nejširším rozsahu k archivním materiálům, což se ukázalo být zvláště důležité, když zjistil, jak mnoho chyb a omylů existující publikace obsahují. Proto studoval v hlavních archivech ve Varšavě, Krakově a Vratislavi, ale také v archivech mnoha vysokých škol, vědeckých i církevních institucí a několika okresních úřadů. Téměř polovinu hesel mohl zpracovat teprve poté, co se seznámil se základními prameny. I životopisy některých osob jsou ve slovníku publikovány poprvé.

Na základě již vydaného prvního dílu slovníku i vzhledem k tomu, že v jeho závěru jsou uvedena všechna hesla, jež budou naplní dvou zbývajících svazků, lze si už dnes učinit reálnou představu, jak bude celý slovník vypadat, a také předběžně zhodnotit jeho zpracování, význam a přínos.

Čtenář je především doslova fascinován bohatstvím faktografického materiálu, který Winclawski shromáždil, aby mohl podrobně zpracovat životopisné údaje i detailní bibliografii stovek polských sociologů a sociologií blízkých autorů. Je to v pravém slova smyslu mravenčí prá-

ce, která se za tímto obdivuhodným výsledkem skrývá a je téměř neuvěřitelné, že jde o dílo pouze jednoho badatele. Na publikacích tohoto druhu se dnes prakticky bez výjimky podílejí vždy celé početné týmy pracovníků.

Po svém kompletním vydání slovník maximálně usnadní výzkumnou práci všech těch, kteří se budou chtít analyze díla některého z uvedených sociologů věnovat podrobněji. Díky pečlivě shromážděným životopisným údajům, ale zejména díky úplné bibliografii ušetří spoustu času, který je zpravidla vždy nutné na obstarávání těchto dat vynaložit.

Slovník bude rovněž cenným příspěvkem k dějinám polské sociologie. Mozaika životních i vědeckých aktivit jednotlivých polských sociologů se skládá do určitého obrazu, který vypovídá mnohé o tom, jak se sociologie v Polsku vyvíjela, jaké v ní převažovaly teoretické a metodologické tendence, jakými tématy se hlavně zabývala, jaký byl její vztah k měnícím se společenským a politickým podmínkám, případně do jaké míry tyto podmínky sama ovlivňovala.

Slovník můžeme chápat i jako nástin osudů jedné, dosti významné složky polské inteligence v nesmírně dynamickém, na velké zvraty bohatém a mnohdy dramatickém vývoji polského národa. Přitom to byla složka, která už svým odborným zaměřením byla touto dynamikou výrazně poznamenána. Badatelé orientovanému na v Polsku tradičně tak intenzivně sledovanou problematiku funkcí a role inteligence ve společnosti skýtá slovník bohatý materiál.

Pro českého čtenáře je Winclawského slovník dalším důkazem toho, že přinejmenším od vzniku samostatného Polska v roce 1918 patří zde sociologie k nejdynamičtěji se rozvíjejícím společenským vědám, že si postupně vydobyla v evropském i světovém měřítku postavení velmoci, že se vždy vyznačovala velkou vnitřní pluralitou, čemuž odpovídalo i její ideově i metodologicky rozrůzněné, intelektuálně nesmírně vyspělé i co do počtu neuvěřitelně rozsáhlé osobnostní složení. Slovník tohoto druhu můžeme našim polským kolegům pouze závidět a lze si jen přát, abychom se analogického díla někdy dočkali i u nás.

Jan Sedláček

Naomi Wolf: *Mýtus krásy*

Bratislava, Aspekt 2000, 337 stran

Ve stejném roce, kdy se na americkém knižním trhu objevil bestseller Susan Faludi *Backlash: The Undeclared War Against American Women*, byla publikována nyní již klasická kniha Naomi Wolf *Mýtus krásy*. Obě knihy mají společný jmenovatel: přesvědčení, že po výdobytcích, kterých ženy a ženské organizace dosáhly v 70. letech, došlo v osmdesátých letech k tzv. zpětné vazbě, uplatňování rozdílných přístupů k mužům a ženám a pokračující diskriminaci žen.

Wolf se ve své knize soustřeďuje na to, co bývá nazýváno „mýtem krásy“. Argumentuje, že jestliže diskriminace na základě pohlaví již není oficiálně možná a americké ženy dosáhly i určitých výdobytků v soukromé sféře, zejména v oblasti sexu, objevilo se ve společnosti omezení, které je ve svých důsledcích daleko účinnější než tradiční explicitní diskriminace – *fashion beauty complex*.

Koncept *mýtu krásy* je v knize založen na intuitivním pochopení a není přesně definován. V průběhu čtení ovšem nabírá velice konkrétní podoby. Dalo by se tedy argumentovat, že otevřenost tohoto konceptu na počátku knihy je funkční, neboť dává autorce možnost prozkoumat komplexnost celého problému bez restriktivní definice, přičemž autorka na samém počátku ozřejmuje, že nejde *pouze* o krásu jako takovou. Americká společnost si v průběhu ekonomického boomu 50. let uvědomila kupní sílu žen a jejich roli spotřebitelek. A protože ženy se víceméně vymanily ze jha „ženské mystiky“, jak ji definovala Betty Friedan, bylo nutné ženy ekonomicky spoutat jiným způsobem. Podle Wolf jsou ženy uvězněny ve vlastním těle a procesech spojených s vytvářením hodnoty ženského těla právě díky své nové ekonomické moci.

Autorka knihu člení podle oblastí, ve kterých se mýtus krásy projevuje. Jako první se věnuje sféře práce, tedy sféře, jež by měla být vůči vlivu krásy nejvíce imunní. Nicméně hodnocení ženské práce a žen samotných přenesené z „manželského trhu“ odráží fakt, že „ženská ‚krása‘ cirkuluje mezi muži jako forma platidla“ (s. 25). Ještě před masovým nástupem žen na

trh práce existovaly tzv. výstavní profese, kde byly ženy placeny vyloženě za svoji krásu. V současné době se ale krása stává tím, co americký zákon proti diskriminaci nazývá „pracovní kvalifikace *bona fide*“, ovšem tradičně odkazuje k tomu, že například dárce spermií může být pouze muž nebo že kojnou může být pouze žena. (V Británii se taková klasifikace nazývá „práva pracovní kvalifikace“.) Zaměstnání, na které se nyní kvalifikace profesionální pracovníce uplatňují, zahrnují recepční, pracovníce galerií a aukčních síní, ženy v reklamě, obchodě, designu, realitních kancelářích, filmovém a hudebním průmyslu, novinářky a vydavatelky, číšnice, barmany, hostesky, obsluhující personál atd.). Wolf uvádí soudní rozhodnutí týkající se znásilnění či diskriminace na základě pohlaví, která používají ženské tělo (příliš krásné či příliš škaredé) k ospravedlnění trestného činu. Ukazuje, že kvalifikace profesionální krasavice funguje jak na osobní úrovni (přeřazení zaměstnankyně, protože se její nadřizený „chce pozerat na mladší ženu, aby sa mu zlepšila nálada“ (s. 46)), tak na úrovni institucionální (zájem udržet dvojí standard mezi muži a ženami, zájem tzv. průmyslu krásy na tom, aby ženy utrácely své příjmy právě na jeho produktech (Wolf cituje výzkum Humphreyho institutu pro veřejné záležitosti: „hoci ženy tvoria 50 % svetovej populácie a podielajú sa na odpracovaní takmer dvoch tretín všetkých pracovných hodín, ich príjmy predstavujú len jednu desatinu svetových príjmov a vlastnia menej než jedno percento svetového majetku“ (s. 27, pozn. 8)) a udržení nerovného platu za stejnou práci, protože důraz na krásu, jejíž pravidla se neustále mění, nemůže žádná žena dlouhodobě udržet. V neposlední řadě to vede i k izolaci a soupeření žen. Za takových podmínek žena nemůže vyhrát – neustále měnící se pravidla krásy a proces stárnutí zákonitě vedou k její porážce.

V tomto směru se dá pochopitelně argumentovat, že nároky na vzhled mužů čím dál více stoupají, zejména na jeho atletickou postavu. Společnost si ale cení mužských zkušeností, a proto je stárnutí spíše hodnotou, která muži přináší vyšší prestiž, než překážkou, kterou musí překonat, například za cenu velice bolestivých a velice nákladných plastických operací.

Dá se přepokládat, že pokud by tento tlak na ženy existoval na trhu práce osamoceně, ženy by mu tak snadno nepodléhaly. Krásné, mladé a bezchybné ženy jsou ale jedinými reprezentacemi ženskosti, které přináší ženské časopisy a hlavně reklamní průmysl. Vzhled veřejně viditelných žen, spíše než jejich názory, se stává předmětem politických rozborů. Pokud média ženám přináší zprávu, že jejich vzhled je důležitější než to, co říkají, a pokud bude kosmetický průmysl vytvářet stále nové výrobky pro mladší a mladší ženy, bude vědomí vlastní nedokonalosti a pocit méněcennosti narůstat. Pokud se tato politika spojí s reklamní rétorikou individualismu a amerického snu, potom se ženy dostávají do pastí, ze které není úniku. Stávají se totiž samy odpovědné za vlastní vzhled, neboť technologie nám již možnost být navždy mladá poskytají prostřednictvím plastických operací, liposukce a dalších zákroků. Premisa, že staré ženské tělo je nejenom ošklivé, ale i společensky neužitečné, vede k neustále rostoucímu utrácení za kosmetické produkty a kosmetické zásahy do vlastního těla. Navíc na trhu s ženskými časopisy, které zdánlivě nesou vinu, existuje jiná síla, která ovlivňuje jejich obsah, a tou je reklama. Redakční rady ženských časopisů prezentují „proženskou“ tematiku, která je ale neustále negována palbou reklamních fotografií. Časopisy jsou vydány na ekonomickou milost inzerentů. (Wolf uvádí příklad, kdy článek o kráse bílých vlasů vedl k tomu, že časopis ztratil šestiměsíční objednávku firmy Clairol /s. 92, poznámka 60/).

Mýtus krásy tedy vytváří nové „náboženství“ – omezení, která ovlivňují a utvářejí ženský život. Svým způsobem je pouze pokračováním prvotního hříchu, nedokonalého zrození. Život je tedy potom pouze stálou snahou dohnat chimeru perfektní čistoty a krásy, která vyžaduje neustálý dohled (dohled nad množstvím a skladbou jídla, nad kvalitou pleti, vráskami a módou). Ž ženské krásy se stává jakési vykoupení, které je ovšem stejně nedosažitelné jako druhý příchod Krista. A je zřejmé, že cesta k vykoupení musí být dlážděna obětmi a bolestí.

Stejně jako individualistický přístup nutný pro zachování působnosti reklamy na jednotlivé ženy je i moc medicíny a plastické chirurgie zalo-

žena na internalizaci hodnot mýtu krásy, tedy očekávání, že žena má být primárně krásná a za tuto skutečnost je sama zodpovědná. Rozvoj technologií v druhé polovině dvacátého století umožňuje celé řady zákroků, které jsou nejen velice bolestivé, ale které leckdy končí i smrtí. Přitom kliniky plastické chirurgie statistiky o úmrtí svých „klientek“ pečlivě taji (s. 259–298). Z medicíny spolu s módním průmyslem se stala nová forma společenské kontroly žen, přičemž obě jsou velice silně provázané a na sobě závislé.

Vyvstává pochopitelně otázka, jak je možné, že ženy v tak masovém měřítku podléhají lákadlům módy i slibům plastických chirurgů. Musíme se tedy ptát, co vlastně znamená svoboda a svobodná vůle. Wolf si klade otázku, zda je možné se svobodně rozhodovat za situace, kdy jsme ve společnosti bombardováni obrazy krásných nerealných žen, je nám podsouvána zodpovědnost za zastavení procesu stárnutí, plastická chirurgie slibuje zázraky, naše schopnost udržet si zaměstnání je závislá na tom, zda se podvolíme přijatému modelu krásy, a možnost organizace mezi jednotlivými skupinami žen, natož ženami všeobecně je téměř nemožná, buď kvůli okamžitému označení za feministky, nebo neschopnosti komunikovat mezi sebou navzájem.

Přestože je zřejmě vysvobození v nedohlednu, Naomi Wolf překládá možnosti obrany: redefinice ženskosti, mezigenerační spolupráce žen, porozumění logice trhu a motivacím kosmetického a chirurgického průmyslu. Skutečné změny je ale obtížné dosáhnout právě kvůli tomu, že ženy používají mýtus krásy proti sobě navzájem:

„Tá najťažšia, ale najpotrebnejšia zmena musí prísť nie zo strany mužov či médií, ale zo strany žien, v spôsobe, akým hľadáme na iné ženy a ako sa k nim správame...” (s. 321)

Přestože musíme chápat knihu Naomi Wolf jako převratné kompendium informací o fungování trhu krásy a statistik týkajících se reklamy, případů diskriminace na trhu práce a incidence poruch příjmu potravy, plastické chirurgii a fungování práva, objevují se v knize určité myšlenky, které vyžadují hlubší analýzu, než jaké se čtenáři dostane. Jako červená nit se knihou vine předpoklad, že ženy jsou oběťmi sil, kterým je velice těžké se ubránit. Domnívám se, že přestože je nutné

zkoumat působení reklamy a internalizaci hodnot, které reklamní průmysl ženám předkládá, není možné zobrazovat ženy jako oběti bez vlastní vůle a moci. Je zjevné, že Wolf se brání premise individualismu, na kterém jsou reklamní slogany módního a kosmetického průmyslu založeny, čímž se žena stává exkluzivně zodpovědnou za vlastní prezentaci. Nicméně internalizační mechanismy a praktiky moci ve společnosti jsou mnohem komplexnější a Wolf se zřejmě ve snaze ukázat nerovnou pozici žen a exploataci žen průmyslem krásy brání zkoumáním, do jaké míry a proč jsou to často právě ženy, které spíše než časopisy či reklama působí mnohem mocněji na ženy jiné. Nezabývá se otázkou reprodukce genderově rozděleného světa a jeho hodnot a mechanismem učení se ze strany žen vidět se mužskými očima tak, že „si ve formě neuvědomělých schémat vnímání a hodnocení osvojují principy dominantního vidění, takže jim sociální řád, takový jaký je, připadá normální nebo dokonce přirozený...” (Pierre Bourdieu, *Nadvláda mužů*, Praha 2000).

S tím je spojen další nedostatek. V knize velice chybí analýza vztahu makro- a mikroúrovně, ve kterých se mýtus projevuje. Wolf se vůbec nezabývá otázkou, jak může koexistovat sexistická skutečnost na celospolečenské úrovni (časopisy, zaměstnání, reklama) na jedné straně a osobní vztahy často založené na jiných hodnotách. Nakonec je také nutné zmínit ještě jeden fakt, a tím jsou realie zjevně americké, jako je důraz na náboženství a krása chápána jako náboženství, které v explicitní rovině, na níž o nich hovoří Wolf, jsou pro českou společnost cizí stejně jako sexuální revoluce probíhající v šedesátých a sedmdesátých letech. Sexuální očekávání a zkušenost českých žen i mužů se do značné míry odlišují od konzervativního přístupu k sexualitě ve společnosti americké, a proto důraz na určité „znovuobjevení“ ženského orgasmu americkými ženami bude působit cizí.

Přes tyto nedostatky a jinou kulturně-spoolečenskou zkušenost nám ale kniha Naomi Wolf zprostředkovává velice silný a místy kvalitně argumentovaný vhled do fungování trhu krásy a reklamního trhu a praktik reklamních agentur a reklamních klientů ve vztahu k ženským časopi-

sům, které bude nutné zkoumat i v České republice. Ukazuje také na nebezpečnost plastických operací, která se v ČR vůbec nezmiňuje a která je stále na veřejnosti vnímána jako krok na cestě k seberealizaci spíše než velice vážný a nebezpečný zásah do vlastního těla. Namísto analýzy provázanosti různých mechanismů, které mýtus krásy v ženách upevňují, nám kniha nabízí velice podrobnou argumentační bázi i data, která takovou analýzu v budoucnu umožní.

Marcela Linková

Pierre Bourdieu: *Nadvláda mužů*

Praha, Nakladatelství Karolinum, 2000, 145 s.

Teoreticky poměrně náročná kniha Pierra Bourdieua *Nadvláda mužů* nabízí něco, co chybí většině genderově orientovaných studií, totiž snahu nalézt odpověď na otázku, „jaké *dějinné* mechanismy způsobily, že se struktury dělení podle pohlaví a principy tohoto dělení *vymkly z chodu dějin* a staly se *relativně věčnými*“ (s. 7).

Odpověď Bourdieu hledá ve vztahu poznávacích a objektivních struktur. Vnímání reality v rámci homologických opozic, které „vycházejí ze sexuální topologie socializovaného těla“ – opozice mezi maskulinem a femininem –, nabývá objektivní i subjektivní nutnost. Díky této binarické zkušenosti světa se dělení na základě pohlaví stává realitou, která se zdá být přirozenou právě na základě opozitní percepce reality. Jde tedy o jakési sebe-naplnující se proroctví, začarovaný kruh, který nepotřebuje dalšího ospravedlnění, protože se zdá být neutrální. Sila této symbolické konstrukce spočívá v tom, že legitimita „mužské nadvlády“ (jinakosti ženského) je součástí logické přirozenosti (binarického vnímání reality), jež musí být ovšem chápána jako sociální konstrukt přetrvávající v západní civilizaci jako určující princip dělení. Bourdieu argumentuje, že tento nerovnovážený vztah, aby se stal přírodním zákonem, musí přejít do lidských těl, a to „za cenu a v důsledku obrovské, rozptýlené a neustálé socializační práce“ (s. 25), jež jimž jedním vrcholem tradičně byly iniciační rituály „odluky“, tedy primárně popírání feminin-

ty v chlapcích.

Tato soustavná a po staletí trvající „somatizace“ nadvlády, vpisování jinakosti femininity do lidských těl, má za následek vytváření určitých dispozic v lidské mysli, které jsou konstruovány z hlediska vládnoucích. To umožňuje zjevně poměrně snadné převzetí hodnot a symbolů aktéry, kteří jsou v podřízeném postavení.

K symbolickému násilí dochází tehdy, jestliže ovládaný nemůže jinak, než vládnoucího (a tedy nadvládu) uznávat, protože k reflektování jak jeho, tak sebe sama, přesněji řečeno k reflektování vztahu mezi sebou a jím, disponuje pouze nástroji poznání, které s ním má společné a které nejsou ničím jiným než osvojenou formou vztahu nadvlády, a ukazují proto tento vztah jako přirozený...“ (s. 35).

Tim se z hlediska změny stávajícího statu quo dostává Bourdieu k jádru problému, kterého si byly vědomy již psychoanalyticky orientované francouzské feministky Luce Irigaray a Hélène Cixous, jež se snažily o vytvoření tzv. *l'écriture féminine*. Jestliže realitu konstruujeme jako binarickou, přičemž jeden pól je vždy vnímán jako negace druhého, a objektivní fakta vnímáme na základě této matrice, je velice obtížné, pokud ne nemožné, se od takového vnímání řádu věci oprostit. A jelikož se tento princip vpisuje i do jazyka, máme před sebou téměř neřešitelný problém lingvistické redefinice reality prostřednictvím jazyka, jenž tyto binarity reprodukuje a vytváří.

Z tohoto důvodu, tj. že systém nadvlády se stal a stává součástí mysli a těl každého jednotlivce, nepostačí ke změně organizace lidské společnosti pouze uvědomění si této organizace, ale „radikální změna sociálních podmínek, z nichž se ony dispozice, nutící ovládané pohlížet na vládnoucí i na sebe samotné z hlediska vládnoucích, rodí“ (40).

Celý proces vytváření a reprodukce této struktury je opřen o strukturu „trhu symbolických statků“, jehož ústředním místem je „sňatkový trh“. Zde ženy tradičně neexistují jako aktéři, subjekty, ale pouze jako objekty či ještě lépe symboly, jež přispívají k uchování či zvětšování symbolického kapitálu drženího muži. Ženská pověst se tedy stává „z fetišizovaným měřítkem pověsti mužské“ (s. 43), jež musí být za

každou cenu chráněna, neboť vytváří symbolický kapitál.

V zájmu uchování alespoň minimální moci, například participací na moci a statusu manžela, je tedy pro ženu téměř nemožné vystoupit proti mužům. Pokud tak učiní, ztratí atributy ženskosti a může být označena za lesbičku. Pokud se ale chová jako žena, vypadá jako „neschopná“ – ženy jsou tak trvale v „dvojznačné situaci“ (*double bind*).

Bourdieu si je ovšem velice správně vědom, že tento systém symbolů a hodnot neovlivňuje a neomezuje pouze ženy, i když ty definuje jako druhé (*the Other*), ale i muže. Jak bylo řečeno výše, realita je nazírána z hlediska moci, tj. z hlediska mužského. Tento pohled se uplatňuje i na muže, kteří musí, aby obstáli jako muži ve své kultuře, neustále dokazovat svoji mužnost (*vir*). Mužnost je tedy pojem vztahový, budovaný „před očima druhých mužů a pro ně, a proti ženství, v jakémstrachu z ženství, a hlavně z ženství ve vlastním nitru.“ (s. 49) Autorovi se podařilo velice vnímavou interpretaci postav románu Virginie Woolf *K majáku* přesně zachytit nutnost neustálé veřejné sebekontroly ze strany mužů, nutnost neustálé a perfektní performance maskulinity. Jde zde ovšem o velice jemnou rovnováhu – přestože Bourdieu argument nevede až k úplné formalizaci, je patrné, že si je velmi dobře vědom, že protože je muž jediným statutem, který žena ve společnosti tradičně získává, je performance maskulinity ze strany manžela předmětem neustálého zkoumání a obav manželky ze strachu o společenský pád, jež by mohl způsobit manželův výpadek ze hry.

Přestože se způsoby ekonomické produkce za poslední století dramaticky změnily, ekonomie symbolických statků přetrvává především díky institucím rodiny, práva a církve. Ženy jsou stále nositelkami symbolického kapitálu, dnes především svým vzhledem, starostí o tělo, volbou kosmetiky a oblečení. V rámci zachování si vlastní potenciality na trhu symbolických statků a možnosti zvýšit vlastní status připojením statusu muže si ženy, tedy hlavně ženy, jež dosáhly úspěchu, uchovávají atributy ženskosti zejména striktním dodržováním, či snahou dodržovat, pravidla krásy a módy, jež určuje tzv. *fashion beauty complex*.

Mohlo by se zdát, že Bourdieu zapomíná na „soukromou“ sféru lásky a milostného odevzdání. Nicméně i tēm se autor v závěru knihy věnuje, když analyzuje koncept tzv. čistě, odevzdané lásky, daru sebe sama. V této souvislosti ovšem není možné nevzpomenout analýzu japonských luxusních klubů s gejšami, jež s rostoucí cenou nabízejí osobnější a desexualizovanější služby, jež mají v klientech vzbudit zdání, že nejde o jejich peníze, ale o ně samé a o obdiv k nim. V tomto světle tak není možné nevidět „mystérium lásky“ jako nejzazší formu ekonomie symbolických směn, jež v rámci opozic, jež nadvládou konstruuji, existuje pouze v soukromé sféře příslušící ženám. Do protikladu k takové sebezobětující se lásce, jež je prožívána pouze zprostředkovaně a nenabízí žádný pocit vlastní subjektivity, staví Bourdieu lásku reciproční, založenou na důvěře a sdílení.

Přestože některé vhledy nejsou z hlediska feministického hnutí ničím novým, pokouší se Bourdieu o zcela zásadní analýzu. Jedná se hlavně o historické přetrvávání mužské nadvlády a o (dobrovolnou) participaci žen na vlastním podřízení. Analýza habitů, jež vedou k vytváření dispozic v lidské mysli, je založena na filozofickém chápání habitů, a jde tedy o poměrně vágní koncept. K tomu by ovšem bylo potřeba interdisciplinárního zkoumání vytváření daných dispozic v lidském mozku, které přesahuje rámec této publikace. Druhý aspekt je velice důležitý, neboť ve feministické literatuře často dochází k popírání toho, že „ženy samy jsou si nejhorším nepřítelem“. Lepší porozumění tomuto druhu ohrožení má schopnost vysvětlit různé druhy veřejných útoků a prohlášení ze strany různých redaktorek o nenávislných feministkách, jež mění něco, co dobře funguje. Zejména v České republice, kde je gender kontrakt v rodině založen na komplementárním chápání ženských a mužských rolí, které si tedy jakoby nemusí konkurovat a být v opozici, je potom jakákoli snaha o upozornění na nerovnováhu a nerovnost nutně chápána jako zdroj uzmutí určitého ženám přiznávaného statusu a snad i jako hrozba poměrně snadno nabytému statusu sexuálního symbolu, jež ženy získávají i ve veřejném prostoru a na základě něhož získávají i jisté „výhody“. Ty se ovšem mohou zdát vý-

hodné pouze těm, pro něž je dostačující status objektový, tj. přiznaný společnosti, potažmo muži, a ne subjektový, tj. získaný na základě vlastního vědomí a uznání jako subjektu, jenž je „plně oprávněn existovat tak, jak existuje“ (s. 63).

Otázka, již se Bourdieu při svých analýzách nezabývá, je základ, na němž je celý argument i vztah nerovnosti založen, totiž binarické vnímání reality, jež se, jak Bourdieu píše, traduje „v různých středomořských společnostech, v Řecku, Itálii, Španělsku, Egyptě, Turecku, Alžírsku....a že se na této tradici očividně podílí celá Evropa...“ (s. 10).

Ke změně dané situace totiž bude potřeba, jak ukazuje Bourdieu, změny „struktur, jejichž jsou ony dispozice plodem“ (s. 40), jehož základem je trh ekonomických statků, který operuje na premise, že ženy jsou předměty, které obíhají „zdola nahoru“ (s. 40). Změna se ale může odehrát, pouze pokud se začneme snažit o jiné vnímání reality, než je vnímání založené na binarických opozicích, například vnímání založené na kontinuu či kruhu. Jak někteří postkoloniální a genderoví teoretici a teoretičky ukazují, dochází v současné době k vytváření prostoru tzv. *třetího*, jenž symbolicky transcenduje opozice. V tomto prostoru se v rámci genderových studií odehrává negociace sexuální orientace a hlavně bisexualita jako jisté svobodné neurčitosti či negociace genderové identity v rámci transgenderu jako nástroje změny. Oba tyto směry ukazují, že lpění na tradičních opozicích již není možné, neboť, jak tvrdí Mirek Vodrážka, všichni žijeme v prostoru „*mezi*“ (přednáška byla přednesena na semináři *Trans (gender): žijeme mezi vámi*, který proběhl v rámci nultého ročníku Trans týdne 20. března 2001 v Sociologickém ústavu AV ČR Praha).

Marcela Linková

Historická demografie 25

Praha, Sociologický ústav AV ČR 2001, 197 s.

Na přelomu roku 2001/2002 vydal Sociologický ústav AV ČR již dvacátý pátý svazek *Historické demografie*, která tradičně představuje čtenářům široké spektrum českého historickodemografic-

kého výzkumu. Upoutá jistě nejen badatele, kteří se věnují vývoji obyvatelstva, ale i ty, kteří se zajímají o průběh urbanizace českých zemí. Badatele v oblasti historické demografie pak potěší i vyčerpávající bibliografie českého demografického výzkumu, která tentokrát zahrnuje publikace za roky 1997–1999 a Soupis farních matrik založených před rokem 1650 a uložených ve státních archivech (Morava a Slezsko).

Letošní svazek otvírá rozsáhlá studie Eduarda Maura *Urbanizace Čech v raném novověku*. Jedná se o výborně zpracovanou přehledovou práci, která stručně popisuje vznik a vývoj městské sítě během 16. století a především vykresluje již relativně stabilizovanou městskou síť od poloviny 17. do poloviny 18. století. Maur městskou síť Čech zasazuje do kontextu evropské urbanizace a poukazuje na to, že česká města a městečka byla značně ovlivněna tím, že ležela stranou nejvýznamnějších evropských obchodních tepen a neměla přístup k levným vodním cestám. Většina českých měst a městeček proto spadala do kategorie malých či nanejvýš středně velkých sídel, z hlediska hustoty městské sítě však Čechy patřily k vysoce urbanizovaným územím Evropy a na jedno město nebo městečko připadalo necelých 100 km². Výjimku z hlediska velikosti představovala jen Praha, i když ani ta se nemohla srovnávat s evropskými velkoměsty typu Londýna či Paříže.

Maur poukazuje na to, že vznik městské sítě úzce souvisel s ekonomickými změnami, řemeslnou výrobou a protoindustrializací, významným faktorem bylo především hornictví. Otevírání stříbrných, cinových a zčásti i měděných dolů vedlo k dosídlení Krušných hor a k založení a rozvoji celé řady nových horních měst. Například Jáchymov představoval v první polovině 16. století druhé největší město v Čechách. Na konci 16. století však zakládání nových měst v podstatě ustalo a až do konce stavovské společnosti se městská síť příliš neměnila.

Více než zakládání nových měst a městeček a struktura městské sítě však Maura zajímá vývoj měst a městeček od poloviny 17. do poloviny 18. století. Čerpá přitom z berní ruly z roku 1654, která uvádí u každého města jednak počet domů podrobených dani, domy pohofelé a nově

osazené v posledních třech letech, jednak stavební parcely. Dalším zdrojem je tzv. Doskočilův index obcí k berní rule z roku 1618. Upozorňuje ovšem na to, že i když se pokusil zjevné chyby odstranit nebo na ně přinejmenším upozornit, je třeba brát uvedená čísla spíše jako orientační a reflektovat jejich řádovost než detaily.

Srovnání obou pramenů autorovi umožňuje kromě jiného popsat, k jakým změnám v městském osídlení došlo během třicetileté války. Představu o velikosti českých městeček na prahu třicetileté války si lze udělat z faktu, že více než čtyřicet procent z měst mělo mezi 100–200 domy (odhadem tedy méně než 2 tis. obyvatel) a jen deset procent z nich mělo více než 400 domů. Během třicetileté války se města částečně vyliadila, například podle berní ruly byla více než třetina domů v královských městech pustých a teprve kolem roku 1720 překročil počet domů v městech a městečkách stav kolem roku 1618.

Maurova studie určitě stojí za přečtení, čtenáře přehledně seznamuje s problematikou a zájemce o podrobnější informace odkazuje na další literaturu. Je třeba ocenit rovněž to, že na závěr studie autor připojuje soupis měst a městeček podle berní ruly a Tereziánského katastru s podrobnými údaji o počtu domů v jednotlivých kategoriích a poskytuje studijní materiál dalším zájemcům.

Ostatní příspěvky v 25. svazku Historické demografie se věnují demografickému vývoji v menších lokalitách, ale to jim nijak neubírá na zajímavosti. Martin Zeman se v příspěvku *Možnosti využití „farářských relací“ jako prameny pro historicko-demografická studia* věnuje populačnímu vývoji Prácheňského kraje v 17. století a stejně jako Maur se snaží zhodnotit dopady třicetileté války na vývoj obyvatelstva. Příspěvek je vzácný i z metodologického hlediska. Autor v úvodu shrnuje výhody a nedostatky jednotlivých historických pramenů a navrhuje, jakým způsobem lze jako doplňkový pramen využívat farářské relace z roku 1676 a 1700.

Farářské relace jsou v podstatě dotazníkovým šetřením moderního typu, v němž jednotliví faráři museli povinně odpovědět na sadu otázek týkající se stavu jejich farností. Nejedná se tedy o pramen čistě demografického charakteru, a lze

je proto využívat spíše jako doplňkový pramen ke zpovědním seznamům či soupisu poddaných podle víry. Relace jsou ovšem vzácným zdrojem, protože poměrně věrně ukazují na tehdejší stav církevní správy, škol, péče o chudé, náboženský život, ale i na osoby, které se vymykaly dobovým poměrům (například osoby žijící v nelegitimním svazku, manžele žijící odděleně bez řádné odluky, heretiky atd.).

Petra Brabcová v příspěvku *Plodnost vdavých žen v první polovině 18. století* využívá metodu rekonstrukce rodin ve dvou brněnských farnostech. Metoda rekonstrukce rodin se dosud využívala převážně při historicko-demografickém výzkumu území Čech, a autorka tak doplňuje výzkum i o informace týkající se Moravy. Z brněnských farností zvolila jednu, která původně ležela na historickém území města, a jednu, která se nacházela v 18. století již za městskými hradbami, což mimo jiné umožňuje popsat i případné rozdíly mezi městským a venkovským obyvatelstvem. Podrobné analýzy plodnosti ukazují, že z hlediska charakteru rodinného života patřila první polovina 18. století do období staršího demografického režimu s vysokou kojeneckou a dětskou mortalitou a s jen málo regulovanou manželskou plodností. Výsledky studia plodnosti však neukázaly výraznější odlišnosti mezi venkovským a městským prostředím.

Lucie Steinbachová využívá zpovědní seznamy a věnuje se *Demografickému vývoji za hladomoru v letech 1771–1772*. Kromě přehledně zpracovaného vývoje základních demografických ukazatelů v tomto období je součástí jejího příspěvku i mikrosonda o průběhu hladomoru v Postupicích na základě studia matrik, která podrobněji odkrývá jednotlivé demografické trendy. Na závěr pak autorka uvádí základní demografické statistiky jednotlivých krajů mezi roky 1769–1774.

Poslední příspěvek Jany Helmíkové *Židé v Jevíčku od poloviny 19. století* je sondou z novější doby. Moravské Jevíčko patřilo k městům s relativně početnou židovskou komunitou (v polovině 19. století tvořili Židé více než třetinu populace), a tak se jedná o zajímavý příspěvek z hlediska poznání životních podmínek moravských Židů. Je nutné ocenit, že autorka se téma

tu věnovala opravdu detailně a uvádí nejen podrobné demografické, ale i sociální charakteristiky židovské komunity.

Dvacátý pátý svazek Historické demografie potvrdil, že český historickodemografický výzkum je na vysoké úrovni, i když se bohužel mezi badateli v sociálních vědách těší spíše okrajovému zájmu. Jedná se o zajímavé čtení, které může obohatit nejen historické demografie a historiiky, ale lze je doporučit všem, kdo se zajímají o sociální vývoj českých zemí.

Dana Hamplová

Břetislav Horyna: Idea Evropy

Praha, Argo 2001, 209 s.

Kniha brněnského filozofa a religionisty Břetislava Horyny je inspirující četbou pro každého, kdo cítí určitou prázdnotu, frázovitost a bezradnost skrytou za neustále opakovanými hesly o naší cestě do Evropy. Autor si na rozdíl od politiků dal tu práci a zamyslel se nad tím, co vlastně tak často skloňovaná Evropa dnes znamená a co znamenala v minulosti. Čtenáři se tak potvrzuje jeho tušení, že ona Evropa není po stránce kulturní, náboženské ani politické vymezitelná o nic jasněji a jednoznačněji než po stránce geografické.

Autor provází čtenáře následnými fázemi vývoje na evropském subkontinentu. Sleduje přitom proces postupného ustavování evropského pocitu nadřazenosti vůči druhým, pocitu spojeného s nároky na právo misijního působení navenek, které se tak snadno svrhávalo a svrhává v právo trestat a podmaňovat si každou jinakost. Tuto vnější expanzivnost zachycuje Horyna v kontrastu s vnitřním puzením nalézat nepřijatelnou jinakost také uvnitř hradeb a zde ji překonávat tím, že bude známkována jako hereze a bez milosti vylučována.

Tuto logiku rozvíjí autor na dějinném půdorysu, kde se postupně střídá stará Evropa kmenové rozrůzněnosti, křesťanská Evropa se svými direktivně univerzalistickými nároky, Evropa globálně expandující modernity a posléze dnešní Evropa ambicí, jež přicházejí na samém konci dějin.

Autor polemizuje s těmi, kdo by chtěli hledat jednotici princip Evropy v monistickém duchu křesťanství. Ukazuje, jak právě křesťanství zcela programově prosazovalo onu netolerantnost k jinakosti a jak ve jménu nekompromisně monopolních nároků na jedinou pravdu, na jedinou správnou cestu posiluje vylučovatelskou a potlačovatelskou mentalitu.

Evropskou linii potlačování barbarství navenek a vylučování hereze uvnitř sleduje pak Horyna v moderních dobách, kdy jedno i druhé se dlouho skrývá pod heslem pokroku a pevné víry v emancipaci a také v rozum, jež dokáže ve svých umělých racionalizacích hravě skrýt i emancipaci od rozumu. Polovičatost vlastní civilizace a současně posedlost civilizováním druhých se tak jen navzájem posilují a umocňují. V myšlence rozvíjení ekonomicky zaostalých je pak nalezen dokonalý moderní přepis původně náboženského stereotypu o méněcennosti pohanů, které je nutno s patřičnou pompou pokřtít moderními technologiemi, aby mohli být zasvěceni do kultu nekonečného a všemocného růstu a tím získali naději na ekonomickou spásu v království věčné prosperity.

V kontextu těchto úvah a tohoto filozofického dějinného schématu vnímaného mannheimovsky jako zápas o dominantní interpretaci světa klade Horyna řadu naléhavých otázek: Jaká Evropa má být naší vlastí? A je po zkušenostech s nacionalismem vůbec žádoucí, abychom jednoduše jednu vlast nahradili druhou, více prosperující? A čím pro nás Evropa bude, pokud se nám ani z moci úřední ve vlast proměnit nedokáže? Břetislav Horyna ve své knize přináší mimo jiné zajímavý pohled na globalizaci jako na produkt evropského jednání, který se osamostatnil a ožil svým vlastním životem, na němž se Evropa již v určujícím smyslu nepodílí, vůči jehož odvráceným stránkám naopak zatím marně hledá ochranu. Globalizace je nechtěný potomek minulého evropocentrismu, jenž se hlásí o své dědické nároky nevhodně právě v době, kdy *Evropa se opět stává nejmenší provincií tohoto světa*. Evropa, z níž pochází vše, co globalizace potřebovala ke svému rozletu, ocitá se ve věku globalizace náhle v pozici, těch, kdo jsou snadno postradatelní. Odtud pak přichází další mocný im-

puls k deformování Evropy alespoň do podoby středně velkého společného trhu.

Evropa se v této situaci chová jediným způsobem, který má z dějin zažitý. Opět vábí všechny svým univerzalismem a současně se na všechny strany ohraničuje, aby se uzavřela ve své privilegovanosti. To však již žijeme v době, kdy klasická filozofie dějin zažívá svůj (pro někoho více, pro někoho méně) šťastný konec, čímž zároveň končí role Evropy jako autorizovaného vypravěče. Evropa se dostává do silně povědomé situace, a sice do pozice archaické kultury, na kterou je odněkud zvnějšku vyvíjen tlak, aby změnila své vlastní instituce, chce-li vůbec přežít. Bumerang globalizace zde dopadá bez pardonu, zcela nekompromisně.

Zdánlivě paradoxně tím Evropa ovšem získává šanci stát se konečně sama sebou, aniž by hledáním své identity obtěžovala zbytek světa, tak jak to činila nesčetněkrát v minulosti. Díky tomu, že přichází o vše ostatní, dostává konečně šanci oživit ty prvky své vlastní zkušenosti, které byly z hlediska jejího vyprávění dříve vždy jen okrajové a epizodické. Získává možnost, ocenit sama v sobě různost, kterou u druhých v minulosti tak systematicky potlačovala, ocenit jinakost, kterou ze sebe zatím vždy s odporem vyvrhávala.

Evropa nezaslouží za svou minulou pošetilou pýchu nejvyšší trest. Bylo by dobré, kdyby mohla zůstat světu zachována jako jedna z možností. Proč by měl ostatně svět o jakoukoliv ze svých možností přijít? Zároveň však autor ve čtenáři udržuje pochyby, zda se Evropa náhodou umíněně nechystá vyhlásit si svůj ortel nad sebou sama. Došlo by k tomu v případě, že by její integrace měla znamenat pouze ochranu Evropy před její vlastní jinakostí a před jinakostí druhých.

A zde přichází na mysl řada dalších nepřijemných, ale důležitých otázek. Lze Evropu převést na jediného společného jmenovatele, aniž by se tím zároveň nevytratilo to nejcennější, co Evropa může perspektivně nabídnout, tedy své pokání v podobě respektu k různosti? Není náhodou hospodářské propojení, jež se stává osou Evropy, tím nejcyiničtějším popřením evropanství a pouhým výrazem její bezpodmínečné kapitulace před amerikanizací? Lze evropskost definovat natolik jednoznačně, aby bylo možno administ-

rativně rozhodnout, nakolik uchazeč vyhovuje? Neskřívá se za tímto postupem jen staré evropské potlačovatelství jinakosti a vylučování? A co chceme vlastně v Evropě přednostně rozvíjet: toky zboží, společnou měnu, společnou obranu anebo společnou kulturu? A nebyla by společná evropská kultura pouze popřením mozaiky kultur, z nichž se tato část světa původně skládala?

Nad knihou se čtenáři neustále vybavuje úvodní bájný příběh, podle něhož ti bratři, kteří svoji sestru, unesenou princeznu Evropu, nejintenzivněji na špatných místech hledali, nenalezli vůbec nic. Zda politici v Bruselu i jinde hledají na tom správném místě, zůstává s velkým otázníkem. Je to otázník tím naléhavější, čím menší je naděje, že si právě takovou otázku politici kládou.

Jan Keller

Robert K. Merton: Studie ze sociologické teorie
Praha, Sociologické nakladatelství 2000, 285 s.

Sociologické nakladatelství SLON mělo mimořádně šťastnou ruku, když jako první svazek v rámci své edice Moderní sociologické teorie vydalo výběr sedmi statí z díla živoucí legendy světové sociologie R. K. Mertona. V mistrném doslovu podává odborný portrét amerického sociologa Miloslav Petrusek, který rovněž referuje o tom, jak se stalo, že český čtenář se může v překladu seznámit s tímto klasikem sociologie 20. století s opravdu velkým zpožděním například za čtenářem maďarským či srbochorvatským, nemluvě již o čtenáři japonském a čínském.

Český sociolog si přečte výbor z Mertona ve své mateřtině jistě především proto, aby se definitivně přesvědčil, zda při svém opakovaném pročitání Mertona v originálu přece jen něco nepochopil špatně a nezkomolil. Při hodnocení Mertona a jeho díla můžeme jen stěží dodat něco nového a objevného k zasvěcenému rozboru Petruskovu. Zamysleme se tedy alespoň nad tím, co vlastně znamená, chápeme-li spolu s Petruskem Mertona jako posledního klasika moderní sociologie.

Je jen stylové, pokud Mertonovy slavné eseje o sociální struktuře a anomii či o byrokratic-

ké osobnosti pročitáme s poněkud ambivalentními pocity. Jedná se totiž o pronikavou, jiskřivou a elegantní sociologickou analýzu světa organizací, který nás pomalu, téměř nepozorovaně a snad nevratně opouští. Organizace se ocitají v tvrdé konkurenci globálních sítí, které vynikají ve schopnosti zbavovat se mnoha důmyslnými způsoby přebytečného organizačního tuku.

Robert K. Merton zažil pronikavý vzestup, poválečný zlatý věk i pokračující rozklad organizované modernity. Mohli bychom ho dokonce nazvat kronikářem této fáze moderní společnosti, pokud bychom snad zapomněli, že v jiných svých textech má on sám vůči sociologickým kronikářům velké výhrady. Považuje je za sociology pěši, kteří se nikdy nepovznesou na úroveň teorii středního dosahu, a vysmívá se jim neméně než sociologům příliš abstraktním, pro které naopak platí, že teorie středního dosahu leží hluboko pod jejich rozlišovací schopností.

O sítích toho dnes víme, vzhledem k jejich významu pro sociální dění, pozoruhodně málo. Mimo jiné právě proto, že svět sítí nemá svého Mertona, jako ho měl svět organizací. Mertonův popis organizační modernity rozhodně nebyl žádnou nekritickou oslavou. Klíčovým slovem veškeré analýzy formálních organizací byl pro něj *ritualismus*, tedy strategie, jež v redukci obav a úzkostí nachází odměnu za zřeknutí se vysokých aspirací. Toto zlaté pravidlo organizačního člověka přestává dnes platit. Ve světě, jehož nástup prožíváme, již rezignace na vysoké aspirace neubere ani v nejmenším z nákladu strachů a obav, jimiž je každý účastník sítě bohatě obtížen. Co zbude z pečlivě propracované a systematicky udržované rutiny toho nejnadanějšího byrokratického virtuosa, ocitne-li se jako oběť zeštíhlování najednou a bez předchozího varování vně byrokracie?

Ritualismus byl kontraproduktivní pochopitelně i vzhledem k cílům starých dobrých formálních organizací. Merton zde již v polovině třicátých let tematizoval problém roztržky mezi aktérem a systémem, jehož si i nejpronikavější sociologové povšimli až o čtvrt století později. Nová ambivalentnost: systém sice dokáže modelovat svými tlaky aktéra až do nejmenších detailů, tento produkt systémových tlaků však racionální-

mu chodu organizace ani v nejmenším neslouží, nýbrž ubírá mu naopak z jeho rozumnosti. Merton zde stojí přesně uprostřed mezi Maxem Weberem a Michelelem Crozierem. Zatímco ten první se nehodnotícím způsobem hrozil toho, že racionální systém připraví člověka o jeho lidský rozměr, druhý ze jmenovaných se skrývaným uspokojením konstatuje, že člověk dokázal připravit systém o notný kus jeho racionality. Merton zde funguje jako skutečný most mezi patetickou sociologií klasickou a ironickou sociologií dnešní.

Merton ukazuje, jak moderní společnost poměrně rafinovaným způsobem dokáže zbavovat rozumnosti sebe samu. Na jeho analýze přitom není vůbec nic nerozumného. I když se na něj za to mohou strukturní funkcionalisté zlobit, odpírá iracionalitu i deviantnímu jednání, když vysvětluje, jak zcela logicky plyne z naprosto racionálního uspořádání přísně formálních sociálních struktur něco velmi nedomyšleného. Právě skrze formální organizace a jejich dysfunkce se moderní svět opět důkladně zakouzluje a samotná účelová racionalita je v nich pěstována pouze jako rituál. Jestliže se Weber obával, že moderní svět bude v procesu své postupné racionalizace odkouzlen a zbaven svých tajemství, uklidňuje nás Merton zjištěním, že se poté opět důstojně zahali do nového tajemství, tajemství úředního.

Merton s předstihem celé generace vidí snad všechny rozpory moderní byrokracie. Nikde však nenaznačuje, že by svět formálních organizací mohl některé své rozpory řešit a některé alespoň kosmeticky překrýt právě přechodem k alternativnímu, síťovému uspořádání.

Co tak pokusit se pohlédnout očima Mertonovy analýzy anomie na proces *deregulace*, který dnes probíhá na všech stranách? Není to náhodou opět jen sledování starého cíle, tedy maximalizace zisku, takovým způsobem, že to vede k naprosté deinstitucionalizaci prostředků, což společlivě bývá, podle Mertona, doprovodem každé nemorální inovace? Parafrázujeme-li amerického klasika, pak deregulace znamená radikální zpochybnění dosavadních předepsaných prostředků ve stínu zbožštěného cíle, při jehož dosahování neexistuje žádná konečná zastávka. Kdo by chtěl tvrdit, že Merton nezasáhl do debaty o nepravotech kapitalismu?

Jeden z hlavních rozporů organizované modernity, jak známo, spočíval v tom, že na člověka zde byly kladeny jen obtížně slučitelné požadavky: Měl se orientovat na vysoký zisk, neměl však k tomu často po ruce žádné institucionalizované prostředky. Volil proto spíše jistotu, než aby spoléhal na šanci, že prorazí organizační limity a svůj organizační strop. Co nám přináší v tomto ohledu svět sítě? Řadu kulturních inovací, jež nám vemlouvavě slibují, že své zisky znásobíme, neboť ony za nás přece všechna omezení daná organizačními patry byrokratických pyramid odbouraly zcela legálním způsobem. Nemluví už se pak prakticky vůbec o tom, že stejně legálním způsobem dokáží sítě odbourat také veškeré jistoty a zabezpečení, jež byly do organizací jako pojistka před sociálním výbuchem pro všechny případy instalovány.

Mohli bychom pokračovat ve větu způsobů, jimiž Merton poukazuje na všudypřítomnost vážných rozporů, jež jsou ukryty přímo uvnitř konstrukce organizované modernity a jež předznamenávají roztržku aktéra a systému. Ve své analýze nepředvídaných důsledků záměrného jednání se Merton výslovně zaměřuje právě na jednání formálně organizované. Tentokrát nepředstihnul o jednu či dvě generace pouze své kolegy sociology, nýbrž také ekonomy. Jeho rozbor nežádoucích důsledků intencionálního jednání je přece přepisem tématu jak pozitivních, tak také negativních externalit. Merton klade externalitu našeho jednání přímo doprostřed logiky sociálního systému, zatímco ekonomové je ještě dlouho budou držet na samém okraji ekonomického dění a jejich příručky jim budou věnovat jen několik krátkých odstavců. Vše se změní teprve od 80. let s nástupem hrstky ekologicky vzdělaných, tedy nestandardních ekonomů.

Spolu s německým sociologem Peterem Wagnerem můžeme považovat organizovanou modernitu za nejpříhodnější terén pro sociologickou teorii i pro empirický výzkum. Merton nám ovšem ukázal právě tento terén v celé jeho záhudnosti. Vždyť ve své koncepci sebezníčující předpovědi používá právě organizovanou modernitu k demonstraci toho, jak samotný proces organizování může ohrozit predikční schopnosti sociologie. Jistá sociologická předpověď, jež

vedla mimo jiné k růstu organizovanosti pracovní síly, pozměnila sociální realitu natolik, že zrušila právě to, co bylo předvídáno. Jak si asi sociologie poradí v mnohem nevyzpytatelnějším terénu světa sítě se všemi jeho virtuálními možnostmi a neviditelnými reálnými bariérami?

Sociologie se všeobecně zabývá zjišťováním, jak jsou chováni a osud člověka ovlivňovány – nejsou-li přímo detailně řízeny – jeho místem v rámci určitého a měnícího se druhu sociální struktury a kultury; konstatuje Robert Merton. Také toto vymezení předpokládá organizovanou modernitu, kde stálost pozice více či méně výrazně převládá nad dynamikou případných změn. V takových podmínkách je možno vcelku pohodlně studovat velké soubory lidí, jejichž místo ve struktuře je poměrně jednoznačně definovatelné, zřetelně odlišitelné od pozic druhých, relativně trvalé v čase, ba dokoce s možností předpovědi budoucího (kariérového) vývoje. Budou všechny tyto předpoklady splněny ve světě sítě? A pokud splněny nebudou, jak nově definovat předmět sociologie, aby i poté mohla zůstat disciplínou zkoumající pravidelnosti, a nikoliv jen disciplínou postmoderně žasnoucí nad epizodičností a nevyzpytatelností sociálního života?

Přese všechny tyto nejistoty nás Merton dokáže uklidnit. Potvrzuje nám, že sociologie přímo ze své podstaty nemůže sloužit technokratickým tendencím, nemůže účinně pomáhat při přeměňování lidí v roboty. Pozbyla by totiž nejvlastnější předmět svého bádání, a sice právě bytostný zájem o tu vlastnost lidského jednání, která zaručuje, že jakékoliv snažení povede vždy také (a často především) k důsledkům, které součástí záměru určitě nebyly.

Samo o sobě to bohužel ještě neznamená, že je vyhráno. Co můžeme například vědět o vedlejších nezamýšlených důsledcích jednání, jehož deklarovaným záměrem je zvyšovat skrze deregulaci míru lidské svobody v prostředí měnlivých sítí? Jaké formy deviace odtud mohou vzejít? Která proroctví se v průběhu tohoto procesu sama poprou a vyvrátí? Nic z toho zatím netušíme. V sociologické literatuře najdeme jen prvé náznaky analýzy nové skutečnosti. Žádná teorie středního dosahu se sítěmi nezabývá v rozsahu detailně rozpracované teorie organizace. Nikomu taková teo-

rie zatím, zdá se, ani příliš nechybí. A dost možná, že ji ani nikdo nezformuluje. Vždyť i samotné mertonovské teorie středního dosahu jako kdyby byly šity na míru organizované modernity. Vyznačují se stejnou funkční diferenciací jako ona, jsou jako ona relativně přehledné, spojitě, plynule ohraničené vůči svým sousedům.

Merton je posledním klasikem moderní sociologie, která vznikla jako reflexe historického procesu, v jehož průběhu došlo nejprve k rozkladu tradičních domácnostních struktur, aby poté sociálně podle nových vzorů vykristalizovalo do podoby formálních organizací. Po dosažení jistého kulminačního bodu se nyní společnost roztéká v podobě globálně rozložených a ustavičně překládaných sítí. Nikdo zatím nedokázal analyzovat tento krajně těkavý, z hlediska sociálního mírně toxický postmoderní roztok ani přibližně s takovou přesností a přitom s takovou elegancí, s jakou dokázal Robert K. Merton analyzovat svět organizací.

Jan Keller

Marcel Mauss: Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech.

Praha 1999, Sociologické nakladatelství, 201 s.

Knihu otevírá citát ze středověké islandské sbírky Edda a „Výroky Vysokého“ (miněn bůh Ódin), obsahující dobové představy Skandinávců o po-
vaze a obsahu pojmů „dar“ a „oplátka“ tak rámuji čtenářský vstup do stále živého textu. V samotném úvodu, který následuje, je pak formulován jeden z cílů studie, jímž je zjistit – slovy autora: „.... Jaké je právní a zájmové pravidlo, jež v zaostalých či archaických společnostech způsobuje, že přijatý dar se závazně oplácí? Jakou má moc v sobě darovaná věc, že ji obdarovaný oplácí?... k této otázce se upínáme především, i když poukazujeme i na další...“ (str. 10). Je formulována i metoda „přesného srovnávání“, čímž Mauss míní srovnávání analyzovaných případových studií z různých částí světa (dnes bychom řekli „srovnávací analýza napříč kulturami“); zásadně je odmítnuto srovnávání jednotlivých sociálních a kulturních jevů, vytržených z lokálních souvislostí. V důsledném vymezování ba-

datelských nástrojů následuje určení pohledu, pod nímž budou jednotlivé společnosti/kultury, respektive jednotlivé situace ve zkoumaných společnostech/kulturách, nahlíženy; jinými slovy Mauss stanovuje teoretický rámec své studie a tím je idea „systému totálních závazků“. Autor ji nejprve obšírně popisuje a pak pro ni navrhuje i pojmenování. Takže, cituji: „....V ekonomických a právních systémech, které předcházely ty naše, nedochází při obchodě mezi jednotlivci takřka nikdy k prosté výměně statků, bohatství a výrobků. Předně to nejsou jednotlivci, ale společenství, kdo směňují, uzavírají smlouvy a vzájemně se zavazují; osoby uvedené ve smlouvě jsou osobami právníckými: rody, kmeny, rodiny, které se střetávají a stavi proti sobě buď skupinově, a utkávají se přímo na místě, nebo prostřednictvím svých náčelníků, či oběma těmito způsoby zároveň. Navíc to, co si vyměňují, nejsou výhradně statky a bohatství, movité a nemovité jmění, věci ekonomicky prospěšné. Jsou to především zdvořilosti, hostiny, obřady, vojenská pomoc, ženy, děti, tance, slavnosti, trhy, při nichž je obchodování pouze jedním momentem a oběh hmotných statků jen jedním bodem smlouvy mnohem obecnější a trvalejší. Tyto vzájemné služby a protislužby se mimochodem formálně uskutečňují víceméně na principu dobrovolnosti, prostřednictvím dárek a darů, třebaže je ve své podstatě pod trestem soukromé či skupinové války přísně povinná. Navrhli jsme nazývat tohle vše *systémem totálních závazků*...“ (str. 12–13). Zvláštní variantou je pak „totální závazek soutěživého typu“, který Mauss spojuje s potlačením, jak byl na konci 19. století popsán na základě vzpomínkových vyprávění indiánů ze severozápadního pobřeží Severní Ameriky (Tlingitové, Haidové a další).

Dokladové jádro studie tvoří první až třetí kapitola, kde jsou analyzovány situace obdarovávání a vracení darů v Polynésii, Melanésii, na severozápadním pobřeží Severní Ameriky (Aljaška, Britská Kolumbie), na Andamánských ostrovech, v Austrálii, a také ve starověkém Římě, u starých Germánů, ve starověké Indii, u starých Keltů a ve starověké Číně.

Mauss dokládá, že ve sledovaných situacích obdarovávání lze najít stopy povinnosti zavazující zúčastněné, aby dary dávali, dary přijímali

a dary opláceli. To vše je možné díky obecně platné představě, že dar je jakýmsi „živoucím jevem“, který nutí všechny zúčastněné chovat se v souladu s výše uvedeným trojjediným dobrovolně-povinným pravidlem.

Poslední, čtvrtá kapitola – „Závěr“ – naznačuje, že stopy podobného způsobu myšlení najdeme i v západní společnosti (je míněna evropská společnost). Mauss tento předpoklad dokládá několika příklady obdarovávání a vracení darů především z Francie. Jistě by každý čtenář dokázal doplnit další příklady z jiných částí Evropy čistě z vlastní zkušenosti.

Proti člověku archaickému (to je můj termín, nikoliv Maussův), který zná a uvažuje v systému představ „darovat, dar přijmout, dar oplátit“ staví autor „člověka ekonomického“ (jeho termín) jako hrozbu budoucnosti, jejíž jednotlivé prototypy ovšem existují již v současnosti – tj. ve dvacátých letech 20. století. Je to typ člověka, který se Maussovi výrazně nelíbí – nelíbí se mu ani systémy představ, které „člověka ekonomického“ zformovaly. U vědomí velkých ekonomických krizí moderní společnosti pak uvažuje o změnách „státního obdarovávání“ potřebných občanů – tj. nezaměstnaných a dalších. Mauss tak již před pětasedmdesáti lety formuluje myšlenku, zrovna dnes velmi diskutovanou, o ekonomické neudržitelnosti sociálního státu. Navrhuje tento podpůrný státní systém nahradit podpůrným systémem podnikovým – tj. přeměnit sociální státy na systémy sociálních (výrobních) podniků.

Vlastní text je doplněn četnými a velmi podrobnými poznámkami, jichž se překladatelé i odpovědná redaktorka zhostili se cti. Maussův text je navíc doplněn dvěma doslovy: Zdeněk Uherek ve stati „Marcell Mauss – antropolog“ seznámuje čtenáře se životem a dílem autora; Miloš Petrusek se v textu „Marcel Mauss a durkheimovská sociologická škola“ zabývá Maussovým vlivem na dobovou i pozdější odbornou obec. Srovnává i vztah (a názory) synovce a velkého strýce – tj. Marcela Mause a Emila Durkheima – a uzavírá stať podrobnou rozpravou o durkheimovské škole. Úplně v závěru knížky jsou ještě publikována hlavní životopisná data Marcela Mause a výběr z jeho bibliografie.

Výsledkem je hezká knížka, osvětlující jednu z historických etap vývoje několika disciplín: etnologie, antropologie, sociologie a vlastně i sociální psychologie.

Je pochopitelně obtížné se vyjadřovat ke knize, která spatřila světlo světa před třemi čtvrtinami století a která byla v průběhu oněch pětasedmdesáti let důkladně provětrána jak stoupenci, následovníky a žáky autora, tak jeho odpůrci a kritiky. Vždyť i závěrečné doslovy jak Uherka, tak Petruska ukazují, že Maussův text dosud vyvolává reakce a přispívá ke třibení myšlenek. Mohl jsem to konečně sledovat před dvěma lety z poměrně blízkosti, když se otázkou „totálního závazku“ a „totálního jevu“ zabývali účastníci ekonomického semináře Jury Kabeleho na naší katedře. Tak snad jen několik okrajových poznámek.

Je docela zajímavé, alespoň pro studium dějin oboru, jak je Maussova studie výrazně evolucionistická. Nemám teď na mysli pasáže věnované otázkám vzniku směny, vzniku peněžního hospodaření atp. (i když i ty jsou příznačné), ale Maussův způsob dokazování, přesněji řečeno jeho výběr případových studií. Vedle společnosti polynéských, australských a melanéských tu jsou rozebírány společnosti severoamerických indiánů a společnosti starověké Eurasie (Řím, Indie, Čína, Germáni a Keltové). Stejně schéma používali evolucionisté šedesátých a sedmdesátých let 19. století, pro které byl ovšem tento výběr nutností; pro své srovnávací studie neměli k dispozici žádný jiný dokladový materiál. Tak tomu ale již nebylo v Maussově době: mohl si vybrat i ze studií o Africe, Latinské Americe či ze studií o „kmenové Asii“. A tak byla možná „Esej o daru“ i jistou autorovou poklonou otcům-zakladatelům etnologie/antropologie. Na druhou stranu staví Mauss proti evolucionistické představě vývoje k vyspělejšímu zitřikům svůj obraz postupně se kazícího lidstva, což vlastně není nic jiného než jedna z idejí antického starověku.

Dnes, moudřejší o data nasbíraná za dalších sedmdesát šest let výzkumů, rozborů a diskusí, což zahrnuje i reflexi vlivu evropské či severoamerické civilizace, můžeme umístit otazník k označení „archaické společnosti“ – alespoň v některých případech. Mám zde na mysli kmeny či kulturní skupiny obývající severozápadní po-

břeží Severní Ameriky a zejména pak popisovanou podobu potlače (Maussov „totální závazek soutěživého typu“), která s velkou pravděpodobností nebyla vůbec archaická, ale naopak velmi současná a co se týče typu své společenské organizace mladá. V průběhu 19. století se totiž v mořích u Britské Kolumbie, Kalifornie a Aljašky výrazně zvyšoval lov velryb a na něm se velmi výrazně začali podílet i indiánští obyvatelé severoamerického pobřeží. Za úlovky získávali evropské a americké zboží a pro urychlení či usnadnění vzájemných obchodních kontaktů opouštěli indiáni hromadně své původní vesnice a sestěhovali se do obchodních středisek a k pevnostem Evropanů i Američanů (tuto skutečnost zmiňuje i Marcel Mauss). Tento proces vedl k soustředění příslušníků několika vesnic anebo dokonce několika kmenů v jedné lokalitě a zejména pak k usídlení několika náčelníků a několika aristokratických rodin v jedné a téže lokalitě. Mezikmenové a mezivesnické soutěžení, které existovalo i v minulosti, se tak změnilo na soutěžení sousedské a je docela možné (dnes už se to nedá zjistit), že i vedlo k posílení prvků soutěživosti a ke vzniku onoho Maussova „soutěživého typu“. Stačí vzpomenout na českou komedii o „našich furiantech“. V každém případě ale byli příslušníci oněch kmenů dítky téže civilizace „páry a techniky“ jako výzkumníci, kteří se potlačem začali zabývat několik let po jeho násilném ukončení zásahem amerických vlád. Novodobost potlačového přetahování ovšem nijak neoslabuje autorovu argumentaci.

Sociálně antropologické výzkumy 20. století naopak přinesly další data potvrzující Maussovu teorii „pravidel daru“ i „totálního jevu“ – na příklad z Nové Guineje, v souvislosti s institucí tzv. „velkých mužů“, ze Střední Afriky či z Jiho-východní Asie, v souvislosti s vytvářením sítě vztahů mezi vládci a ovládanými. Na druhé straně bychom dnes asi nesáhli po příkladech starých Keltů a Germánů, o jejichž společnost víme zhruba stejně jako Marcel Mauss, což ovšem dnes již nepostačuje k solidní argumentaci. Při čtení textu člověka maně napadá, že se znovu setkává s problémem dosti charakteristickým pro dějiny sociálních věd i pro budování jednotlivých teorií a pojmů a to, že ony teorie a pojmy byly ve své době formulovány na základě dat, která ná-

sledující badatelské generace právem považují za dosti chatrná. Teorie jsou pak v průběhu času potvrzovány či „podpírány“ novými soubory dat, které snesou dobová měřítka přijatelné dokazatelnosti a o těch původních datech se raději nikdo nezmiňuje. Při zpětném pohledu to vypadá, že teorie byly formulovány na základě jakýchsi „intuitivních dat“ a dodatečně, po sociálním (odborném) přijetí teorie jsou teprve dohledávána data z dobového hlediska skutečně hodnověrná.

Vrátíme-li se k výsledkům výzkumů z post-Maussové doby, pak se ukázalo, že dárci i obdarovávaní vystupují jako „právníká“ i „fyzická“ osoba současně, tzn. že jsou chápáni jako představitelé skupin i jako jednotlivci budující si vlastní síť vztahů. Ukázalo se také, že důležitou roli v popisovaných činnostech hraje afekt – tedy, že někdo rád dává a někdo má z daru radost.

Rozhodně by však bylo možné rozšířit a potvrdit předpoklad „evropské stopy“, protože k podobným mechanismům, existujícím v evropském kulturním kontextu, již nějaké studie najdeme. Jak mi nedávno napsal jeden student (Jan Cholt: „Marcel Mauss v 21. století“, 5 str. rk., FSV UK Praha) do seminární práce, najdeme rozbor okázalého plýtvání již ve Veblenově práci (Thorstein Veblen: „Teorie zahálčivé třídy.“ Praha 1999; poprvé 1899), která vyšla pětadvacet let před „Eseji o daru“.

V posledních letech byl také zpochybněn duální obraz „tradičního a moderního“ či „archaického a moderního“, který najdeme i v pozadí Maussovy argumentace. Ukazuje se, že oba vzory chování (dva světy), původně ostře oddělované a z analytických důvodů historicky „odstrkované“ existují ve společnostech současně vedle sebe a závisí na sociálním či kulturním kontextu a na nositelské skupině, co bude v dané chvíli a situaci akcentováno.

Rozhodně si také asi zaslouhuje přehodnocení Maussovův názor na trvání sociálního státu, který v jeho době vyvolával spíše kritiku. Dvacáté století, které bychom také mohli označit – byť s jistou nadsázkou – jako století socialistické Evropy, mu ale dalo v mnohém zapravdu. To by ale měli spíše posoudit specialisté na sociální politiku.

Josef Kandert

Strategie revitalizace východoevropských měst

Praha 21.–22. 9. 2001

Strategie revitalizace východoevropských měst (Strategies for Revitalising East European Cities) byl název dvoudenního workshopu, který se konal v Praze 21. a 22. září 2001. Seminář byl pořádán organizací EURA (*European Urban Research Association*) společně se Sociologickým ústavem Akademie věd České republiky a jeho tématem byly možnosti a strategie obnovy měst střední a východní Evropy. Převážná část problémů těchto měst je dědictvím komunismu, jakož i důsledkem postkomunistické transformace započaté po pádu železné opony. Tato evropská města se tak potýkají s řadou problémů, jakými jsou např. špatná infrastruktura, nekvalitní životní podmínky, nedostatek bytů, nezaměstnanost, chudoba, sociální segregace, krize územního plánování apod. Workshop si kladl za cíl porovnat zkušenosti různých zemí střední a východní Evropy, co se týče snahy o revitalizaci těchto měst.

Na workshopu se sešlo třicet pět odborníků z nejrůznějších oborů (sociologie, geografie, územní plánování, architektura) z pěti postkomunistických zemí (Česká republika, Maďarsko, Lotyšsko, Polsko, Rusko), čtyř západoevropských zemí (Německo, Norsko, Švédsko, Velká Británie), a rovněž z Mexika, Kanady a Spojených států. Celkem bylo předneseno 24 referátů v několika tematických blocích.

Zasedání zahájil za organizaci EURA Rob Atkinson (Faculty of the Built Environment, University of West England v Bristolu) a za Sociologický ústav Akademie věd ČR Michal Illner. Závěrečné slovo pronesl prezident EURA Robin Hambleton (Faculty of the Built Environment, University of West England v Bristolu).

Příspěvky prezentované na workshopu lze shrnout do následujících tematických bloků:

Rozvojové plány měst – diskuse byla vedena jak v obecné rovině, tak na konkrétních případech Prahy a Budapešti. K tomuto tématu dále zazněly příspěvky týkající se revitalizace městských center a starých residenčních čtvrtí a managementu rozvoje města. Referáty k těmto otázkám přednesli Ivan Plicka (Útvar rozvoje města Magistrátu hl. m. Prahy), Ivan Tosics (Metropolitan Research Institute, Budapešť), Marc Weiss (Wo-

odrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C.), Vladimíra Šilhánková (Technická univerzita, Brno), Annett Steinfuehrer (UFZ Centre for Environmental Research, Leipzig a Halle), Alfonso Valenzuela (Universidad Autónoma del Estado de Morelos, Cuernavaca, Morelos – Mexico), Luděk Sýkora a Hedvika Hrychová (Katedra sociální geografie, Přírodovědecká fakulta Karlovy univerzity v Praze).

Problémy bydlení v městech postkomunistické Evropy – zde zazněly referáty Karla Maiera (Fakulta architektury, ČVUT) a Taťany Štedré (Útvar rozvoje města Hl. m. Prahy), dále vystoupily Sigrun Kabisch (UFZ Centre for Environmental Research, Leipzig a Halle), Sándor Erdösi a Eszter Somogyi (Metropolitan Research Institute, Budapešť), Judith Vida (ELKE.BTK, Budapešť).

Ekonomické aspekty rozvoje měst – své referáty představili Francisco Serrano (University of Glasgow), Jørn Holm-Hansen (Norwegian Institute for Urban and Regional Research, Oslo), Olga Kaganova (The Urban Institute, Washington D.C.).

Otázky spojené s vládou a občanskou participací v postkomunistických městech – v tomto bloku prezentovali své příspěvky Paweł Swianiewicz (European Institute of Regional and Local Development, University of Warsaw), Adam Fagin (University of London), Yelena Shomina (Ruská akademie věd, Moskva), Martin Horák (University of Toronto).

Kulturně antropologické aspekty rozvoje měst byly předmětem vystoupení další skupiny odborníků – Karl-Olov Arnstberg, Ulla Berglund, Eleonora Havrylyuk a Thomas Borén (Sodertorn University College, Stockholm) a Andreas Langenohl (Institut für Soziologie, Universita Giessen).

Přednesené příspěvky byly často doprovázeny živými debatami. Ty ukázaly, jak velké jsou rozdíly ve zkušenostech s přednášenou tematikou a řešením nastolených problémů mezi jednotlivými zeměmi. V závěrečné diskusi byly obsáhle probrány budoucí možnosti rozvoje měst střední a východní Evropy.

Více informací o workshopu je možné získat u Michala Illnera (illner@soc.cas.cz) nebo u Roba Atkinsona (Rob.Atkinson@uwe.ac.uk).

Dan Čermák, Jana Stachová

Věda v Československu v období normalizace (1970–1975)

Praha, 21.–22. 11. 2001

Ve dnech 21. a 22. listopadu 2001 se v budově Akademie věd ČR konala konference na téma Věda v Československu v období normalizace (1970–1975) pořádaná na základě spolupráce Výzkumného centra pro dějiny vědy a Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR. Byla to již pátá konference v pořadí konaná od roku 1997 na téma vývoje československé vědy od roku 1938 do současnosti.

Program této konference byl rozdělen do několika bloků. V prvním bloku referátů bylo vymezeno a stručně charakterizováno období normalizace a situace, ve které se česká vědecká veřejnost v té době ocitla. Ředitel Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR Oldřich Tůma hovořil o několika různých aspektech pojmu normalizace, Petr Vopěnka ve svém příspěvku vyzdvihl klady vědecké práce, která vznikala v izolaci od zahraničních center, a Miloš Havelka referoval o prvních diskusích a polemikách vyvolaných nástupem normalizace, probíhajících na stránkách časopisu *Tvář a Host do domu*.

Několik následujících příspěvků bylo věnováno normalizační situaci na vysokých školách. Po úvodních referátech, které shrnuly společné rysy normalizačního stavu ve vysokém školství, se pozornost soustředila i na konkrétní případy vysokých škol v Brně, Českých Budějovicích a v Praze.

Velká část referátů byla zaměřena na Československou akademii věd a na přiblížení situace na jednotlivých akademických pracovištích postižených normalizačními opatřeními. Přednášející hovořili o práci Mikrobiologického ústavu, Ústavu pro filosofii a sociologii, Orientálním ústavu a o činnosti Archivu ČSAV, který poskytl útočiště politicky stíhaným a nežádoucím vědeckým pracovníkům z různých oborů.

V bloku referátů věnovaných vývoji vědeckých oborů v první polovině sedmdesátých let byla naznačena situace v české normalizované experimentální biologii, ekologii, etnografii, regionální historiografii, numismatice a muzikologii. V rámci tohoto bloku vystoupil se svým

příspěvkem Petr Šámal, člen Ústavu pro českou literaturu, který přiblížil normalizační situaci v časopise *Česká literatura* srovnáním poměrů z 60. a 70. let. Připomněl postupné zužování publikačních možností politicky nevyhovujících autorů, příliv příspěvků sovětských autorů a ubývání dosavadních kontaktů se zahraničím, což vedlo k útlumu práce na literární teorii a nutilo k přesunu zájmu na méně sledované oblasti, na slovenskou literaturu a na tvorbu pro děti a mládež. Literární vědě se věnovala i Marie Pisková ve svém příspěvku o česko-slovenských vztazích, jak se v sedmdesátých letech projevovaly v časopise *Slovenská literatura*.

Mezi přednášejícími byly i pracovnice Archivu SAV, Alexandra Marčeková a Lúdia Kamencová, které stručně charakterizovaly normalizační období slovenské vědy, a Karol Jerzy Móraski z varšavského Archivu PAN s příspěvkem věnovaným vědeckotechnické spolupráci v česko-polském pohraničí v první polovině sedmdesátých let.

Poslední cyklus referátů byl věnovaný několika vybraným osobnostem, jejichž práce a životní osudy byly uváděny jako příklad lidí stíhaných z politických důvodů, kteří i přes veškeré nesnáze dále pracovali ve svých oborech a snažili se přispět k vědeckému rozvoji. Přispívající hovořili o Jaromíru Hrbkovi, Janu Patočkovi, Josefu Mackovi, Jiřím Hájkovi a Milanu Hübloví. Velmi emotivní byl zejména referát věnovaný Zdeňku Kalistovi, ve kterém Roman Ferstl vylíčil těžké životní osudy, které historika postihly v sedmdesátých letech.

Program konference byl velmi bohatý, ale z časových důvodů nebyl přednášejícím věnován dostatečný prostor, takže velká část příspěvků musela být zkrácena a jejich celkové znění bude k dispozici až v písemné podobě v připravovaném sborníku z této konference.

Anna Čermáková

Náboženství a modely společenské transformace Záhřeb 3.-16. 12. 2001

Pod tímto pracovním názvem se uskutečnila v Chorvatsku mezinárodní konference, již bylo přítomno celkem 56 účastníků ze 16 evropských zemí a USA, Kanady, Japonska. Záhřebský Ústav sociálního výzkumu a Katedra sociologie Filosofické fakulty záhřebské university, ve spolupráci se Sdružením pro mezinárodní studium náboženství zemí východní a střední Evropy (ISORECEA), za vydatné finanční podpory Open Society Fund, převzaly štafetu po polských a maďarských organizátorech a připravily již IV. setkání odborníků na vysoké odborné a společenské úrovni, jak konstatovali všichni zahraniční účastníci.

Pracovní část konference začala společným plenárním zasedáním, jež zahájila prof. E. Baker z London School of Economics s příspěvkem „Bez církvi a s Bohem – úvaha o osudu náboženství a projevech spirituality“. Shrnula mnohaletou diskusi na téma sekularizace a připomněla stanoviska části západních autorů, kteří hovoří více o proměnách náboženství než o snižování jeho vlivu. Jednou ze zásadních změn je odklon od institucionalizovaných náboženství k spiritualitě reprezentované novými náboženskými hnutími. Odvolala se i na zkušenosti z východní a střední Evropy, kde byly rovněž zaznamenány podobné poznatky a současně přišla s metodologickými náměty, které by mohly pomoci při pochopení role náboženství v éře globalizace.

Prof. M. Tomka se věnoval na základě výzkumů ISSP a EVS vzájemným souvislostem chování a náboženského oživení v Evropě. Konstatoval nárůst náboženských projevů ve značné části východní a střední Evropy v průběhu 90. let 20. století. Přirovnal situaci vybraných zemí regionu, např. Polska a Chorvatska ke stavu Portugalska nebo Španělska a současně položil otázku, nakolik takové hodnocení platí beze zbytku.

Určitou odpověď mu poskytlo vystoupení prof. D. Pollacka, týkající se institucionalizovaného a osobního náboženství v bývalých „komunistických“ zemích. V souladu s teoretickými přístupy západních představitelů sociologie ná-

boženství komparoval tradiční indikátory náboženské religiozity a ukazatele nových forem náboženství působících mimo církve. Na základě zhodnocení výzkumných dat dochází k závěru, že východní část Německa, Česká republika a Estonsko patří k rozvinutějším částem regionu a v důsledku modernizace i k více sekularizovaným zemím, resp. k částem, na něž se náboženské oživení nevztahuje.

Další program konference respektoval vysoký počet aktivních účastníků a probíhal po dva dny průběžně ve dvou paralelních sekcích. Procesy týkající se působení náboženství a církvi se posuzovaly na pozadí změn posledního desetiletí a formujících se rozmanitostí. Nebylo v silách jednotlivce absolvovat celý další program. Tvořilo ho totiž 39 příspěvků a na to navazující diskuse. Přesto bych se rád zastavil alespoň u několika vystoupení.

K. Niemelä se zaměřila především na vztah Finů k církvi. Jejich příslušnost k Evangelické luteránské církvi představuje část národní identity. I na pozadí tohoto faktu konec 80. let budil zdání pokračující sekularizace a snižování významu náboženství. Období ekonomické recese, začátkem 90. let však přineslo změnu. Se stoupající nezaměstnaností začal narůstat i podíl náboženských projevů veřejnosti. V dobách nejistoty lidé potřebovali více než jindy pocit bezpečí a vnímali, že tradiční křesťanství jim je může poskytnout.

Domácí účastník Š. Zrinščak se podělil o charakteristiku náboženské orientace v rámci rozdílných regionů. Za celkovým počtem 84.5 % katolíků se skrývají jiné projevy víry u Chorvatů v Chorvatsku a Chorvatů v Bosně a v Hercegovině. Z jeho vystoupení vyplynulo, že v modernějších částech země je religiozita výrazně nižší (60 %) než v tradičních zemědělských regionech.

Polská studentka K. Leszczyńska porovnávala pozice římskokatolické církvi v Polsku a v České republice vůči evropským integračním procesům. Postoje katolických představitelů v Čechách charakterizovala jako více otevřené, liberální vůči problémům moderní evropské civilizace. Pokládá je za euroentuziastické s výhledem na příznivé změny pro Českou republiku

i samotnou církev. Stanoviska představitelů polské katolické církve byly diferencovanější, převládá v nich euroneutralismus, resp. euroskepticismus. Celkově autorka připisuje polské straně obavy z Evropské unie, přitom vůbec není důležité, zda jde o konkrétní hrozby, vyplývající z příštího členství, spojené s morálkou, zemědělstvím či hospodářstvím.

Litevská zástupkyně A. Vosiliute zdůraznila spojení nového kulturního formování národa, po roce 1990, s rozvojem náboženské tradice. K jejím součástem patří i ožívování posvátných, poutních míst, pokládaných za prameny společných vzpomínek a mýtů. V rámci obnovy se nově rozvíjí nejen budování větších náboženských staveb, ale i křížů ve vesnicích a městech. To vše prezentovala prostřednictvím bohatého dokumentačního materiálu pořízeného od r. 1990.

Slovinský sociolog A. Črnič upozornil na změny v chápání náboženství v návaznosti na procesy společenské transformace. Situace, kdy většina církví usilovala o získání dominantních pozic, které měla před pádem bývalých režimů a současně se znovu otevřel prostor pro spiritualitu, v nejšířším slova smyslu, byla velmi zajímavá pro nová náboženská hnutí, mnohdy s malým počtem členů. Jejich působení však nejednou naráží na dosavadní administrativní a právní definice náboženství. Situaci neulehčuje ani existence různých vědeckých a běžných definicí. Vzhledem ke směřování náboženství v Evropě, ale i v USA je vymezení tohoto fenoménu v dnešních podmínkách jedno z témat, jež bude vyžadovat minimálně větší pozornost, než tomu bylo doposud.

Příspěvek za Českou republiku se věnoval změnám v mezilidských vztazích od r. 1990 a ochotě lidí přispívat na charitativní cíle, na pozadí desetiletých společenských procesů. Samostatná část se zabývala reakcí především katolické církve u nás k těmto přeměnám. Z analýzy vyplynul zatím její nevýrazný postoj k problémům a bolestem společnosti. Značnou diskusi však vyvolal pokles počtu lidí hlásících se zejména ke katolické církvi (na základě Sčítání 2001 prakticky o 13 procentních bodů na dnešních 26,3 %, za situace, kdy trend na Slovensku byl opačný).

Více než třicet dalších vystoupení reflekto-

valo vzájemný vliv náboženství a církvi s: národní identitou, občanskou společností, sociálními skupinami, kulturou, hodnotovými orientacemi a demokracií.

Průběh konference ukázal, že náboženství přes změny, kterými prochází, ovlivňuje procesy dnešní Evropy, resp. většiny zemí s výrazným vlivem církvi a stavi před společností nové problémy.

Kam se posune řešení existujících relací společnost – náboženství, by měla bilancovat příští konference s názvem *Pluralita náboženství*, která je předběžně naplánována na prosinec 2003 do ukrajinského Lvova.

Ján Mišovič

Kvantitativní metody ve společenských vědách v Evropě

Southampton 13. 3. 2002

Přesně tak, jako název tohoto příspěvku, se jmenovalo mezinárodní setkání kvantitativně orientovaných odborníků, které se uskutečnilo v anglickém Southamptonu 13. března 2002 pod patronací Iona Diamonda, vedoucího katedry sociální statistiky na místní univerzitě. Velmi intenzivního (pro mne překvapivě jen jednodenního) pracovního jednání se účastnilo třináct pozvaných statistiků, sociologů a ekonomů z jedenácti zemí. Podle toho, jak kolem pracovního stolu seděli, to bylo jedenáct mužů a dvě ženy z Anglie, Norska, Holandska, Francie, Irska, Itálie, Estonska, Polska, Švédska, Řecka a České republiky. Akce se uskutečnila díky organizačnímu a finančnímu zabezpečení ESF (*European Science Foundation*) s tím, že hlavním iniciátorem a pořadatelem byla hostitelská země, reprezentovaná Gordonem Marshalllem, předsedou ESRC (*Economic and Social Research Council*) a známým přednášejícím sociologie v Oxfordu. Hostitelská univerzita má kolem 20 tis. studentů a nástěnky i prospekty katedry sociální statistiky nás přímo ohromily obsahem nabízených programů na různých typech studia a obrovskou šíří i podrobností odborného zaměření.

Po milém, ale zároveň věcném přivítacím proslovu pana Diamonda a krátké informaci oficiálního zástupce ESF, Wlodka Okrasy z Polska, o významu setkání a jeho mezinárodní podpoře, se ujal slova pan Marshall, který představil jednotlivé účastníky a požádal je o stručný popis jejich profesního zaměření. Na pracovním materiálu od UK ESRC, který obdrželi všichni zúčastnění s dostatečným předstihem, Marshall podrobně vysvětlil obsahové zaměření a očekávání ESF od akce jako celku i od jednotlivých zástupců z pozvaných zemí. Zatímco pan Okrasa z ESF za obecný hlavní cíl setkání označil vytvoření propojené sítě mladých výzkumníků v nových metodách dále jmenovaných oblastí a metod zkoumání, tak hlavní iniciátor a zároveň moderátor celého jednání pan Marshall za hlavní důvod nutnosti setkání označil tragický nedostatek kvalifikovaných kvantitativně orientovaných odborníků v oblasti společenských věd, který se v UK v posledních letech zřetelně projevuje a neustále prohlubuje. Příčinou převládající preference kvalitativně zaměřených výzkumů a přístupů nejsou jejich dobré výsledky, ale konkrétní chyby, ke kterým v UK došlo. Ty mají za následek nejen současný stav, ale zároveň znemožňují radikálnější nápravu. Je to především důsledek skutečnosti, že:

- děti už na základních i středních školách jsou cílevědomě odlákány od matematiky způsobem, který jim dovoluje vhodnými volbami předmětů se matematice až zcela vyhnout,
- ředitelé škol, ale i vedení fakult na univerzitách, velmi iniciativně využívají svoji moc k omezování matematiky a dalších exaktně orientovaných předmětů,
- i v případech, kdy je dostatečný prostor pro kvantitativní vzdělávání studentů, se neučí statistické myšlení, ale mechanická práce s daty na základě používání *kuchařkovitě* předkládaných vzorců či pomoci dostupných paketů.

Na univerzitách v UK podle Marshalla ani PhD studenti nemají schopnost hlubšího statistického myšlení a tudíž ani nemohou umět kvalitně pracovat s numerickými daty. V UK je tak málo kvantitativně orientovaných sociologů, že je údajně všechny Marshall osobně zná. Například práci s velkými datovými soubory téměř ni-

kdo neovládá a o jakékoli propojené spolupráci odborníků ani nemůže být řeč.

Následující diskuse ukázala, že to sice není všude úplně stejné, ale mnohé je velmi podobné. Podle našeho názoru to určitě plně platí pro Českou republiku, kde navíc je paradoxně snaha přijímat nebo odvolávat se na některé anglické, rakouské či jiné programy, jednoznačně k neprospěchu věci. Diamond shrnul úvodní debatu do stručného závěru o nutnosti mezinárodního vzdělávacího programu pro nadějně začínající odborníky z oblasti společenských věd, protože jen tak je šance, že se z tohoto hlediska situace zlepší a postoupí se zásadně kupředu. Nová metodologie a kvalitní odborníci jsou nezbytnou podmínkou pronikavějších změn. Aby se situace zlepšila *je třeba peníze, hodně peněz, ale nějaké prostředky k dispozici jsou a existují možnosti, jak získat další*. Od účastníků jednání se očekávají připomínky k výběru témat a k pedagogickým aspektům připravovaného vzdělávacího programu pro mladé studenty. Hlavním cílem připravovaného programu kvantitativního vzdělávání mladých ve společenských vědách tedy je:

- zvýšit v Evropě počet kvantitativně vzdělaných a trénovaných výzkumníků,
- podporovat vytvoření nové generace vzájemně propojených metodologů,
- prozkoumat a zhodnotit ty metodologie, které jsou vhodné pro analýzu komplexních a rozsáhlých datových souborů ve společenských vědách.

Společný mezinárodní program je v Evropě nutný z následujících důvodů:

- Kvalitní kvantitativně orientovaní výzkumníci v různých zemích sice jsou, ale je jich velmi málo a jejich pozice je velmi křehká. Evropská iniciativa umožní jejich propojení a využití k spolupráci a přípravě nové generace odborníků.
- Mnohé země investují do velkých a komplexních datových souborů a mezinárodně srovnatelných databází podobného typu, takže spolupráce při jejich vytváření je pro všechny nesporně výhodná a prospěšná,
- Při analýze velkých datových souborů je týmová práce potřebná. Užitečná je dělba zku-

šeností a mezinárodní spolupráce, protože v Evropě není příliš mnoho míst, kde spolupráce expertů a týmový styl práce existuje. Společné zkušenosti, práce se stejnými daty a metodami je nadějnou možností.

- Mnohé zásadní otázky lze řešit jedině propojením národních studií a analýz, což zatím není zvykem.

Obecně je cílem poskytnout trénink na vrcholné úrovni s úmyslem vytvořit a rozvíjet týmy odborníků z rozmanitých disciplín, schopných utvářet významný výzkumný program stejně jako zlepšit současné praktiky.

Oblasti, na které by se vzdělávací program měl zaměřit

Program tedy má být určený především doktorandům, PhD. studentům, ale i dalším nadějným výzkumníkům z oblasti společenských věd. Program si klade za cíl zaměřit se především na šest (v předloženém materiálu i na setkání podrobně diskutovaných) širokých oblastí, pokrývajících různé statistické metody a problémové okruhy, i když potřebná jsou i další témata, o kterých se nemluvilo. Autoři programu i organizátoři setkání si to určitě plně uvědomují, když v předloženém pracovním materiálu uvádějí a při debatách opakovaně zdůrazňovali, že ani zdaleka nejde o seznam všech oblastí, dotýkajících se využití kvantitativních metod při řešení sociálních i jiných problémů. Například se v programu nezmiňují víceúrovňové (*multilevel*) metody, které za posledních patnáct let zaznamenaly velký pokrok a v poslední době jsou velmi oblíbené. Ačkoli právě tyto metody nejsou uváděny jako samostatný bod navrhovaného programu, tak se na ně nezapomnělo, protože se předpokládá, že budou přirozenou součástí většiny zmiňovaných oblastí.

Od ESF se očekává (a částečně už je zabezpečena) finanční podpora takto orientovaného čtyřletého programu o používání kvantitativních metod ve společenských vědách. Konečným cílem programu je zvýšit počet mladých kvantitativně orientovaných výzkumníků v oblasti společenských věd. Pomocí seminářů, připravených materiálů a různých vysoce odborně zabezpeče-

ných setkání, jakož i díky kvalifikovanému řízení společné práce účastníků s věcně i mezinárodně propojenými rozsáhlými datovými soubory, se mají zásadně zlepšit znalosti metod analýzy dat. Proklamovaným budoucím ideálem je komunikující síť kvantitativně vzdělaných odborníků, schopných společného řešení komplexních a závažných společenských problémů v Evropě.

Celodenní diskuse se pak společně i v malých skupinkách soustředila na následujících šest oblastí. Jejich označení kvůli nejednotným a někdy nepřesným či sporným překladům ponecháváme v angličtině, i když je většinou zřejmé čeho se týkají:

1. *Pathways Data*. Stále více společenských jevů se sleduje průběžně a krátkodobě i dlouhodobě časové údaje jsou již často samozřejmostí. Hledají se odpovědi nejen na otázky, které se týkají příčin a důsledků určitého stavu a vývoje, ale zkoumají se i okolnosti a důvody (tzv. *cesty*), které vedly od jedné výsledku k jiným. V materiálu se zmiňuje např. nechtěné těhotenství mladistvých, kriminalita a postupný přechod ke stáří. Jako vhodný nástroj jsou sice doporučeny vývojové (*flow*) diagramy, na kterých je možné názorně ukázat, jak *dřívější* zkušenosti mohou ovlivnit *pozdější* výsledky, ale zároveň se připomíná, že tato metodika není dostatečně rozvinutá a ani strategie použití vývojových diagramů zatím není dostatečně propracovaná. Totéž se týká *vicenásobných rizik*, ze kterých se v materiálu mluví o mladistvých a zmiňuje se např. nechtěné těhotenství, zneužívání drog, zločinnost a školní neúspěchy. Klasická *path* (*úseková* či *směrová*) analýza se doporučuje jen pro spojitě vysvětlované proměnné a i pro ně byl v posledních letech tento přístup kritizován. Grafické modely sice poskytly možnosti i pro jiné typy vysvětlovaných veličin, ale zatím není jasné, které potenciální *cesty* jsou podporovány i daty, a do jaké míry je tento přístup využitelný. Nezmiňují se, ale samozřejmě sem na prvním místě patří tradiční rozsáhlé a velmi propracované metody analýzy časových řad.

2. *Network Data*. Většina společenských jevů je vzájemně propojených a odpovídající *simulánní* data připomínají *sítě*, ze kterých jsou zře-

telně patrné různé souvislosti. Například strategická rozhodnutí společnosti a institucí jsou vzájemně podmíněná a v mnohém propojená; jiným příkladem mohou být souvislosti, které vyplývají z tlaku, kterému jsou vystaveni mladí lidé, poté co na sebe vezmou určité aktivity. Výzkum v této oblasti je poznamenán nejen nedostatkem dat a náročnějšími výpočetními potřebami složitějších strategií analýzy takových procesů. V minulosti to vedlo ke snaze celou tuto problematiku neúměrně zjednodušovat. V posledních letech došlo k určitému pokroku v přístupu k vhodným datům a v metodologii, ale jsou to teprve začátky snahy o prosazení analýzy *síťových* dat do metodologie společenských věd.

3. *Data Mining*. Zlepšující se přístupnost dat z obrovských databází pro komerční a marketingové analytiku databází přináší zcela nové problémy, kterými se (možná překvapivě) více zabývají jiné disciplíny než statistika. Málomocná oblast je tak silně interdisciplinární. Je třeba rozhodnout, zda heuristické či jiné známé způsoby analýzy dat jsou vhodné pro širší *vědecké publikum*, anebo je třeba hledat zcela jiné metody pro analýzu velmi rozsáhlých datových souborů. V současnosti literatura o této problematice mezi doporučenými metodickými nástroji uvádí komponentní a shlukovou analýzu, neuronové sítě, rozhodovací stromy, genetické algoritmy a další známé i méně známé postupy. Tyto metody je třeba brát v úvahu z širšího hlediska a je třeba, aby tyto metody byly snadno přístupné a srozumitelné v širokém okruhu uživatelských disciplín.

4. *Evidence Based Policy*. Otázky pořizování dat nejsou nijak jednoduché a přímočaré. Plánovaný *experiment*, při kterém aspoň některé proměnné jsou *pod kontrolou*, je u jevů z oblasti společenských věd velkou vzácností. Ze statistického hlediska výzkum např. v medicíně pomocí dat z náhodného kontrolovaného pokusu (RCT = *randomised controlled experiment*) je určitě nejlepší možnost pro analýzu. Sociální úlohy jsou úplně jiného charakteru a takový experiment není možný z technických, praktických a někdy i etických důvodů. V těchto případech je mnoho problémů, jako je např. nenáhodné

rozmístění některých skupin v konkrétních oblastech, nebo skutečnost, že výsledky nebudou ovlivněny pouze konkrétní iniciativou, ale také místním, regionálním a případně národním kontextem. Zde je prostor pro vícepracující metody a rozhodně je třeba více pracovat na metodologické přípravě plánu pořízení údajů, stejně jako na postupech analýzy dat pro vyhodnocování sociální politiky.

5. *Simulation*. Simulace jsou ve společenských vědách široce využívány pro předpovědi budoucích událostí, jako jsou např. výsledky voleb nebo pro předvídaní důsledků určitého rozhodnutí či opatření. Jak narůstá pochopení složité podstaty společností, je pro smysluplnou politiku stále důležitější efektivně simulovat určité jevy a zkoumat jejich vzájemné působení. Například u práce ve městech je nutné vzít v úvahu složité interakce mezi vývojem populace, jejím směřováním, dopravou, životním prostředím, umístěním obchodů a plánováním. Avšak jen výjimečně poskytnou tyto simulace více než bodové odhady. Dosud se dělalo málo se stochastickým charakterem těchto simulací ani se nezkoumala jejich prostorová a časová robustnost. Kromě toho se dosud málo dělalo na simulačních strategiích potřebných k získání dat z více než jednoho zdroje. Bude zajímavé dát dohromady odborníky pracující v této oblasti, aby dobře posoudili potřeby budoucího výzkumu a rozšířili počet odborníků schopných rozvíjet tento program.

6. *Research Design, Measurement and Collection of Data*. Jedna z nejslabších oblastí, ve které je podle mnohých nedostatečná kvalifikace a nízká odbornost, zahrnuje plán výzkumu, výběr dat, hodnocení kvality dat, samotnou podstatu měření určitého jevu či procesu a možnosti pořízení dat. Zde je především potřeba (a) zvážit obrovské možnosti počítačů s rozsáhlými datovými soubory, výhody internetu a webových stránek, ale i (b) vyvíjet metodologie, které správně spojují velké množství kvalitativních zdrojů informací s daty spíše kvantitativní povahy.

Petr Hebák, Markéta Bělická

Fifth Workshop of Parliamentary Scholars and Parliamentarians

Wroxton College, Oxfordshire,
2.-4. srpna 2002

První vikend v srpnu se konal ve vesničce Wroxton v Oxfordském hrabství již pátý workshop o parlamentech, kterého se zúčastnilo celkem 62 účastníků z téměř 20 zemí. Workshop se koná každé dva roky s cílem podpořit diskusi legislativních akademiků s poslanci o výzkumných zjištěních. Pořadatelem workshopů je prof. Philip Norton, Lord of Louth, ředitel Centra legislativních studií na Hull University a zároveň šéfredaktor časopisu *Journal of Legislative Studies*. Workshop spolusponzorují Meziparlamentní unie (IPU), Research Committee of Legislative Specialists Mezinárodní politologické asociace (IPSA) a samotné Centrum legislativních studií.

Program workshopu byl rozdělen do 7 panelů: Parliaments and the Commonwealth, Development and Reform I., Control and Agenda Setting, Development and Reform II: The Case of Mexico, Evaluating Parliaments, Connecting with Citizens, Parliamentary Panel. Rozdělení do panelů nebylo vždy vedeno tematickou spřízněností příspěvků, ale často požadavkem, aby panel měl tři příspěvky.

Hned první panel přinesl dva velmi podnětné příspěvky. Prof. Michael Rush (University of Exeter, Velká Británie) prezentoval výsledky výzkumu organizace činnosti britské Sněmovny lordů, konkrétně výzkumu tzv. běžných kanálů, což je termín označující jednání mezi zástupci vlády a opozice o parlamentní agendě. Zvláštěností těchto „běžných kanálů“ (*usual channels*) je, že jsou ryze neformální a o uzavřených dohodách se nevedou žádné záznamy. Je to jedna ze zvláštností Westminsterského modelu parlamentu, že tyto parlamenty postrádají formální výbor, který organizuje činnost komory (například v podobě organizačního výboru známého z českých komor parlamentu). Neformálnost jednání o agendě ale v britském pojetí neznamená nedodržování dohod, neboť existence institucionálních pravidel jednání parlamentu umožňuje opoziční menšině možnou obstrukci jednání

vybalancovat většinovou vůli vládních poslanců, kteří by se snažili obejít většinovým hlasováním dohody. Obě britské komory vedou již téměř deset let diskusi na téma zřízení organizačního výboru; vědecké závěry prof. Rushe ale politikům v rozhodování mnoho nepomohou, zvláště přinesou-li zjištění, že neformální kanály zajišťují organizaci agendy bez větších problémů. S tématem organizace činnosti parlamentu vystoupil ve třetím panelu i prof. Gerhard Loewenberg (University of Iowa, USA), který se věnoval problému *agenda-setting* v německém parlamentu. Oba příspěvky se výborně doplňovaly, neboť německý model organizace činnosti parlamentu s množstvím formálních pravidel je téměř přesným opakem britského modelu. V obou případech je ale moc koncentrována do rukou obdoby našich lídrů parlamentních klubů (*parliamentary floor leaders*).

Druhý zajímavý příspěvek prvního panelu přinesl Hamid Ghany, PhD. (University of West Indies, Trinidad), který prezentoval výsledky svého výzkumu o poražených parlamentních kandidátech v karibských zemích Barbados, Grenada a Trinidad a Tobago. Parlamenty těchto zemí jsou dvoukomorové. Část druhé komory bývá jmenována guvernérem nebo prezidentem, mimo jiné i na základě návrhů předsedy vlády a šéfa opozice, a to krátce po volbách do první komory. Při těsném volebním výsledku do první komory bývají do senátu jmenováni poražení straničtí kandidáti mnohem častěji než v případě jasného vítězství. Strany si tak v případech těsných většin zajišťují poslušné hlasy v senátu. Nejedná se jen o zajištění poslušných hlasů, ale i o pomoc významným politikům strany, které by jinak čekal konec politické kariéry nebo alespoň velká přestávka – jejich podpora se v budoucnu může hodit. Na první pohled se nám může zdát, že se jedná o vzdálené problémy – jmenování poslanců (senátorů) do úřadu není v Evropě typickým jevem. Při detailnějším pohledu zjistíme, že Evropa sdílí strukturálně obdobný fenomén. Jaká je časová posloupnost mezi volbami do první a druhé komory ve většině zemí? Je narysována obdobně jako v ČR? Připadá vám podobný příběh Václava Krásky, který byl vedením US-DEU dosazen na post kan-

didáta do Senátu PS ČR poté, co voliči preferenčním hlasováním rozhodli o tom, že nebude zvolen do Poslanecké sněmovny? A obecně, kolik senátorů jsou neúspěšní kandidáti do PS, ať už při volbách, či při stranických primárkách? Jména nových ministerských náměstků a poradců nám také mnoho napoví. Ghany tento problém označil za střet vůle politiků po moci s někdy opačným směrem fungujícími volebními výsledky.

První panel nastavil laťku hodně vysoko, takže ve srovnání s ním měly příspěvky ve druhém panelu slabší úroveň. Přesto prezentace prof. Chan Wook Parka (Seoul National University, Jižní Korea) o rozpočtovém procesu v korejském Národním shromáždění přinesla zajímavé podněty pro obecnější úvahy o vztahu vláda-parlament. Pozice vlád je obecně při rozpočtových jednáních silnější než u ostatních zákonů. V Jižní Koreji je pozice vlády posílena tím, že tamní rozpočtový výbor není založen na trvalém členství, ale na členství, které trvá maximálně dva roky; členové tak ve výboru fluktuují. Navíc parlamentní kluby (přesněji *parliamentary party group* – dále jen PPG) zavedly model umísťování parlamentních nováčků do tohoto výboru, což již tak slabou pozici výboru ještě podkopává (tento model byl zaveden vládní stranou). Korejský jednací řád dále po poslancích vyžaduje, aby při změně zákona o státním rozpočtu sdělili, odkud finance na nově navrhovanou položku získají, což je dalším pravidlem, které omezuje parlamentní zasahování do rozpočtového procesu. Profesor Park požadoval větší parlamentní kontrolu rozpočtového procesu, kterou spojoval i s možností parlamentu zasahovat do struktury rozpočtu. Já se však na druhou stranu ptám, zda chceme větší roli parlamentu v rozpočtovém procesu, když víme, že poslanci rádi snižují daně a redistribuují peníze s větší lehkostí kolektivní neodpovědnosti než vláda.

Vrchol workshopu se odehrál v sobotu odpoledne, kdy byl na pořadu třetí panel Control and Agenda Setting. Již výše jsem zmínil příspěvek G. Loevenberga. Dále se na panelu podílel Sam DePauw PhD. (Katolická univerzita v Lovani, Belgie), který zde prezentoval některé své závěry z doktorandské práce o PPG v Belgii,

Francii a Británii. Jeho příspěvek se týkal vztahu mezi efektivitou činnosti parlamentu a kontrolou vládních poslanců ve zmíněných zemích. Nejprínosnější část příspěvku (a také nejvíce diskutovaná část) se ale týkala zajišťování kontroly poslanců. DePauw se při vysvětlování stranické koheze snažil vtáhnout do hry stranickou organizaci mimo parlament (*extra-parliamentary party organization* – EPO), čímž jsou myšleny většinou centrální orgány strany s vysokým počtem delegátů-zástupců straníků (obdobou jsou v českých stranách ústřední výkonné výbory u ČSSD a KSČM, celostátní výbor u KDU-ČSL či republiková rada u US-DEU). DePauw vtáhl EPO do hry nikoli díky až mytické vyzdvihované moci vedení strany při navrhování kandidátů do dalších voleb, ale mnohem složitějším mechanismem, který byl poprvé načrtnut v práci Kiewieta a McCubbinse *The Logic of Delegation*. Kiewiet s McCubbinsem využívají koncept *principal-agent* a poznatky z teorie her k tomu, aby definovali 4 mechanismy, pomocí nichž principal (zmocnitel) předchází problémům s agentem (jednatelem), resp. vedení strany předchází problémům s řízením zvolených poslanců. Mezi tyto mechanismy zařadili: (1.) „předběžnou“ stranickou dohodu v podobě stanov, programu apod.; (2.) mechanismus výběru kandidátů; (3.) monitoring a informování o činnosti poslance; (4.) institucionální zabráný v podobě kontroly stranických pozic z vlády nebo od jiných veto-aktérů, jako je předseda strany apod. Následné diskuse s autorem vedly k dalším úvahám – nakolik DePauwův přístup oponuje teorii kartelové strany Richarda Katze a Petera Maira, která hovoří mimo jiné i o přesunu rozhodování v rámci stran z EPO právě do PPG a vlády. Podle mne samotné použití konceptu *principal-agent* strukturuje pohled na problém – poslanci v parlamentu jsou agenti stranické organizace mimo parlament, která je principal, tudíž je z principu hybatelem vztahu, ergo někým silnějším. Jak se ale vypořádat se skutečností, že ve všech sledovaných zemích bylo vedení stran zároveň v parlamentu, což vede k důsledku, že by principal řídil sebe sama? Jaká je možnost vedení stran manipulovat se stranickou organizací mimo parlament? Nemůže jen odlišný přístup

k problému přinést odlišné závěry o mechanismech kontroly?

V rámci workshopu zazněly ještě další zajímavé příspěvky (celkem jich bylo 18), na jejichž detailnější popis zde není místo. Jen telegraficky o nejlepších z nich: Prof. Philip Norton referoval o problému vztahu poslanců a občanů, Meg Russell informovala o důvodech, proč mají ženy ve skotském a velšském parlamentu více zastupkyň než v britské Sněmovně reprezentantů. Za hlavní faktory označila přijetí politiky pozitivní

diskriminace v některých stranách, stranickou ideologii, centralizaci vedení strany, přítomnost žen ve vedení strany či volební systém.

Na závěr mi dovolu sdělit, že za dva roky lze očekávat obdobně přínosný workshop, prof. Norton se o to bezesporu postará. Jen je třeba, aby čeští legislativní výzkumníci více publikovali a prezentovali své výsledky v zahraničí, protože mají v této mezinárodní konkurenci co nabídnout.

Lukáš Linek

SOCIOLÓGIA

SLOVAK SOCIOLOGICAL REVIEW

Časopis Sociologického ústavu
Slovenskej akadémie vied

Ročník 34, 2002, č. 5

Prihovor (L. Macháček)

ŠTÚDIE

R o š k o, Róbert: Občianska spoločnosť: pokus o sociologickú reflexiu

M a c h o n i n, Pavel: Uplatnění teorie modernizace na postsocialistické změny

P a š i a k, Ján: Občianska spoločnosť v kontexte vývoja sídelných štruktúr

Č a m b á l i k o v á, Monika: Globalizačné výzvy sociálnemu dialógu
a sociálnemu občianstvu

M a c h á č e k, Ladislav: Občianska participácia a výchova k európskemu
občianstvu

REFLEXIE

S t e n a, Ján: Očakávania, alúzie, korektúry

INFORMÁCIE

M a c h á č e k, Ladislav: Sociológovia a výzvy 21. storočia

Č a m b á l i k o v á, Monika: Slovensko volí integráciu – Tretí sektor aktivizuje
občanov

RECENZIE

M a c h o n i n, P. – A d a m s k i, W. – Z a p f, W. (Ed.): Transformace
a modernizační výzvy. Česko – Nemecko – Maďarsko – Poľsko
– Slovensko. (Bohumil Búzík)

L é g e r, Dani le-Hervieu: La Religion en miettes ou la question des sectes
(Rozdrobené náboženstvo alebo problém siekt) (Miroslav Tížik)

BIBLIOGRAFIA

Výberová bibliografia k problematike občianstva a občianskej spoločnosti
v rokoch 1991-2001

*Objednávky prijíma redakce: Sociológia, Klemensova 19,
813 64 Bratislava, Slovenská republika
e-mail: suredakcia@klemens.savba.sk*

Filozofický ústav Akademie věd ČR
a
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

pořádají
každoroční mezinárodní konferenci

**Philosophy
and
Social Sciences,**

která se bude konat
od 16. do 20. května 2003
v pražských prostorách Akademie věd,
ve vile Lanna.

Témata konference:
The Question of Europe
Cosmopolis vs. Empire
What Is the Human Nature
Religion and Politics

Přednášky a diskuse probíhají v angličtině.

Příhlášky příspěvků lze do konce roku zasílat na adresu:

Marek Hrubec, Ph.D.
Filozofický ústav AV ČR
Jilská 1, 110 00 Praha 1
E-mail: hrubec@ff.cuni.cz

www.flu.cas.cz/PolitF/2003.html

Sociologický časopis

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

5

CONTENTS

Editorial (Marek Skovajsa)	533
ARTICLES	
Georg Vobruba: The Enlargement Crisis of the European Union Limits of the Dialectics of Integration and Expansion	535
Zdeněk R. Nešpor: The Issue of the Subjective Justification of Actions in the Works of Max Weber, Clifford Geertz and Rudolf Bultmann	553
EMPIRICAL RESEARCH	
Martin Kreidl: Patterns of Secondary School Tracking in Socialist Czechoslovakia	565
ESSAY	
Martin Fafejta: On Some Strategies of Feminist Politics – The Deconstruction of Gender Symbolism	593
STUDENT'S WRITING	
Lucie Ehrenbergerová: Aging in Educational Literature for the Elderly – An Interpretative Analysis	607
REVIEW ARTICLE	
Karel Müller: A Guide through the Possible Futures of Czech Society	621
Ivo Možný on his 70th Birthday (Jiří Musil)	631
REVIEW	
INFORMATION	

Sociologický časopis

PE 4584
CZECH
SOCIOLOGICAL
REVIEW

5

OBSAH

Slovo úvodem (Marek Skovajsa)	533
STATI	
Georg Vobruba: Evropská unie v krizi z rozšíření. Meze dialektiky evropské integrace a expanze	535
Zdeněk R. Nešpor: Problém subjektivního smyslu jednání v díle Maxe Webera, Clifforda Geertze a Rudolfa Bultmanna	553
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Martin Kreidl: Trendy ve výběru střední školy v socialistickém Československu	565
ESEJ	
Martin Fafejta: K některým strategiím feministické politiky: dekonstrukce rodové/genderové symboliky	593
STUDENTI PÍŠÍ	
Lucie Ehrenbergerová: Stáří v populárně naučné literatuře – interpretativní analýza	607
RECENZNÍ STATĚ	
Karel Müller: Průvodce možnými budoucnostmi české společnosti	621
Ivo Možný – sedmdesátník (Jiří Musil)	631
RECENZE	
ZPRÁVY	

ISSN 0038-0288

